

ІНСТИТУТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ

Леонід Прибєга

АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

ПАМ'ЯТКООХОРОННИЙ АСПЕКТ

МОНОГРАФІЯ

Інститут культурології
НАМ України
Київ — 2016

ББК 85.118(4УКР)
УДК 719:72(477)
П 75

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту культурології
Національної академії мистецтв України

Виконано в рамках фундаментального дослідження
Інституту культурології Національної академії мистецтв України
за темою:
“Українська культура і світ: організаційні проблеми
художньої культури”

Рецензенти:

Микола Бевз,
доктор архітектури, професор
(Національний університет “Львівська політехніка”);

Олександр Лесик,
доктор архітектури, професор
(Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки);

Зоя Мойсеєнко,
доктор архітектури, професор
(Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури).

Фото Андрія Прибеги

Прибега Леонід

П 75 Архітектурна спадщина України: пам'яткоохоронний аспект:
монографія / Леонід Прибега; фото Андрія Прибеги. — К.:
Інститут культурології НАМ України, 2016. — 256 с. — Біб-
ліогр.: с. 183–196; іл.: с. 201–251.
ISBN 978-966-2241-41-9

У монографії висвітлено історичний аспект формування
пам'яткоохоронної та архітектурно-реставраційної методики в Україні.

За результатами морфологічного аналізу об'єктів архітектурно-
містобудівної спадщини виокремлено матеріальні складові пам'яток як
об'єктів охорони та реставрації, сформульовано поняття історичного се-
редовища як пам'яткоохоронної категорії, висвітлено сутність автентич-
ності об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини. Розвинуто наукові
засади архітектурної охоронно-реставраційної методології, створено під-
ґрунтя для формування архітектурно-містобудівної пам'яткоохоронної
теорії як комплексної наукової дисципліни.

Для фахівців з культурології, архітектури, мистецтвознавства, аспі-
рантів і студентів, усіх, хто цікавиться мистецькою спадщиною України.

**ББК 85.118(4УКР)
УДК 719:72(477)**

© Леонід Прибега, 2015
(електрон. версія); 2016
(уточнена і доповнена)
© Юрій Богущкий,
переднє слово, 2016
© Андрій Прибега, фото, 2016
© Інститут культурології
НАМ України, 2016

ISBN 978-966-2241-41-9

ЗМІСТ

Переднє слово. <i>Юрій Богуцький</i>	7
Вступ	9
РОЗДІЛ 1	
Джерельна база, досвід збереження та пам'яткова сутність об'єктів архітектурної спадщини	11
1.1. Архітектурна спадщина України в дослідженнях та історіографія пам'яткоохоронної методики	12
1.2. Витоки та формування архітектурної пам'яткоохоронної й реставраційної методики	21
1.3. Суспільна значущість і пам'яткова сутність об'єктів архітектурної спадщини	38
РОЗДІЛ 2	
Архітектурно-містобудівна спадщина України	53
2.1. Історичні міста, пам'яткові ансамблі та комплекси	54
2.2. Пам'ятки монументальної мурованої архітектури	69
2.3. Пам'ятки народної дерев'яної архітектури	87
РОЗДІЛ 3	
Охорона об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини	103
3.1. Сутність і зміст поняття "охорона" в архітектурному пам'яткознавстві	104
3.2. Правова охорона архітектурно-містобудівної спадщини	117
3.3. Територіальна охорона і захист історичного середовища об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини	126

РОЗДІЛ 4	
Реставрація та використання об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини	141
4.1. Теоретичні основи реставрації та функціональної адаптації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини	142
4.2. Методичні засади реставрації осібних пам'яток архітектури	158
4.3. Методичні засади охорони, дослідження та реставрації пам'яток містобудування	170
Висновки	178
<i>Список літератури</i>	183
<i>Іменний покажчик</i>	197
<i>Abstract</i>	200
Ілюстрації	201
<i>Список ілюстрацій</i>	253

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Важливою ланкою культурного будівництва в українській державі з перших років її незалежності є збереження та примноження культурних надбань, їх популяризація та використання з освітньою метою. В Україні створено державну систему управління пам'яткоохоронною сферою, загалом забезпечено нормативно-правову базу охорони об'єктів культурної спадщини, ведеться науково-пошукова робота та вдосконалюється порядок обліку пам'яток. Значно зріс за останні роки й суспільний інтерес до пам'яток минулщини й поширилося усвідомлення необхідності їх збереження як документальних свідчень історії, як об'єктів пізнання давніх традицій і культури народу. 222222222222

Активна позиція суспільства щодо охорони пам'яткових ресурсів держави стимулювала й розвиток нової наукової дисципліни — пам'яткознавства. Об'єктами дослідження пам'яткознавчої науки є різні види рухомої й нерухомої культурної спадщини — пам'ятки археології, історії, архітектури і містобудування, мистецтва, науки і техніки, історичні ландшафти тощо. У сукупності увесь цей спектр пам'яток утворює скарбницю національного культурного надбання, ідентифікується з українською державою, українським народом і має слугувати невичерпним джерелом духовного збагачення й патріотичного виховання як сучасників, так і прийдешніх поколінь.

Суспільний інтерес до пам'яткового літопису спонукав Інститут культурології Національної академії мистецтв України започаткувати пам'яткознавчий напрям досліджень. Водночас пам'яткознавство як наукова дисципліна почало формуватися передусім на потребу пам'яткоохоронної діяльності й, власне, становить із нею єдине ціле. Отже, дослідження у сфері пам'яткознавства і пам'яткоохоронної діяльності тісно переплітаються і стосовно того чи іншого виду пам'яток мають проводитися в комплексі для досягнення успіху в збереженні надбань. Саме так вибудоване монографічне дослідження професора Леоніда Прибегі, присвячене пам'яткам архітекту-

ри і містобудування України та їх охороні й реставрації. Серед видового розмаїття пам'яток історії та культури об'єкти архітектурно-містобудівної спадщини посідають особливе місце, бо синтезують у своїх формах весь спектр проявів культури і технічних досягнень суспільства певної історичної доби, органічно пов'язані з різними видами пластичних мистецтв й здатні навіть через рештки стародавніх споруд віддзеркалювати історичне минуле, випромінювати дух національних традицій українського народу.

Автор монографії уперше на засадах архітектурного пам'яткознавства комплексно аналізує архітектурно-містобудівні надбання України, виявляє характерні ознаки пам'яток містобудування, садово-паркового мистецтва, мурованої архітектури, народного дерев'яного зодчества тощо. На підґрунті виявлених історичних, регіональних, типологічних, конструктивно-технічних та архітектурно-мистецьких особливостей об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, а також з урахуванням світового й вітчизняного досвіду у збереженні архітектурних надбань, запропоновано методологічні підходи до забезпечення повноцінного збереження пам'яток архітектури й містобудування, розглядаються методичні засади їхнього дослідження, реставрації, музеєфікації та використання у сучасних умовах.

Отже, розвиваючи основи пам'яткознавчої науки, зокрема архітектурознавства, з урахуванням виявленої сутності об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, автор значно поглиблює теоретичну базу і також розширює пам'яткоохоронну методичку, орієнтовану на практичну реалізацію заходів щодо збереження і реставрації архітектурних надбань держави.

*Директор Інституту культурології
Національної академії мистецтв України,
академік НАМ України
Юрій Богуцький*

ВСТУП

Невичерпним джерелом пізнання історії народу, його віковичних творчих здобутків і глибинних національних традицій є передусім пам'ятки матеріальної культури, зокрема, архітектурні старожитності. Старовинні споруди чи їхні рештки, увібравши суспільні досягнення свого часу, позначені патиною віків та зберігаючи сліди грізних баталій і в нинішній час випромінюють глибоку духовність їхніх творців, сповнюють душі сучасників відгомонам героїки пращурів у обороні українських земель, дарують нам радість спілкування з минувиною.

Суспільне усвідомлення історико-культурної значущості архітектурних творінь минулого випадає на середину XIX ст. й пов'язане зі становленням історико-архітектурної науки. Завдяки невтомній праці численних поколінь науковців, істориків архітектури формувалася пам'яткова архітектурна скарбниця України; на сьогодні це близько 16 тис. споруд, з них понад 3,5 тис. об'єктів занесені до державного реєстру національного культурного надбання.

Чисельне збільшення пам'яток архітектури і містобудування та необхідність проведення пам'яткоохоронних і реєстраційних заходів на конкретних об'єктах вимагали поглибленого вивчення пам'яток, комплексної методики їхніх натурних досліджень. Тож згодом, на засадах історико-архітектурної науки, пам'яткоохоронної та архітектурно-реставраційної методики склалися основи архітектурного пам'яткознавства як самостійної наукової дисципліни, предметом якої є виявлення, дослідження, охорона, реставрація та популяризація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини. На відміну від історико-архітектурної науки, завдання якої полягає в розкритті історичного процесу розвитку архітектурної діяльності, архітектурне пам'яткознавство, хоч і склалося на підґрунті історії архітектури й містобудування, зосереджує увагу на знакових об'єктах, що збереглися або дійшли до нас у вигляді решток та засвідчують архітектурну творчість і

будівельну діяльність людей минулого, а також ставить за головну мету забезпечення тривалої й повноцінної охорони пам'яток як документальних свідчень минувшини.

Як комплексна сфера наукової і практичної діяльності архітектурне пам'яткознавство вбирає досягнення багатьох галузей знань. Взаємозв'язок пам'яткознавчої науки з історією архітектури, археологією, мистецтвознавством, інженерно-будівельними та іншими суміжними дисциплінами необхідний як для глибинного осмислення особливостей об'єктів архітектурної спадщини, так і застосування відповідних пам'яткоохоронних заходів. Перетинаючись з багатьма науковими дисциплінами, архітектурне пам'яткознавство як самостійний напрям науково-практичної діяльності ґрунтується на власному теоретичному базисі й структурно поєднує:

- вчення про пам'ятки архітектури і містобудування як об'єкти охорони та реставрації;
- теоретичні засади охорони об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини;
- теоретичні засади територіальної (містобудівної) охорони об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини;
- методологічні та методичні основи реставрації пам'яток архітектури та містобудування.

Означена модель архітектурного пам'яткознавства покладена в підґрунтя й цього монографічного дослідження, в якому розкривається пам'яткова сутність об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини та розглядаються засади їхньої охорони і реставрації. Водночас проведення комплексу пам'яткоохоронних і реставраційних заходів на пам'ятках неможливе без всебічного і глибинного осягнення архітектурно-містобудівних надбань України, висвітлення їхніх історичних, типологічних та інших особливостей. Тож спираючись на численні історико-архітектурні дослідження та авторські напрацювання, з позицій архітектурного пам'яткознавства, в монографії, зокрема в другому розділі, подано узагальнену характеристику архітектурно-містобудівної спадщини України, виявлено типологічні, конструктивно-технічні та архітектурно-мистецькі особливості пам'яток архітектури.

У наступних двох розділах на підставі визначених особливостей матеріальної субстанції пам'яток та їхньої історико-культурної значущості розглядаються методологічні та методичні засади дослідження, охорони та реставрації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини.

Отже, метою монографічного дослідження є комплексний розгляд архітектурно-містобудівних надбань України, виявлення духовної та матеріальної сутності пам'яток і визначення теоретичних та методичних засад їх охорони та реставрації.

Автор сподівається, що видання сприятиме популяризації архітектурно-містобудівних надбань держави, позитивно позначиться на їх збереженні як автентичних джерел історичного і наукового пізнання минувшини, хранителів культури, традицій і духовності українського народу.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ДОСВІД ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПАМ'ЯТКОВА СУТНІСТЬ ОБ'ЄКТІВ АРХІТЕКТУРНОЇ СПАДЩИНИ

1.1. Архітектурна спадщина України в дослідженнях та історіографія пам'яткоохоронної методики

Успішна реалізація завдань охорони об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини передусім потребує глибокого знання сутності пам'яток архітектури, їхньої історії, типологічних, конструктивних і архітектурно-мистецьких особливостей вирішення. Водночас, тільки базуючись на сучасних методологічних і методичних засадах пам'яткоохоронної науки, можливо забезпечити належне збереження та якісну реставрацію реліктових споруд. Отже, маємо досягнути напрацювання як у сфері архітектурознавчої науки, так і пам'яткоохоронної методики.

Інтерес до архітектурної минувшини починає проявлятися в публікаціях уже на початку XIX ст. У 1820 р. виходить праця М. Берлинського "Краткое описание Киева" [20], а в 1868 р. — "Описание Киева" в 2-х томах М. Закревського [69].

Більш ґрунтовними й системними підходами позначені дослідження архітектурних старожитностей порубіжжя XIX–XX ст. У цей час побачили світ праці В. Щербаківського, Є. Сіцінського, Г. Лукомського, М. Красовського, Г. Павлуцького та інших [249; 200; 117; 101; 150]. Архітектурознавчі праці періоду 20–30-х років XX ст. пов'язані з такими іменами, як М. Макаренко, І. Моргілевський, Ф. Ернст, В. Січинський, С. Таранушенко, О. Цинкаловський, М. Холостенко та інші [59; 203; 241].

Значно розширюється сфера досліджень архітектурної спадщини України й поглиблюється їхня змістовність у повоєнний період, зі створенням Інституту історії та теорії архітектури Академії архітектури УРСР. Залучення до вивчення архітектурних надбань більшої кількості науковців сприяло зосередженню їх на певних напрямках досліджень пам'яток як за типологічними ознаками, так і за хронологічними параметрами. Принаймні помітною стає прихильність окремих дослідників до вивчення пам'яток мурованої архітектури, народного зодчества, об'єктів садово-паркового мистецтва.

Безперечно, основою для вивчення мурованих старожитностей з цього часу залишалися напрацювання попередників, зокрема праці Ф. Ернста, І. Моргілевського, М. Макаренка, Г. Павлуцького, В. Щербаківського, Ю. Січинського та інших. Але починаючи з 50-х років XX ст. досягнення мурова-

ної архітектури різних історичних періодів стає більш глибоким і здобуває висвітлення у численних наукових працях. Найбільш фундаментальним виданням повоєнних років, у якому узагальнено наукові напрацювання про муровану спадщину України, є “Нариси історії архітектури Української РСР” [140]. Ця праця, що вийшла друком 1957 р., відіграла важливу роль не тільки в комплексному розгляді й популяризації архітектурних надбань, а й згуртувала науковців, визначила для багатьох із них дослідницьку спрямованість (як, наприклад, Ю. Асеева, П. Юрченка, Г. Логвина та інших).

Дослідження пам’яток періоду Київської Русі, що збереглися на українських теренах, узагальнено у працях Ю. Асеева [6; 7]. На підставі матеріалів археологічних та історико-архітектурних досліджень Ю. Асеев виконав реконструкції значної кількості пам’яток X–XIII ст., виявив їхні типологічні особливості, описав засоби архітектурно-мистецької виразності.

У вивченні пам’яток мурованої архітектури XIV — першої половини XVII ст. вагомий внесок належить Г. Логвину [111; 113] та Ю. Нельговському [142; 143]. Наступний період історії архітектури — XVII–XVIII ст. — висвітлено у працях П. Юрченка [251] та М. Цапенка [240].

Охороні та популяризації пам’яток архітектури періоду класицизму сприяли праці І. Ігнаткіна [77], М. Грицає, М. Онищенко [47; 144] та інших. На особливу увагу заслуговують дослідження пам’яток мурованої архітектури, виконані в другій половині XIX — на початку XX ст. О. Ігнатовим [80], В. Ясієвичем [253], В. Чепеликом [242], З. Мойсеєнко [87, 338–371]. Розвиток мурованої архітектури XX ст. простежено у працях С. Кілессо [90; 87, 400–449], М. Андрущенко [34], Б. Черкеса [244] та інших.

Розвиток архітектурної науки та розширення історико-архітектурних досліджень наприкінці 60-х — на початку 70-х років XX ст. посприяли залученню до вивчення пам’яток мурованої архітектури нової генерації науковців. Результати поглиблених досліджень різних типів мурованих споруд — храмів, фортець, замків, житлових і громадських будівель здобули відображення в численних публікаціях і виданнях таких архітектурознавців, як В. Вечерський [24; 25; 27], О. Годованюк [40; 41; 42], Т. Кілессо [91], Б. Колосок [94; 95; 96], О. Лесик [105], О. Пламєницька [158], Л. Прибега [169; 174; 182], П. Ричков [193; 195], Т. Скібіцька [205; 206], В. Тимофієнко [221; 222; 226], Т. Трегубова [232; 234] та інших.

Підсумком багаторічних досліджень архітектурної спадщини України стала підготовка та видання, за участі багатьох вище названих архітектурознавців, фундаментальної праці “Історія української архітектури” [87], в якому значне місце посідають саме пам’ятки мурованої архітектури.

Для досягнення глибинного коріння мурованого зодчества та пізнання техніки мурування становлять інтерес і публікації архітектурно-археологічного спрямування, як, наприклад, дослідження С. Крижицького [102; 103], П. Толочка [230; 231], М. Холостенка [239] та інших.

Заслуговують на увагу також окремі публікації реставраторів мурованих об’єктів — адже в цих матеріалах розкриваються приховані особливості

пам'яток. Це, наприклад, статті М. Говденко [75, 143-151, 222-228, 190-193], В. Корнєєвої [97], Л. Пономарьової [75, 198-204, 204-214], Є. Пламєницької [157], Є. Лопушинської [115; 116], Є. Осадчого [75, 74-81] та інших.

Додають інформації про пам'ятки мурованої архітектури видання довідкового характеру, як, наприклад, 4-томний довідник-каталог “Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР” [154] та довідник Державного реєстру національного культурного надбання “Пам'ятки архітектури та містобудування України” [151]. Це, безперечно, далеко не повний перелік джерел, у яких порушуються питання мурованої архітектури України. Але й на цьому підґрунті цілком можливий розгляд, через призму пам'яткоохоронної науки, типологічних, конструктивних і стилістичних особливостей об'єктів мурованої спадщини.

Чимало науковців (приміром, П. Юрченко та Г. Логвин) долучалися також до вивчення й інших видів пам'яток — зокрема, дерев'яного традиційного зодчества або народної архітектури. Особлива зацікавленість науковців пам'ятками народного зодчества пов'язана з тим, що воно є втіленням глибинних національних традицій і культури народу, тісно пов'язане з природними умовами краю, життєдіяльністю людей. Мабуть, тому коло тих, хто виявляє професійний та науковий інтерес до народної архітектурної творчості, є значно ширшим, аніж коло самих лише архітекторів — народна архітектура приваблює так само й мистецтвознавців, етнографів та інших фахівців.

Системні дослідження народної архітектурної творчості України беруть свій початок на зламі XIX–XX ст. Серед науковців, які започаткували вивчення народної архітектури (передусім — храмових споруд), були Г. Павлуцький, О. Цинкаловський, В. Щербаківський, Ф. Волков, І. Грабар та інші [150; 141; 248; 33; 46]. До деякої міри узагальнювальною працею досліджень цього періоду став розділ книги “Курс истории русской архитектуры. Часть 1. Деревянное зодчество” М. Красовського [101]. За певної тенденційності авторського ставлення до генези українського традиційного храмобудування, в зазначеному виданні міститься значний фактичний матеріал — давні фотографії, обмірні креслення.

Серед досліджень наступного періоду, в яких простежуються намагання авторів за планувальними та архітектурно-стилістичними ознаками класифікувати давні дерев'яні храми, слід назвати ґрунтовні праці В. Залозецького, М. Драгана та В. Січинського [70; 56; 203; 204]. Ці автори зосереджують увагу на вивченні храмових споруд західних регіонів України, водночас С. Таранушенко зі сподвижниками в цей час наполегливо проводить натурні обстеження, обміри та вивчає традиційні церкви Лівобережної України. Проте тільки в 70-х роках XX ст. побачить світ його узагальнювальна праця “Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України” [214]. Значно пізніше будуть опубліковані матеріали досліджень науковця, присвячені й іншим типам традиційних споруд — житловим, виробничим, господарського призначення [212; 213]. Значущість наукового доробку С. Таранушенка полягає передусім у тому, що в його працях детально зафіксовані численні вже

втрачені пам'ятки народної архітектури, а документальні креслення і фото слугують важливою джерельною базою для вивчення таких пам'яток.

У повоєнний час, починаючи з другої половини ХХ ст., вагомий внесок у вивчення української народної архітектури зробили П. Юрченко, Г. Логвин, В. Самойлович, П. Макушенко, а згодом І. Могитич та інші науковці.

П. Г. Юрченко — один з таких дослідників народної архітектури України, котрі ставили за мету комплексно осягнути це явище національної культури, розглянути його через призму особливостей різних типів споруд народного будівництва — як храмів, так і житлових та господарських об'єктів. Саме на цій основі і завдяки глибокому проникненню у пізнання конструктивно-технічних особливостей народного будівництва П. Юрченку вдалося в низці публікацій і видань розкрити історичне коріння народних майстрів [250; 251; 252].

Серед численних наукових досліджень у галузі архітектурознавства та історії мистецтва особливе місце посідають праці про народну архітектуру авторства видатного українського вченого Г. Н. Логвина [110; 112]. Неперевершеною донині залишається його фундаментальна праця “Дерев'яна архітектура України (XIV–XIX ст.)” — розділ у нарисах історії архітектури Української РСР [140, 200–231]. Окрім того, чимало цікавої історичної інформації про конкретні пам'ятки традиційної храмової архітектури дослідник наводить у відомій книзі “По Україні” [111].

Якщо вищеназвані науковці приділяли більше уваги вивченню традиційних храмових споруд, то В. Самойлович усе своє дослідницьке життя присвятив народному житлу та господарським спорудам селянського двору [140, 232–253; 198; 199]. За результатами тотального обстеження усіх історико-етнографічних регіонів України дослідникові вдалося систематизувати традиційне житло за архітектурно-мистецьким вирішенням, планувально-просторовою організацією, визначити особливості формування житлових споруд на українських теренах. Отже, наукова діяльність В. П. Самойловича посутньо розширила типологічні параметри народної архітектурної спадщини.

Значну наукову цінність становлять дослідження народної архітектурної творчості, виконані П. І. Макушенком — науковцем, який зосередився на комплексному вивченні традицій Закарпаття. Чимало тамтешніх храмових, житлових і господарських споруд були ним глибоко вивчені, досліджені, обміряні й зафіксовані на фото [119].

Вагомий внесок у вивчення народної архітектури — зокрема, Прикарпаття і Карпат — здійснив архітектор-реставратор і науковець І. Р. Могитич. У його численних статтях і виданнях, що ґрунтуються передусім на матеріалах натурних досліджень, розкрито глибинні процеси розвитку архітектурно-будівельної діяльності народних будівничих, їхні творчі методи [133; 134; 141, 29–88, 126–161, 180–236].

У 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. до народної архітектурної спадщини України, зокрема храмових споруд, звертаються й окремі науковці зару-

біжжя. Приміром, відомі видання та окремі публікації цього періоду авторства Т. Геврика [36], Р. Бриковського [254], Т. Лисенко [107; 108; 109]. Проте їхні праці базуються переважно на матеріалах українських дослідників й за змістом не позбавлені певної тенденційності — як, наприклад, зазначена книга Р. Бриковського.

Народна архітектурна творчість залишається в полі зору й сучасної архітектурно-історичної науки. Це засвідчують праці Л. Прибеги [165; 166; 168; 173; 179; 181; 184], В. Завади [63; 64; 65; 66], Я. Тараса [216; 217; 219; 220], В. Вечерського [28] та ін. Особливо слід відзначити ґрунтовне дослідження української сакральної дерев'яної архітектури у вигляді ілюстрованого словника-довідника Я. Тараса [219]. Цей дослідник першим у вітчизняній архітектурознавчій науці зробив спробу всебічно й глибинно розглянути ґенезу традиційного храмобудування на українських теренах. Хоча, на наш погляд, локалізація дерев'яного храмобудування від загального контексту розвитку народної архітектурної творчості в усіх її проявах і типах споруд не може забезпечити належної аргументації щодо витоків традицій і розвитку форм українських дерев'яних храмів.

Заслужують на увагу дослідження традиційного дерев'яного храмобудування в локальних регіонах України — наприклад, у працях В. Завади, Ю. Івашко, Л. Прибеги [66; 76; 181] та інших; маловідомі історичні відомості про окремі храми традиційного храмобудування подаються також у працях В. Слободяна [211], М. Сирохмана [201] та ін. Архітектурно-мистецькі традиції, втілені в численних об'єктах народного будівництва, завжди приваблювали науковців мистецтвознавчого спрямування. Настінний сакральний живопис та іконостаси, пропорційний устрій традиційних споруд, інші засоби виразності розглянуто свого часу у працях таких науковців, як Л. Міляева, М. Мельник, П. Жолтовський, Д. Гоберман [127; 124; 61; 38] та інші.

Осягнути глибинну сутність народних архітектурно-будівельних традицій допомагають напрацювання історико-етнографічної науки. Звернення етнографів до вивчення народної архітектурної творчості цілком зрозуміле й визначається її сутністю, бо саме архітектурно-будівельна діяльність людини органічно пов'язана з життєдіяльністю та культурою суспільства, природно-ландшафтним середовищем етносу. Відповідно, твори місцевих будівничих, увібравши у себе всі явища суспільного життя, своїми формами всебічно віддзеркалюють їх. Тож для розкриття загальної картини традиційної архітектурної творчості являють інтерес іще й етнографічні дослідження — зокрема, праці С. Верговського, Ю. Гошка, А. Данилюка, Т. Косміної, М. Мандибури, П. Федаки [23; 44; 45; 52; 53; 54; 99; 121; 238], а також фундаментальні колективні праці — “Бойківщина”, “Туцільщина”, “Лемківщина”, “Полесьє. Матеріальна культура” [21; 49; 160]. Значущість історико-етнографічних досліджень в тому, що народна архітектура розглядається в комплексі з проявами інших явищ традиційної культури на певних територіях. Відповідно, уточнюються ареали поширення певних традицій, а за їхніми спільними ознаками уточнюються історико-етнографічні регіони й школи народної архітектурної творчості [161].

Збагатилася інформація й поповнилася джерельна база про народну архітектуру — зокрема дерев'яні храмові споруди — і в результаті тотальної інвентаризації пам'яток, що проводилася у 70–80-х роках XX ст. у зв'язку зі створенням зводу пам'яток історії та культури й видання на цій основі каталогу пам'яток архітектури та містобудування України [154], а дещо пізніше — довідника державного реєстру національного культурного надбання “Пам'ятки архітектури та містобудування” [151].

Нові дані про народну архітектурну творчість отримані були й у процесі створення експозицій музеїв просто неба у Києві, Львові, Ужгороді, Переяславі-Хмельницькому та Чернівцях. Типологічна низка традиційних споруд українського села XIX — початку XX ст. у контексті з іншими предметами матеріальної культури репрезентовані у відповідних путівниках і виданнях [137; 138; 10; 48]. Значний фактичний матеріал про конкретні пам'ятки народної архітектури, що експонуються в Національному музеї народної архітектури та побуту в Києві, вміщений у Зводі пам'яток історії та архітектури м. Києва [74]. Отже, формування архітектурних експозицій музеїв просто неба, або скансенів, дозволило значно розширити уявлення про традиційне будівництво на селі, особливо щодо житлових, господарських і виробничих споруд.

Проте типологічний та архітектурно-стилістичний підходи до історії архітектури мало сприяли розвитку досліджень у сфері історії містобудування. В українській архітектурній науці, на жаль, відсутні праці на зразок видання А. Буніна і Т. Саваренської “История градостроительного искусства” [22]. Водночас чимало науковців, починаючи від 60-х років XX ст., все ж таки долучилися до вивчення історичних урбаністичних утворень, пам'яткових комплексів і ансамблів України. Зокрема, порушувалися питання розвитку планувально-просторової організації історичних міст чи окремих урбаністичних утворень різних регіонів у працях В. Тимофієнка [223; 224], М. Бевза [11; 13], В. Вечерського [26], Б. Колоска [93], Є. Водзинського [31], Р. Моги́тича [135; 136], Б. Посацького [162], Г. Петришин [155], П. Ричкова [194], Б. Черкеса [243; 244], Т. Трегубової [233; 235] та інших. Проте ці дослідження мають переважно локальний характер, а тому не розкривають загальної картини урбаністичної спадщини держави, особливостей формування планувальної структури та забудови історичних міст як цілісних організмів, що розвиваються в часі й утілюють нашарування різних епох. Саме інтегрований спадок різних періодів розвитку урбаністичного утворення становить пам'яткову сутність історичного міста.

Як пам'яткові ансамблі та комплекси слід розглядати історичні сади і парки. Значний внесок у вивчення та популяризацію садово-паркових надбань України в різний час зробили І. Косаревський, І. Ігнаткін, І. та О. Родічкіни, Л. Рубцов, В. Тимофієнко та ін. [98; 78; 196; 197; 225]. Напрацювання цих науковців розкривають загальну картину розмаїття палацово-паркової архітектури різних регіонів України, особливості її історичного формування.

Поглиблюють і розширюють знання про садово-паркові комплекси України дослідники нової генерації, зокрема, становлять інтерес публіка-

ції Л. Шевченко, О. Михайлишин, В. Маланюк та інших [245; 128; 120]. В останніх десятиріччях значно зріс науковий інтерес до пам'яток науки і техніки, інженерного мистецтва та об'єктів індустріальної архітектури. Але тільки окремі споруди на сьогодні внесені до списку пам'яток. Тому особливо цінною для нашого дослідження є праця В. Ієвлевої, в якій розглядаються пам'ятки індустріального розвитку Києва [81]. Стосовно України загалом ця тема залишається недостатньо висвітленою в наукових публікаціях. Отже, ми окреслили коло бібліографічних джерел як підґрунтя для пам'яткознавчої характеристики архітектурно-містобудівної спадщини України.

Інший аспект історіографічного дослідження — пам'яткоохоронний.

Формування засад охорони та реставрації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини на теренах України до недавнього часу відбувалося в контексті розвитку пам'яткоохоронної сфери країн колишнього Радянського Союзу, отож відповідно наукові праці, що стосуються цієї теми, розглядаються як напрацьовані в єдиному науковому просторі.

Значний внесок у розробку загальних методологічних принципів архітектурної реставрації другої половини ХХ ст. зроблено відомим теоретиком і практиком цієї справи Є. Михайловським. Історичні етапи розвитку архітектурно-реставраційної методики та власні погляди на реставраційну роботу він розкрив у низці публікацій [129; 130; 126, 7–19]. У працях Є. Михайловського розглядалися не тільки загальнотеоретичні питання архітектурної реставрації, а й проблеми охорони історичних містобудівних утворень, історичного середовища [131]. Найбільш ґрунтовно теоретичні засади реставрації пам'яток архітектури висвітлено в його статті “Реставрация памятников архитектуры” [132].

На увагу у сфері архітектурної реставрації заслуговують і теоретичні напрацювання С. Под'япольського [126, 20–44; 159]. Він доволі детально аналізує можливі методи реставрації пам'яток архітектури, але, однак, оминає питання довілля пам'ятки. Спроби теоретичного осмислення сутності пам'ятки як об'єкта реставрації мають місце і в працях О. Щенкова [247]. Розглядаючи архітектурний об'єкт з позицій його історико-культурної значущості, автор враховує й довілля пам'ятки. Цей аспект середовища автор згодом поширює й на історичне місто загалом [18, 6–153].

Намір комплексного розгляду питань охорони пам'яток архітектури та історичного середовища простежується і в працях О. Пруцина [187].

Окремі питання теорії архітектурної реставрації — зокрема, проблеми автентичності й достовірності — порушували у своїх дослідженнях В. Белозерова [19], Н. Душкіна [57], Л. Давид [51] та ін.

Починаючи з 70-х років ХХ ст., до сфери досліджень та охорони поступово входить і навколишнє середовище пам'яток. Серед теоретичних праць такого спрямування слід виділити дослідження М. Гуляницького [50; 153, 45–70], А. Іконникова [153, 7–44], О. Беккера [17; 18], М. Кудрявцева [153, 89–106] та ін. Важливо, що названі автори розглядають пам'ятки архітектури не тільки в контексті середовища, а й звертають увагу на містобудівні утворення як пам'ятки урбаністики.

Вагомим внеском у розробку методики збереження пам'яток архітектури в системі історичних міст і формування теоретичних засад охорони пам'яткових урбаністичних утворень стали праці Ю. Ранінського [189], Л.Андреева [2], Т. Товстенко [229] та ін. Тема містобудівних досліджень отримала згодом належний розвиток у працях Є. Водзинського [237; 30], М.Бевза [12], В. Вечерського [26], Б. Колоска [93]. Питання містобудівної охорони об'єктів архітектурної спадщини, збереження пам'яткових містобудівних утворень розглядали в окремих публікаціях і такі автори, як С. Регаме [191], Л. Прибега [177; 178] та ін.

Окрему групу становлять дослідження, в яких простежується тенденція до ствердження системного підходу в охороні архітектурно-містобудівної спадщини. Це, зокрема, праці І. Ігнаткіна [79], Й. Глямжі [39], В. Вечерського [24, 276–333], Л. Прибеги [176; 180].

Серед публікацій, що становлять певний інтерес для теми дослідження, є чимало методичних напрацювань науковців і реставраторів, де висвітлюються локальні питання методики охорони та реставрації різних видів пам'яток, методичні засади їхнього утримання, функціональної адаптації тощо. До цієї групи джерел нашого дослідження належать праці О. Лесика [104], О. Ополовникова [145], Н. Ільїнської [84], О. Маслова [122], Л. Прибеги [169; 170], а також колективні праці, що видаються окремими збірниками, наприклад, “Методика реставрации памятников архитектуры” [126], та різні методичні рекомендації [188].

Цінним джерелом інформації про історичні дані та методику реставрації конкретних пам'яток є також публікації реставраторів, які є своєрідними звітами про проведені дослідження та реставрацію — зокрема, публікації М. Говденко, В. Корнеевої, Є. Пламеницької, А. Шамраєвої, В. Косьяненко, Л. Пономарьової, Є. Осадчого та багатьох інших, вміщені у збірнику “З історії української реставрації” [75].

Як джерела дослідження залучено й законодавчі та нормативні акти з питань охорони та реставрації пам'яток, через призму яких проглядаються особливості методики охорони об'єктів культурної спадщини в Україні в різні історичні періоди.

Серед перших нормативно-правових актів щодо охорони культурних надбань слід назвати “Положення про пам'ятки культури та природи”, затверджене Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 16 червня 1926 р. [67, 27–32]. У повоєнний період регулювання пам'яткоохоронних заходів регламентувалося Положенням про охорону пам'яток культури на території Української РСР [67, 38–46], прийняте відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. Згодом була розроблена Інструкція про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'ятників архітектури, що перебувають під державною охороною [67, 335–373]. Цей документ, затверджений Комітетом у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР 8 квітня 1949 р., поширювався й на територію України. Стан методологічного підґрунтя пам'яткоохоронних заходів від початку 70-х років ХХ ст. повністю відображено в Законі Української РСР “Про охорону й використання пам'яток історії

та культури” 1978 р., який базувався на аналогічному законі Радянського Союзу 1976 р. [68].

Із здобуттям у 1991 р. незалежності Україна починає формувати свою національну нормативно-правову базу з охорони культурних надбань, використовуючи як вітчизняні теоретичні напрацювання у цій сфері, так і світовий досвід. Серед законодавчих актів пам'яткоохоронного спрямування, залучених як джерельна база, слід назвати Закон України “Про охорону культурної спадщини” [163, 130–162] та Закон України “Про охорону археологічної спадщини” [163, 165–175]. В рамках Закону України “Про охорону культурної спадщини” Кабінет Міністрів України схвалив низку постанов, спрямованих на вдосконалення системи обліку, збереження та реставрації історико-культурних надбань. Це, зокрема, постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання” [163, 258–260], “Про затвердження списку історичних населених місць України” [163, 382–392], “Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України” [163, 393–396] тощо.

Окрім того, Міністерством регіонального розвитку та будівництва України було затверджено низку державних будівельних норм пам'яткоохоронного спрямування, які також використані як джерельна база дослідження. Це, зокрема, державні будівельні норми “Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць” [207], “Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування” [208] та ін.

Теоретичний інтерес становлять і напрацювання світової спільноти у сфері охорони та реставрації пам'яток, інтегровані в численних міжнародних документах-конвенціях, рекомендаціях, хартіях тощо. Наукові засади та практичні завдання збереження об'єктів культурної спадщини починаючи з 70-х років ХХ ст. визначень Конвенцією з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини, ухваленій Генеральною конференцією UNESCO 1972 р. [152, 262–274]. Особливий інтерес як джерело науково-методичної інформації з охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини становить додана до зазначеної конвенції Рекомендація з охорони на національному рівні культурної та природної спадщини від 1972 р. [152, 307–316].

Значна роль у формуванні специфіки охорони та реставрації різних видів об'єктів культурної спадщини відводиться міжнародним хартіям, серед яких універсальною залишається Венеційська хартія з охорони та реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць, ухвалена у 1964 р. [152, 334–336].

Окрему групу джерел становлять зарубіжні публікації, в яких розкрито методологічні та методичні засади охорони і реставрації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини [187, 223–401; 35; 88]. Окрім літера-

турних джерел, для висвітлення методики охорони та реставрації пам'яток архітектури у цьому дослідженні проаналізовано практичний досвід автора і його колег, а також результати досліджень і аналітичного осмислення досвіду реставрації численних пам'яток. Значне місце в розкритті засад методики збереження архітектурних надбань посідають результати натурних обстежень пам'яток.

Отже, на підставі джерел і авторських напрацювань у пам'яткоохоронній сфері в цьому дослідженні висвітлено особливості об'єктів архітектурної спадщини України та засади їхньої охорони й реставрації.

1.2. Витоки та формування архітектурної пам'яткоохоронної й реставраційної методики

Суспільне визнання ролі та значення спадщини в культурному будівництві незалежної української держави вимагає осмислення сутності національної архітектурної пам'яткоохоронної й реставраційної школи, її становлення та розвитку і визначення на цьому ґрунті сучасної стратегії охорони та реставрації пам'яток. Вважають, що формування засад архітектурно-реставраційної методики, зокрема в країнах Західної Європи, припадає на першу половину XIX ст. і пов'язане з розкопами Римського форуму, міст Геркуланума і Помпеїв у Італії, дослідженнями Афіньського акрополя, пам'яткоохоронною та реставраційною діяльністю французького архітектора й мистецтвознавця Ежена Емануеля Віолле-ле-Дюка.

Певний внесок у формування засад пам'яткоохоронної практики й основ архітектурно-реставраційної методики належить й українським фахівцям, українській школі охорони та реставрації пам'яток, яка має свою історію, традиції та фаховий корпус. Проте доробок українських пам'яткоохоронців мало висвітлений у публікаціях і наукових дослідженнях. Найбільш значущою за обсягом інформації про результати досліджень і реставрацію пам'яток національного надбання в повоєнний період є збірка статей "З історії української реставрації" [75]. Окремі аспекти архітектурно-реставраційної практики та відомості про архітекторів-реставраторів зрідка висвітлювалися в періодичних виданнях [16; 146; 92]. Часами скупа інформація про реставраційні заходи на пам'ятках архітектури України потрапляла й на сторінки пам'яткоохоронних видань [169; 170; 183]. Але цілісна картина становлення та формування української архітектурної пам'яткоохоронної та реставраційної школи й досі залишається нерозкритою: не визначено історичні етапи її формування й тенденції розвитку, що не дозволяє об'єктивно оцінити сучасний стан та визначити шляхи подальшої розбудови пам'яткоохоронної сфери в державі.

Досвід країн Західної Європи та практичні реставрації на теренах інших держав, зокрема Російської та Австрійської, а пізніше Австро-Угорської імперій, між якими опинилися поділені українські землі, сприяли започаткуванню архітектурно-реставраційної методики в Україні. Усвідомлення історико-культурної значущості об'єктів минувшини та необхідності їхньої охорони мало практичне підтвердження на теренах України вже на початку XIX ст. У 1824 р. київський археолог К. Лохвицький відкриває фундаменти Десятинної церкви; 1826 р. архітектор Н. Єфимов продовжує їхнє дослідження, складає плани фундаментів з метою відновлення старовинної споруди. У 1823–1833 роках К. Лохвицький розкопав також руїни Золотих воріт у Києві, а пізніше архітектори Ф. Мехович і В. Беретті виконали роботи щодо зміцнення решток давньої споруди. Охоронні заходи на об'єкті було обмежено облаштуванням території та незначними додатковими укріпленнями, які забезпечили збереження руїн пам'ятки в автентичному стані.

Поширення в архітектурній творчості з 30-х років XIX ст. стилістики ретроспективізму стимулювало як суспільний, так і професійний інтерес до вивчення архітектурної спадщини й уже від середини XIX ст. в різних регіонах Російської імперії виникають історичні, археологічні, археографічні та інші наукові товариства й комісії, які ставлять за мету об'єднання зусиль у вивченні та збереженні об'єктів історичної спадщини.

Серед перших наукових осередків пам'яткоохоронного спрямування на теренах України були Одеське товариство історії та старожитностей, засноване 1839 р., Тимчасова комісія для розгляду давніх актів, більш відома як Київська археографічна комісія, створена 1843 р. У 70-х роках XIX ст. виникли ще два наукові осередки — історичне Товариство Нестора-літописця у Києві та Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові [71, 72–122].

Помітний слід у пам'яткоохоронній діяльності залишила Київська археографічна комісія, заснована при канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. Метою її діяльності було виявляти та вивчати пам'ятки минувшини, зокрема й давні архітектурні споруди. Містилася комісія у Київському університеті, а до її складу були залучені відомі науковці — М. Костомаров, О. Лазаревський, М. Максимович, М. Довнар-Запольський, М. Іванишев, В. Іконников, І. Каманін, О. Левицький та інші. Активну участь у діяльності комісії брав і Т. Шевченко, залишивши у спадок низку акварелей і рисунків архітектурних старожитностей України [175].

Діяльність Товариства Нестора-літописця бере свій початок з 1873 р., хоча офіційною датою заснування вважається 1874 р. Його фундаторами були відомі вчені Київського університету і Київської духовної академії, зокрема В. Антонович, П. Лебединцев, Ф. Тарновський, В. Іконников, М. Петров, П. Лашкарьов та інші. В друкованому органі товариства (загалом побачили світ 24 числа цього видання) було вміщено чимало наукових статей з архітектурної археології, питань охорони пам'яток.

Досить впливовим науковим товариством наприкінці XIX — на початку XX ст. стало Наукове товариство ім. Т. Шевченка, що діяло у Львові. Перше зібрання товариства відбулося у червні 1874 р., серед його членів були:

Б. Грінченко, І. Франко, О. Кониський, В. Шухевич, О. Колесса, В. Гнатюк, Ф. Вовк, М. Лисенко, А. Шептицький, В. Кубійович, В. Антонович та інші. Окрім вивчення пам'яток писемності, мистецтва, етнографії, археології, члени товариства досліджували архітектурні старожитності, порушували питання їхньої охорони.

Значну роль у формуванні наукових засад охорони та реставрації пам'яток архітектури Російської імперії відіграла створена 1859 р. Імператорська археологічна комісія, яка, власне, була державною інституцією в галузі вивчення й охорони об'єктів історико-культурної спадщини дореволюційної Росії. Наприкінці XIX ст. у її складі сформувався архітектурно-реставраційний відділ, а в 1902 р. було запроваджено штатну посаду архітектора-реставратора, яку впродовж тривалого часу обіймав відомий реставратор П. Покришкін. Як штатний співробітник Археологічної комісії, П. Покришкін не тільки був обізнаний із реставраціями, які тоді проводилися, а й брав безпосередню участь у дослідженнях, розробці проектів реставрації та їхній реалізації. Практичний досвід і набуті знання в галузі архітектурної реставрації здобули згодом відображення в теоретичній праці П. Покришкіна "Короткі поради з питань ремонту пам'яток старовини та мистецтва".

На західноукраїнських землях пам'яткоохоронні заходи у XIX — на початку XX ст. здійснювалися в рамках законодавчих актів Австрійської, а пізніше Австро-Угорської імперії. Так, функціонування створеної у Відні 1857 р. Комісії з охорони пам'яток поширювалося й на українські землі Східної Галичини. Варто зазначити, що пам'яткоохоронна методика, практикована в Австро-Угорській імперії, на той час посідала передові позиції у світі. Значний внесок у розробку архітектурно-реставраційної методики зробив, зокрема, відомий австрійський пам'яткоохоронець Алоїз Рігль, започаткувавши історико-культурну оцінку пам'яток. Розглядаючи пам'ятку як об'єкт, що становить наукову, історичну та естетичну цінність, Алоїз Рігль наголошував насамперед на її історичному значенні. Відповідно, реставрація, за Ріглем, — це збереження пам'ятки як історичного документа з усіма нашаруваннями. Водночас практичні пам'ятко-охоронні заходи на об'єктах минулщини Східної Галичини не виходили за межі ремонтних робіт.

Характерними прикладами, що розкривають особливості досліджень і спрямованість реставраційних заходів на пам'ятках української старовини на зламі XIX–XX ст., є, передусім, реставрація Успенського собору у Володимирі-Волинському, Василівської церкви в Овручі, церкви Спаса на Берестові в Києві та інших пам'яток. Натурні обстеження та обміри зруйнованого й занедбаного Успенського собору виконав у 1886 р. професор А. Прахов. На основі цих досліджень архітекторами Г. Котовим і В. Сусловим у 1893 р. було розроблено проект відбудови пам'ятки. Проте значна частина втрат, особливо завершень храму, а також численні нашарування на споруді в процесі її перебудов, помножені на брак інформації про вигляд будівлі в минулому, значно звужували можливості для достовірного відтворення первісної форми пам'ятки — а саме на це й була спрямована ідея реставрації. Наступні натурні обстеження пам'ятки, проведені Г. Котовим і В. Сусловим

у 1893 р., стали підґрунтям уточненого проекту реставрації, розглянутого і схваленого Археологічною комісією 1896 р. У 1896–1990 роках храм відбудовано з одноканонічним завершенням, що й донині викликає в істориків архітектури питання стосовно міри обґрунтованості такого відтворення [195, 70].

Помітний слід у реставраційній методиці та практиці залишила реставрація церкви св. Василя в Овручі, виконана в 1904–1911 роках О. Щусевим за участю П. Покришкіна. На час досліджень храм було зруйновано, від споруди залишилися тільки апсида й частина північної стіни. На підставі проведених влітку 1904 р. натурних досліджень та обмірів руїн О. Щусев розробив проект відновлення давньої споруди у формах XII ст., проте суперечки навколо п'ятибанного завершення храму спонукали до наступних додаткових досліджень. Влітку 1907 р., водночас із розпочатими відновлювальними роботами, О. Щусев і надалі вивчає пам'ятку. Разом із П. Покришкіним йому вдається під час розкопів виявити автентичні ділянки стін, елементи декору, деталі карнизів тощо. Ці фрагменти, камінь за каменем, було вставлено у стіни на свої місця. Таким чином, проведені розкопи й додаткові матеріали досліджень стали підставою для перегляду попереднього проекту реставрації. Доопрацьований проект реалізували 1911 р. Попри певні авторські інтерпретації щодо відновлення первісної форми церкви, результати реставрації пам'ятки високо оцінили сучасники. Так, І. Грабар писав: «Реставрація цього старовинного храму, спорудженого в XII ст., становить винятковий інтерес як за прийомами, вперше в цій галузі застосованими, так і за тими науковими даними, котрі стали відомими внаслідок розкопів і ретельних обмірів, що передували початкові будівельних робіт» [46, 20, 21].

До сучасного розуміння охоронних заходів, які здійснюються на пам'ятках архітектури, наближається реставрація церкви Спаса на Берестові у Києві, виконана П. Покришкіним у 1909–1914 роках. На час дослідження пам'ятки її матеріальна структура поєднувала кілька різночасових складових: стіни нартексу XI–XII ст.; три апсида, прибудовані до стін нартексу у 1640–1642 роках; мурований притвор і дзвіниця, споруджені у XVIII–XIX ст. Під час розкопів П. Покришкін виявив також залишки фундаменту первісної споруди. На відміну від робіт у Володимирі-Волинському та Овручі, реставратор, усвідомлюючи історико-культурну цінність пам'ятки, передусім звернув увагу на документальну значущість об'єкта й тому в процесі відновлювальних робіт прагнув зберегти його автентичну матеріальну субстанцію шляхом зміцнення. Особливу увагу приділив П. Покришкін дослідженню й забезпеченню схоронності нартексу як найбільш стародавньої частини споруди. Він звільнив стіни нартексу від пізнішого тиньку і виявив таким чином характер стародавнього мурування. Подібний підхід до збереження давніх споруд в автентичному стані П. Покришкін застосовував у своїй реставраційній практиці в Україні і дещо раніше. Так, досліджуючи 1907 р. залишки Юрійової божниці XI ст. в Острі, реставратор обмежився лише укріпленням уцілілих частин пам'ятки й забезпечив захист їх від атмосферного впливу шляхом незначних нововведень у матеріальну структуру об'єкта.

Тоді ж, 1907 р., П. Покришкін, за участі М. Макаренка, виконав обмі-

ри, маркування та перевезення дерев'яної Покровської церкви з м. Ромни до Полтави. У 1911–1914 роках під наглядом П. Покришкіна архітектором В. Леонтовичем була реставрована Мурована вежа Острозького замку, перенесена із с. Острів до с. Пляшева (на територію меморіального комплексу “Козацькі могили”) та реставрована дерев'яна Михайлівська церква. За проектами самого В. Леонтовича проводилися ремонтно-реставраційні роботи на замку в Луцьку, реставрувалося чимало храмових споруд Волині, зокрема Миколаївська церква в Олевську, Успенська — в Низкевичах та ін. [92].

Таким чином, практичні реставрації пам'яток української старовини в ХІХ — на початку ХХ ст. і досвід, набутий у їхньому перебігу, стали підґрунтям для становлення архітектурно-реставраційної методики в Україні.

Складні соціально-політичні умови, в яких опинилась Україна після революційних подій у Росії 1917 р., не сприяли охороні історико-культурних надбань, загальмувавши на декілька десятиліть розвиток архітектурно-реставраційної методики в країні. Пам'яткоохоронні заходи на об'єктах через економічні ускладнення обмежувались дослідженням і незначним за обсягом ремонтом окремих пам'яток. Тільки такі віддані справі фахівці, як Ф. Ернст, Г. Лукомський, М. Макаренко, І. Моргілевський, С. Таранушенко, Ф. Шміт та інші мали мужність займатися дослідженнями та обмірами пам'яток української старовини. Зокрема, в цей час проводилися обстеження та фіксація пам'яток доби Київської Русі, як, наприклад, Софійського собору та Кирилівської церкви у Києві чи Спасо-Преображенського і Успенського собору Єлецького монастиря у Чернігові, обміри окремих пам'яток дерев'яної храмової архітектури.

Декларована радянською владою охорона спадщини певною мірою сприяла залученню до збереження пам'яток представників культури і мистецтва, науковців, фахівців реставраційної справи, діяльність яких позитивно позначилася на роботі відповідних установ та організацій, вплинула на підготовку пам'яткоохоронних законодавчих і нормативних актів. Показовим можна вважати Положення про пам'ятки культури і природи від 1926 року [67, 27–32]. Цей документ розкриває деякі методичні підходи до охорони та реставрації пам'яток. У ньому визначалися критерії віднесення об'єктів минулщини до пам'яток за їхньою історичною, науковою та мистецькою значущістю; встановлювалися категорії пам'яток — місцевого і загальноукраїнського значення, а особливо цінні з них могли, за постановою РНК УСРР, оголошуватися заповідниками.

Відання пам'ятками культури й природи на той час покладалося на Народний комісаріат освіти УСРР. До його обов'язків входили реєстрація, вивчення й обстеження пам'яток, розробка планів дослідження та вжиття заходів щодо ремонту і реставрації, догляд за утриманням. Отже, саме цим Положенням на вітчизняних теренах була започаткована державна система охорони культурних надбань. І в цьому полягає його історична значущість. Водночас воно стало науковою основою, на якій згодом отримали розвиток методологічні принципи пам'яткоохоронної науки й засади державної політики у сфері охорони культурної спадщини.

Друга світова війна завдала значної шкоди архітектурним надбанням України — постраждали сотні унікальних творинь зодчества, серед яких чимало стародавніх споруд Києва, Чернігова, Харкова, Полтави, Кам'янця-Подільського, Одеси та багатьох інших історичних міст.

Повоєнні відбудовчі процеси в країні сприяли обстеженню, обмірам, вивченню та охороні зруйнованих пам'яток архітектури. Значна роль в організації цих робіт передусім належала створеній у 1945 р. Академії архітектури УРСР. Уже в 1946 р. розпочинаються планомірні дослідження архітектурної спадщини України. Великий загін архітекторів і науковців, об'єднаних в Інститут історії і теорії архітектури при Академії архітектури, був задіяний для обстеження, обмірів і вивчення пам'яток. Підсумком багаторічних досліджень цього колективу, в якому працювали такі відомі науковці, як В. Заболотний, М. Цапенко, П. Юрченко, Ю. Асеев, Г. Логвин, Ю. Нельговський, В. Самойлович, О. Ігнатов, М. Грицай та багато інших, стало унікальне видання в 1957 р. «Нарисів історії архітектури Української РСР».

У перших повоєнних роках натурні обстеження зосереджуються переважно на поруйнованих пам'ятках з метою вирішення питань їхньої відбудови, консервації чи ремонту. Зокрема, в цей час були розпочаті ремонтно-консерваційні роботи на об'єктах Києво-Печерської лаври, на пам'ятках Чернігова, Полтави, Кам'янця-Подільського та інших міст. У повоєнний період охорона об'єктів культурної спадщини в Україні регулювалася Положенням про охорону пам'яток культури на території Української РСР від 1948 р. [67, 38–46], згідно з яким серед різних видів пам'яток — археології, мистецтва, історії — вирізнялися й пам'ятки архітектури. Надання об'єктові статусу пам'ятки визначалося його історичною, науковою та художньою значущістю. Охоронні та реставраційні заходи щодо пам'яток архітектури регламентувалися ґрунтовною Інструкцією про порядок обліку, реєстрації, утримання і реставрації пам'яток архітектури [67, 335–392], за якою пам'ятки архітектури поділялись на дві групи — особні та групові (ансамблі, комплекси).

Комплекс пам'яткоохоронних заходів передбачав облік об'єктів, їхнє дослідження та фіксацію, утримання й проведення ремонтно-реставраційних робіт. Мета реставрації визначалася необхідністю відновлення або відтворення вигляду раніше спотвореної чи деформованої пам'ятки. Реставраційні заходи рекомендувалося здійснювати двома способами: шляхом розчищення й оголення пам'ятки в цілому або її частин від усіх пізніших нашарувань, які спотворили первісні форми, та шляхом відновлення, поповнення втрачених частин чи елементів нового матеріалу. Тобто реставраційні дії поділялися на роботи з відновлення та роботи з метою відтворення. Отже, того часу визначальною метою реставрації було повернення пам'ятці первісного вигляду. Показовими щодо цього є реставрація П'ятницької церкви та Борисоглібського собору в Чернігові.

П'ятницька церква, побудована на межі XII–XIII ст., на час руйнації виходом мала бароковий вигляд внаслідок перебудов XVII–XVIII ст. Виявлені в руїнах під пізнішими нашаруваннями фрагменти конструктивних форм

XII ст. дали підстави реставраторам П. Барановському та М. Холостенкові відтворити пам'ятку у формах архітектури періоду Київської Русі.

Дослідження руїн, ретельне розчищення завалів, дотримання традиційних технологічних прийомів зведення будівлі, характерних для епохи Київської Русі, забезпечили загалом високий рівень достовірності відтворення. Відома нам сьогодні пам'ятка поєднала оригінальні фрагменти автентичної матеріальної структури, що визначали первісну форму споруди, а також отримала значний обсяг аргументованих відтворень втрачених частин і елементів. Перебудов зазнав за час свого існування й зруйнований війною Борисоглібський собор початку XII ст. У процесі реставрації, яка була завершена у 1958 р. (архітектор-реставратор М. Холостенко), пам'ятка набула первісного вигляду, тобто постала у формах давньоруської архітектури. На початку 50-х років XX ст. були розпочаті дослідження та виконані реставраційні роботи на об'єктах Єлецького монастиря, зокрема реставровано Успенський собор (архітектори-реставратори М. Холостенко та М. Говденко), проводились дослідження та реставрація Катерининської церкви, Колегіуму та інших пам'яток Чернігова. Однак подібні реставрації були в повоєнних роках поодинокими. Брак коштів змушував надавати перевагу ремонтно-реставраційним заходам і консервації поруйнованих історичних споруд, як це було на більшості об'єктів Києво-Печерської лаври, Видубицького монастиря, пам'ятках Кам'янця-Подільського та ін.

Важливим здобутком української архітектурної реставрації та пам'яткознавства цього періоду слід вважати створення наукових і виробничих структур відповідного профілю, зокрема Української академії архітектури, де зорганізувався загін дослідників національної архітектурної спадщини, та Спеціального тресту будівництва монументів і реставрації пам'ятників архітектури (1946), який 1956 р. перейменовано на Республіканські спеціальні науково-реставраційні виробничі майстерні Держбуду УРСР; з 1969 р. — на Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління. Дослідницька та пам'яткоохоронна практика, створення проектно-реставраційної та виробничої бази сприяли формуванню кадрового корпусу фахівців з архітектурної реставрації та науковців архітектурного пам'яткознавства, паростки якого були започатковані відданими справі реставрації архітекторами — такими як Г. Говденко, М. Дьомін, І. Макушенко, М. Александро́ва (Говденко), В. Петичинський, М. Холостенко, І. Шмольсон.

Основним здобутком періоду так званої відлиги (кінець 50-х — початок 70-х років) було пробудження національної свідомості в культурно-мистецькому середовищі. У пам'яткоохоронній сфері цей імпульс знайшов прояв у розширенні досліджень та реставрації пам'яток, що були пов'язані з визвольною боротьбою українського народу, зокрема, відбудові замків і фортець у Кам'янці-Подільському, Хотині, Меджибожі, Острозі, пам'яток дерев'яної архітектури та створенні низки музеїв просто неба.

Значно активізувалася в цей час робота над виданнями з питань архітектурно-мистецької та історичної спадщини. На хвилі піднесення національної ідеї створюється Українське товариство охорони пам'яток історії та

культури (1966). Її засновниками й активістами стали відомі науковці та діячі культури — П. Тронько, М. Бажан, І. Ле, О. Гончар, П. Загребельний, Г. Кальченко, В. Касіян, Г. Головка, І. Ігнаткін, Ю. Нельговський, Г. Логвин, Л. Силин, К. Стецюк, Д. Телегін, Ю. Асеев, О. Апанович, А. Карнабід, Є. Тиманович, М. Цапенко та багато інших. Товариство стало масовою добровільною науково-творчою громадською організацією, що за мету своєї діяльності ставила всебічне сприяння охороні та збереженню культурної спадщини. Основним завданням товариства було й донині залишається залучення широких верств населення до активної участі у здійсненні заходів з вивчення, популяризації, охорони та збереження пам'яток. У його системі були створені науково-реставраційні проектні та виробничі підрозділи, з ініціативи Товариства започатковано видання часопису “Пам'ятки України”, а за фінансової підтримки створено Музей народної архітектури та побуту України у м. Києві, збережено та реставровано сотні пам'яток.

Суттєві зміни у пам'яткоохоронній сфері відбулися й на міжнародному рівні. У 1954 р. 56 країн світу в Гаазі ухвалили Міжнародну конвенцію про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. Світовий рівень архітектурно-реставраційної методики в цей час визначався Венеційською хартією (1964), а пізніше і Конвенцією UNESCO з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини (1972) і відповідними рекомендаціями. Соціально-культурні процеси 60-х років у країні та розвиток міжнародних відносин спонукали до певних зрушень і в пам'яткоохоронній сфері. В 1957 р. Україна приєдналася до Гаазької конвенції, прийняла низку постанов щодо поліпшення охорони пам'яток архітектури. Для набуття авторитету на міжнародному обширі Радянський Союз, поряд з іншими законодавчими актами, прийняв всесоюзний і республіканський закони про охорону та використання пам'яток історії й культури (відповідно у 1977 та 1978 років).

Згідно із цим Законом, пам'ятки історії культури поділялися за видами на пам'ятки історії, археології, містобудування і архітектури, мистецтва та документальні пам'ятки; визначався порядок організації державного обліку пам'яток. Державне управління пам'яткоохоронною галуззю покладалося на Раду Міністрів УРСР, а спеціально уповноваженими державними органами охорони пам'яток історії та культури, як і раніше, залишалися Міністерство культури УРСР, Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва й Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР.

Значну увагу в Законі 1978 р. приділено забезпеченню схоронності пам'яток та їхньому використанню. Як основні охоронні заходи на пам'ятках визначені реставрація, консервація і ремонт. А з метою захисту довкілля пам'яток вимагалось встановлювати охоронні зони, зони регулювання забудови та зони охоронюваного природного ландшафту. Загалом, Закон “Про охорону і використання пам'яток історії та культури” 1978 р. увібрав у себе попередні нормативні напрацювання і певною мірою віддзеркалював тодішній стан наукової методики охорони та реставрації пам'яток культури.

Загальна ситуація в суспільстві сприяла вдосконаленню системи охорони та реставрації об'єктів архітектурної спадщини. На базі науково-дослідних і

проектних відділів Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління створено інститут “Укрпроектреставрація” з філією у Львові (1980 р.), яку реорганізовано в інститут “Укрзахідпроектреставрація” 1990 р. Водночас формують мережу виробничих реставраційних майстерень, а вся інфраструктура 1992 р. об’єднується в корпорацію “Укрреставрація”. Внаслідок цього склалися колективи науковців і фахівців архітектурно-реставраційної справи, здатні комплексно вирішувати практичні завдання з охорони та реставрації пам’яток архітектури.

Посилення уваги до архітектурних надбань минувшини, розвиток реставраційної бази та збільшення обсягів асигнувань на охорону пам’яток сприяли розширенню натурних досліджень та реставрації численних об’єктів культурної спадщини. Уже від початку 60-х років ХХ ст. розгортаються роботи з реставрації фортець у Кам’янці-Подільському, Хотині, Меджибожі, Судаку, Білгороді-Дністровському, реставруються та пристосовуються під музейні функції замки у Луцьку, Олеську, Ужгороді та інших містах; відновлено чимало визначних пам’яток архітектури різних часів в усіх регіонах України, зокрема Успенський собор у Каневі, Андріївська церква в Києві, Спасо-Преображенський собор у Дніпропетровську, церква Іоанна Предтечі в Керчі, комплекси ханського палацу в Бахчисарай і Святогірського монастиря в Зимному, численні пам’ятки архітектури Києва, Львова, Чернігова та інших міст. Фаховий рівень архітектурної реставрації в Україні 1960–1970 років репрезентували такі відомі в пам’яткоохоронній сфері архітектори-реставратори, як Р. Бикова, М. Говденко, О. Годованюк, О. Граужис, В. Іваненко, І. Іваненко, Б. Кіндзельський, В. Корнеєва, Є. Лопушинська, І. Макушенко, І. Могитич, В. Отченашко, Є. Осадчий, В. Петичинський, Є. Пламеницька, І. Старосольський, В. Шевченко, Г. Шмультсон та багато інших. До досліджень пам’яток архітектури та справи їхньої охорони залучаються відомі науковці та пам’яткоохоронці — Ю. Асеев, Г. Логвин, І. Ігнаткін, Ю. Нельговський, С. Таранушенко, С. Кілессо, В. Чепелик, В. Вуйцик. Згодом до них приєднуються В. Тимофієнко, Т. Трегубова, Є. Тиманович, В. Колосок, Є. Водзинський, О. Лесик, Л. Прибега, О. Пламеницька, В. Черський, Н. Логвин та ін.

Реставрації цього часу позначені відходом від спроб повернення пам’яткам первісного вигляду. Досвід численних практичних реставрацій, їхнє аналітичне осмислення та узагальнення в публікаціях і методичних виданнях сприяють виробленню методологічних засад української архітектурної реставрації того часу, і, що важливо, — вони узгоджуються певною мірою з принципами Венеційської хартії. До таких реставрацій цілком можна віднести відновлення Успенського собору в Каневі, Спасо-Преображенського собору та Іллінської церкви в Чернігові, виконані архітекторами-реставраторами М. Холостенком та М. Говденко.

Важливо зазначити, що в цей час проведення реставраційних робіт на об’єктах базується виключно на передпроектних дослідженнях. На пам’ятках, які мають складну історію будівництва, численні історичні нашарування (характерні для фортечних і замкових комплексів, храмових споруд періоду

Київської Русі), застосовуються методи консервації та фрагментарної реставрації. Такий підхід дав можливість зберегти пам'ятки з усіма нашаруваннями, виявити історично цінні фрагменти в структурі споруд. Хоча водночас на багатьох пам'ятках XII–XIX ст. реставрація ще спрямована на стилістично цілісне відтворення архітектурних форм споруд, як, наприклад, реставрація Іллінської церкви в Суботові, Андріївської церкви та дзвіниці церкви Миколи Доброго у Києві, церкви Іоанна Предтечі в Керчі, Успенського собору в Харкові та ін.

Відновлення первісного вигляду Андріївської церкви в Києві було визначено завданням на реставрацію пам'ятки, оскільки були віднайдені креслення завершень храму у Віденському музеї “Альбертина” та виявлені інші документи, зокрема виконавські креслення фасаду церкви, складені київським міським архітектором А. Мезенським у 1800 р. Ґрунтовні натурні дослідження пам'ятки та аналіз документів дозволили архітекторові В. Корнеевій забезпечити достовірність відтворення втраченої пластики завершень церкви, яка в середині 1970-х років постала у формах, задуманих Б. Растреллі. Метод цілісної, або синтетичної реставрації чітко простежується й при відбудові церкви Іоанна Предтечі в Керчі (архіт. Є. Лопушинська). Однак слід зазначити, що проведення робіт з відтворення форми пам'ятки з численними різночасовими нашаруваннями супроводжувалося ґрунтовними історико-архівними й натурними дослідженнями, науково обґрунтованими поновленнями обличкування та зміцнення автентичного конструктивного остову стародавньої споруди. Про ретельність проведення реставрації свідчать і терміни, упродовж яких ішли дослідження, розробка проектної документації й відновлювальні роботи на об'єкті — від 1967-го й аж до 1980 р.

На усунення пізніших нашарувань була орієнтована й реставрація дзвіниці церкви Миколи Доброго у Києві. Проте досвідчений архітектор-реставратор М. Говденко, дослідивши пам'ятку, відновила характерну для дзвіниці пластику з мотивами російського бароко, але водночас розкрила й пізнішу прибудову та галерею. З метою виявлення справжніх параметрів споруди навколо неї була понижена відмітка ґрунту шляхом видалення культурного шару.

У зазначений період пам'яткоохоронні заходи охоплюють не так осібні пам'ятки, як зосереджуються на дослідженні та реставрації пам'яткових ансамблів і комплексів, зокрема, замків в Олеську і Луцьку, фортець у Кам'янці-Подільському, Судаку, Білгороді-Дністровському, монастирських утворень тощо. Розпочаті в попередніх роках дослідження та відновлення окремих пам'яток, що є складовими ансамблів, поступово поширюються на історично сформовані утворення і набувають комплексності, як це спостерігаємо при реставрації Олеського і Луцького замків. Натурні дослідження Олеського замку розпочато ще в 1961 р. архітектором А. Шуляром, а реставрація здійснювалася за участю архітекторів-реставраторів І. Могитича, Є. Пламеницької та І. Старосольського до 1965 р. й була спрямована на повернення пам'ятці вигляду, що сформувався на XVII ст. У процесі проведення реставраційних робіт були розкриті давні фрагменти споруди, поновлені окремі

ділянки стін, відтворені дахи. Необхідність пристосування приміщень замку під картинну галерею спонукало реставраторів до відтворення характеру інтер'єрів, виявлення їхньої архітектурно-мистецької пластики, і ця робота тривала до 1975 р. Подібна мета переслідувалася і під час реставрації Луцького замку (архітектори-реставратори М. Говденко, О. Годованюк). Упродовж 1970–1977 років на підставі ґрунтовних натурних, історико-бібліографічних та архівних досліджень пам'ятка була розчищена від малоцінних нашарувань, були відновлені завершення башт і оборонних мурів, реконструйовані дерев'яні галереї, виконані інші ремонтно-реставраційні роботи, необхідні для пристосування комплексу під музейну експозицію.

За аналогічною методикою фрагментарної реставрації й пристосовування приміщень комплексу для розміщення музейних експозицій були згодом реставровані замки в Золочеві, Збаражі та ін. Водночас методичні підходи до тієї чи іншої пам'ятки визначалися її станом, історичними особливостями, завданнями пристосування. Так, реставрація будинку Полтавського земства, що проводилася під керівництвом архітектора П. Костирка, була спрямована на відтворення первісного вигляду пам'ятки та інтер'єрів приміщень. Пам'яткоохоронні заходи на замках в Невицькому та Хусті (архітектор-реставратор І. Могитич) обмежувалися виключно консервацією руїн. А реставрація об'єктів комплексу ханського палацу в Бахчисарайі (керівник реставрації Є. Лопушинська) базувалися як на засадах фрагментарної, так і цілісної реставрації з пристосуванням приміщень палацу для розміщення музейної експозиції.

Численні перебудови та нашарування ускладнювали й проведення реставраційних робіт на пам'ятках Святогірського Успенського монастиря в Зимному, що проводилися з 1975 р. (архітектори-реставратори О. Граужис, Є. Осадчий, Л. Крощенко). Назагал, відновлювальні заходи тут являли собою лише фрагментарні втручання, проте в окремих випадках необхідність пристосовування під функції діючого монастиря в поєднанні з таким завданням, як досягнення композиційної цілісності історично сформованого ансамблю, змусили авторів застосовувати й принципи цілісних реставрацій.

Переважно розкриттям давніх фрагментів споруд, консервацією та фрагментарною реставрацією обмежуються в цей час і пам'яткоохоронні заходи на фортецях в Меджибожі й Судаку (розпочаті під керівництвом Є. Лопушинської відповідно в 1967 і 1968 роках), в Хотині (архітектори М. Говденко, В. Лук'янченко, В. Косьяненко та ін.), в Білгороді-Дністровському, розпочаті в 1960 р. (архітектори І. Шмільсон та І. Іваненко). Величезні обсяги робіт на цих комплексах потребували фахового забезпечення, часу і значних коштів. Тому виконувалися такі роботи нерегулярно, зі значними перервами. Вони тривали десятками років і тривають тепер. Показовими в цьому плані є пам'яткоохоронні та реставраційні заходи на об'єктах Кам'янця-Подільського, що були розпочаті ще наприкінці 40-х років ХХ ст.

Значні обсяги досліджень і реставраційних робіт випадають на 1960–1970 роки. До вивчення та натурних обстежень унікального пам'яткового ансамблю залучається очолюваний Є. Пламеницькою великий загін на-

уковців та архітекторів-реставраторів, а також зосереджуються виробничі реставраційно-будівельні ресурси. У 1960-х роках зусилля реставраторів концентруються на дослідженнях і відновленні Старого замку та міських укріплень, пам'яток, що збереглися в системі міської забудови. Починаючи з 1970-х років, з усвідомленням значущості історично сформованої структури міста та унікальності ландшафту, їхнього органічного поєднання і, власне, сприйняття як цілісної пам'ятки урбаністики, постає питання про комплексний підхід до охорони всього історичного міста з усіма об'єктами, що його формують. Таким чином, розпочато роботи з дослідження історично-містобудівної структури та складання історико-архітектурного опорного плану, визначення зон охорони та розробки комплексної програми регенерації Старого міста. Ця робота набула перманентного характеру й триває навіть донині.

1960–1970 роки ХХ ст. пов'язані зі значними обсягами реставраційно-ремонтних робіт на об'єктах Києво-Печерської лаври, хоча розбирання руїн та вивчення знищеного вибухом у 1941 р. Успенського собору проводилися під керівництвом М. Холостенка ще з 1947 р. Згодом розпочалися дослідження та реставрація Троїцької надбрамної, Всіхсвятської та Микільської трапезної церков, Великої лаврської дзвіниці, Ковнівського та Економічного корпусів Києво-Печерської лаври, церкви Різдва Богородиці на Дальніх печерах та інших пам'яток. Варто зазначити, що саме досвід досліджень, натурних обстежень і практика розроблення проектно-реставраційної документації на лаврських об'єктах стали реальною школою реставраційної справи для багатьох фахівців, які в різний час тут працювали, зокрема Р. Бикової, М. Говденко, О. Годованюк, С. Кілессо, В. Корнєєвої, Є. Лопушинської, І. Макушенка, В. Отченашка, Є. Пламєницької, Т. Трегубової та багатьох інших.

У 1970-х роках зміцнюється започаткований І. Могитичем проектно-реставраційний осередок у Львові. Доробком колективу, основу якого склали в цей час такі відомі у сфері збереження пам'яток постаті, як В. Вуйцик, Б. Кіндзельський, А. Новаківський, К. Присяжний, Н. Сліпченко, І. Старосольський, а згодом М. Гайда, І. Ковалишин, Р. Могитич, З. Соколовський, В. Швець та ін., стали знакові пам'яткові об'єкти Львова — будинок міського арсеналу (архітектори А. Новаківський, Г. Новаківська), оборонні мури і Глинська вежа (архітектори І. Могитич, А. Новаківський, К. Присяжний), численні будинки історичної забудови міста, — зокрема, на площі Ринок.

1960–1970 роки ХХ ст. позначені помітними зрушеннями і в охороні пам'яток традиційної архітектури. В Україні створюється мережа архітектурно-етнографічних музеїв. Постає питання про охорону не тільки храмових споруд, а й житлових і господарчих будівель. У 1964 р. розпочинається будівництво Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту, у 1966-му формується експозиція Львівського, а в 1967-му — Закарпатського музеїв. З 1969 р. ведуться роботи зі створення експозиції Музею народної архітектури та побуту у Києві, а в 1986 р. відкривається для відвідувачів експозиція музею народної архітектури та побуту в Чернівцях. Зага-

лом у системі музеїв просто неба вдалося зберегти та реставрувати понад 600 пам'яток традиційної архітектури. В цей час було проведено також реставраційні роботи на багатьох пам'ятках дерев'яної храмової архітектури, що зберігаються на місцях свого спорудження. Зусиллями львівських реставраторів І. Могитича, І. Старосольського, Б. Кіндзельського та інших збережено десятки унікальних пам'яток народного зодчества — це, зокрема, Миколаївська церква в с. Колодному, Троїцька у Жовкві, Параскеви і Юра — в Дрогобичі, Миколаївська — у Сваляві, Вознесенська — в Ясіні та багато ін.

Дослідженнями та реставрацією пам'яток традиційної архітектури поряд з такими відомими знавцями народної архітектурної творчості, як С. Таранушенко, В. Самойлович, П. Юрченко, Г. Логвин, П. Макушенко, займаються архітектори С. Верговський, А. Данилюк, І. Могитич, В. Баранько, Л. Прибега, В. Романов, С. Смолінський, П. Федака та багато ін. У процесі натурних досліджень пам'яток, що підлягають переміщенню до експозицій музеїв просто неба та реставрації, поглиблюються знання про пам'ятки, пізнаються особливості регіональних шкіл. Методологічне спрямування реставрації пам'яток традиційної архітектури визначалася необхідністю збереження об'єктів як документів історії, тобто забезпечення схоронності їх у максимально автентичному стані. Відповідно, з урахуванням стану пам'ятки, її історико-культурної значущості застосовувалися методи консервації, фрагментарної та цілісної реставрації — хоча інколи, з метою достовірного моделювання історичного середовища в системі експозиції, здійснювалися й реставраційні реконструкції.

Означений період у пам'яткоохоронній сфері характерний і таким явищем як усвідомлення необхідності збереження довкілля пам'яток та комплексної охорони історичних містобудівних утворень. Навколо пам'яток встановлюються охоронні зони — зона охорони пам'ятки, зона регулювання забудови, зона охоронюваного ландшафту, археологічні зони. У 1968 р. Держбуд затвердив перелік історичних міст, селищ і сіл, проекти планування й забудови яких належало узгоджувати з органами охорони пам'яток [67, 299–335]. На практиці починає відпрацьовуватися методика історично-архітектурних опорних планів міст, що дає змогу на їхній основі уточнювати межі охоронюваних територій. Першопрохідцями в розробленні теоретичних основ методики дослідження історичного міста, пам'яткоохоронного зонування, засад складання історично-архітектурних опорних планів та регенерації історичних містобудівних утворень на українських теренах на той час були Є. Водзинський, Б. Колосок, Л. Скорик, Т. Товстенко, Т. Трегубова, Т. Устенко та ін. Зростаючі обсяги реставраційних і пам'яткоохоронних робіт наприкінці 70-х – на початку 80-х років сприяли поповненню фахового загону української архітектурної реставрації новими іменами, зокрема такими як В. Безякін, В. Косьяненко, В. Лук'яненко, В. Маркіз, В. Новгородов, О. Пламеницька, Т. Філіпова, Л. Цяук, В. Хромченко, Н. Шепітько, С. Юрченко та багатьма іншими.

З огляду на необхідність забезпечувати комплексне збереження пам'яток, успадкованої планувальної мережі вулиць, традиційної забудови, своєрідно-

го ландшафту та загалом характерного середовища в системі того чи того міста набуває поширення така форма охорони об'єктів культурної спадщини, як заповідник. Зокрема, в цей час були створені історико-культурні чи історико-архітектурні заповідники в Луцьку, Острозі, Кам'янці-Подільському, Львові, Керчі, заповідники "Херсонес Таврійський", "Хортиця", "Чигирин", "Качанівка", "Чернігів стародавній", "Стародавній Київ" та ін.

Серед численних реставрацій початку 80-х років слід відзначити також відновлення інтер'єрів Маріїнського палацу у Києві (архітектор І. Іваненко), Троїцького собору в Чернігові (архітектори М. Говденко, В. Новгородов), мечеті Джума Джамі в Євпаторії (архітектор Є. Лопушинська) та ін.

Поряд із дослідженнями та реставрацією пам'яткових споруд, починаючи з 50-х років минулого століття проводилися певні пам'яткоохоронні заходи й на об'єктах садово-паркового мистецтва, зокрема таких як старовинні парки "Софіївка" в Умані, "Олександрія" у Білій Церкві, палацово-паркові ансамблі в Качанівці, Сокиринцях, Алушці, Лівадії, Шарівці та ін. Дослідницька робота таких фахівців і пам'яткоохоронців у царині садово-паркової спадщини, як І. Косаревський, І. Родічкін, Л. Рубцов та ін., посприяли прийняттю урядового рішення в 1960 р. про взяття на державний облік 73 парків-пам'яток садово-паркової архітектури на теренах України. Проте реставраційні роботи торкнулися лише окремих із них, причому доволі скоро головний акцент став робитися на оновленні палаців і паркових споруд, отож збереженню характерної рослинності та історичного пейзажного устрою приділялося не надто багато уваги.

Отже, за обсягом реставраційних робіт, глибиною досліджень пам'яток, методологічною спрямованістю реставраційних дій українська архітектурна реставрація в 70-х — на початку 80-х років ХХ ст. сягає свого найвищого розвитку, стверджується як школа, ідейними носіями методологічних засад і досвіду якої став загін однодумців — реставраторів і науковців.

Кризові явища в радянському суспільстві 80-х років ХХ ст. торкнулися й пам'яткоохоронної справи. Суттєве скорочення фінансування призвело до розпаду науково-творчих і виробничих колективів, до поступової втрати колишніх позицій українською архітектурно-реставраційною школою. Провісником негативних тенденцій в охороні пам'яток в Україні стала реконструкція Золотих воріт у Києві. Спроба будь-що відтворити первісний вигляд давньої споруди за відсутності необхідної інформації для аргументації відтворень і недооцінка історично сформованого середовища, в якому особливу роль відігравали законсервовані рештки стародавньої споруди, призвели, по суті, до втрати унікальної пам'ятки ХІ ст. та спотворення історично сформованого довкола неї середовища. З методологічного погляду викликає певні сумніви й відновлення Гостинного двору на Контрактовій площі в Києві (автор проекту реставрації В. Шевченко). Як відомо, Гостинний двір архітектором Л. Руска був задуманий як двоповерхова споруда, але з різних причин був зведений одноповерховим і саме в такому вигляді в середині ХХ ст. набув статусу пам'ятки початку ХІХ ст. Відбудова пам'ятки у вигляді двоповерхової споруди є безпідставною: адже, оскільки в такому вигляді

споруда ніколи не існувала, вона не може бути визнана документом історії й твором архітектурного мистецтва.

Водночас в Україні можна знайти й чимало позитивних тогочасних прикладів використання реставраційних конструкцій — зокрема, у відбудові історико-меморіальних об'єктів. Серед таких реконструкцій відомі пам'яткові садиби І. Котляревського в Полтаві, І. Франка в Нагуєвичах на Львівщині, хати батьків Т. Шевченка в селах Моринці та Кирилівка на Черкащині, садиба батьків М. Гоголя в с. Гоголеве (колишня Василівка) на Полтавщині та інші.

Будинок І. Котляревського в Полтаві був реконструйований в 1969 р. архітектором В. Тертичним за малюнком Т. Шевченка “Хата Котляревського в Полтаві” (1845 р.), картиною невідомого художника “Будинок І. Котляревського” (1856 р.), планами старої забудови Полтави та іншими історичних документів. З урахуванням традицій народного будівництва Прикарпаття та на підставі архівних матеріалів і опису оселі самим І. Франком “Моя вітцівська хата” було відбудовано та обставлено садибу, де знаходилося батьківське помешкання родини Франків у Нагуєвичах. А традиційну оселю, в якій народився Т. Шевченко, архітекторами Ю. Хохлом і З. Гудченко було відтворено за зразками традиційного будівництва Середньої Наддніпрянщини ХІХ ст. й за відомим малюнком самого Т. Шевченка “Хата батьків”, виконаним у 1843 р.

Але саме реконструкція Золотих воріт, як і відбудова Гостинного двору, створили прецедент методичного характеру — можливість заміни автентичної матеріальної субстанції пам'ятки та її відтворення, а також зведення “пам'яток” за нереалізованими проектами минулих часів. Захоплення реставраційними реконструкціями в Україні стали згодом причиною для необґрунтованих відтворень утрачених з різних причин окремих об'єктів минушини.

У роках становлення української державності пам'яткоохоронні заходи помітно зміщуються у бік реставраційних реконструкцій. Проблема відтворення втрачених пам'яток активно виникає на початку 90-х років ХХ ст., а відповідно до указу Президента України від 9 грудня 1995 р. “Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії і культури” набуває загальнодержавного значення. Розробляється й затверджується Кабінетом Міністрів України Державна довгострокова програма відтворення визначних пам'яток історії та культури України, якою передбачено реконструювати 57 об'єктів. У цей час було відбудовано церкву Богородиці Пирогощі, собори Михайлівський Золотоверхий та Успенський Києво-Печерської лаври, згодом церкву Різдва в Києві, Спасо-Преображенський собор в Одесі, Володимирський собор в Херсонесі та інші об'єкти.

Окрім реставраційних реконструкцій, наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. були проведені комплексні ремонтно-реставраційні роботи на таких пам'ятках архітектури, як будівля театру опери та балету в Одесі, будівля філармонії в Києві та ін., спрямовані передусім на зміцнення та оновлення конструктивного остову пам'яток, заміну й модернізацію відповідного об-

ладнання — ці заходи загалом не змінили авторський пластичний устрій зовнішньої форми та інтер'єрів цих історичних споруд.

Кінець 90-х років XX ст. та початок нового XXI ст. характеризується поширенням ремонтно-реставраційних заходів на об'єктах історичної забудови XIX — початку XX ст., що збереглися в центральних частинах міст. Повернення історично цінним спорудам їхнього первісного вигляду й модернізація малопривабливої забудови сприяють облаштуванню містобудівних утворень та виявленню історико-культурної значущості історичного середовища, його естетичної виразності. Разом з тим, нерегульовані процеси нового будівництва в історичному середовищі часто призводять до руйнування історично усталеного каркасу історичних утворень.

У роках незалежності України в пам'яткоохоронній галузі здійснено низку правових, організаційних і адміністративних заходів щодо поліпшення охорони та реставрації об'єктів культурної спадщини, серед яких велике значення мають прийнятий у 2000 р. Верховною Радою України Закон України "Про охорону культурної спадщини", утворення Постановою Кабінету Міністрів України в системі Міністерства культури і туризму України Державної служби з питань охорони культурної спадщини як урядового органу державного управління, затвердження Кабінетом Міністрів України Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури) тощо.

У пострадянський період набули нового значення питання територіальної або містобудівної охорони об'єктів культурної спадщини. Цю проблему в наукових дослідженнях порушували М. Бевз, В. Вечерський, Є. Водзинський, Л. Прибега та ін. [14; 32; 26; 178]. Упродовж означеного часу було розроблено низку нормативно-правових документів. Зокрема, державні норми, якими регламентується склад, зміст, порядок розроблення та затвердження науково-проектної документації щодо складання історико-архітектурних опорних планів, визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів населених місць. Завдяки відпрацьованій методиці фахівцями Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України було складено історико-архітектурні опорні плани кількох історичних міст, зокрема Одеси, Чернівців, Дніпропетровська та ін., а також продовжена робота зі складання історико-опорного плану Києва, що дасть можливість визначити зони охорони пам'яток, режими їхнього використання, виявити місця потенційного нового будівництва в історичному середовищі.

Демократичні перетворення початку 90-х років XX ст. сприяли розвитку міжнародних зв'язків у пам'яткоохоронній сфері. З ініціативи відомих пам'яткоохоронців І. Могитича, А. Антонюка, Л. Прибеги, В. Іваненка, Н. Сліпченко, Л. Скорик, В. Ачкасової, Ю. Кібальника, М. Кучерука, М. Дьоміна та ін. у 1994 р. утворюється Український національний комітет Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць. В Україні поширюються міжнародні конвенції, рекомендації та хартії з пам'яткоохоронних питань. До Списку всесвітньої культурної та природної спадщини UNESCO зано-

сяться ансамблі Софійського монастиря та Києво-Печерської лаври (під одним номером), а згодом й історичний центр давнього Львова. Були розпочаті роботи з підготовки документації й на інші пам'яткові об'єкти національного надбання для внесення до Списку світової спадщини.

З набуттям Україною державної незалежності та поверненням під юрисдикцію церкви численних історичних храмових споруд і монастирських комплексів постало питання про їхнє відродження та реставрацію. Зокрема, в пострадянський період були успішно проведені реставраційні роботи на пам'ятках дерев'яної храмової архітектури Тернопільщини — до них належать Успенська церква в Чорткові, Іоанна Богослова — у Скориках, Непорочного Зачаття у Волиці, а також муровані храми — зокрема, св. Миколая у Зарічанському.

На зламі тисячоліть були також відроджені такі визначні пам'яткові ансамблі, як Густинський Свято-Троїцький монастир (архіт. В. Косьяненко, В. Маркіз, І. Яковлев), монастир Св. Миколая в Крехові (керівник авторського колективу С. Цимбалюк), проведена комплексна реставрація будівель Святоуспенської Унівської лаври на Львівщині (архіт. М. Рибенчук, В. Швець, М. Чумак, В. Сівере) тощо.

Перше десятиліття ХХІ ст. у пам'яткоохоронній сфері української держави було позначене заходами з відродження святинь доби Гетьманщини, зокрема колишніх столичних міст Чигирини й Батурина.

Водночас, аналізуючи сьогодення української архітектурної реставрації, слід зазначити, що вона втрачає колишні позиції як у методичному, так і в кадровому планах, а також в плані обсягів реставраційних робіт. За останні роки діяльність архітектурно-реставраційної інфраструктури не набула системності й комплексності, було зорієнтовано на реставраційні реконструкції утрачених об'єктів архітектурної спадщини (наприклад, фортеці в Батурині) або на ремонтно-реставраційні роботи з пристосування пам'яток під функції урядових структур (наприклад, роботи на будинку В. Городецького чи Кловському палаці). Таким чином, більшість пам'яток, особливо в регіонах, залишається в занедбаному стані.

Відсутність належного фінансування пам'яткоохоронної галузі за останні два десятиліття і, відповідно, зменшення обсягів реставраційних робіт на пам'ятках архітектури, захоплення реставраційними реконструкціями призвели до значних руйнувань об'єктів національної спадщини, поступового занепаду архітектурно-реставраційної школи в Україні.

Незадовільний стан об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини в Україні вимагає термінових заходів, спрямованих на проведення поточних досліджень і протиаварійних робіт на пам'ятках, а також стабілізацію та подальший розвиток архітектурно-реставраційної інфраструктури.

Справа відродження української архітектурно-реставраційної школи, як це показує досвід 1960–1970-х років, потребує передусім інтелектуальних ресурсів, підготовки й формування сучасної генерації фахівців, спроможних розвинути традиції попередників. В умовах, коли пам'яткоохоронні заходи на об'єктах культурної спадщини набувають комплексності, суттєвої ваги

набуває питання організації централізованого управління галуззю, забезпечення контролю за дотриманням державницької політики у справі охорони національних надбань і, відповідно, створення єдиного органу для охорони всіх видів об'єктів культурної спадщини. Централізація пам'яткоохоронної галузі сприятиме зосередженню інтелектуальних й матеріальних ресурсів та раціональному їх використанню задля належного збереження пам'яток української минувшини.

1.3. Суспільна значущість і пам'яткова сутність об'єктів архітектурної спадщини

Чітке розуміння історико-культурної сутності об'єктів архітектурної спадщини не тільки становить теоретичний інтерес, а й має практичне значення для забезпечення їхньої охорони та реставрації, раціонального використання з культурно-освітньою метою.

Огляд наукових напрацювань у пам'яткоохоронній сфері, а також законодавчих і нормативних документів, міжнародних актів з питань охорони культурних надбань засвідчує суттєві розбіжності як у тлумаченні самого поняття “пам'ятка”, так і в класифікації об'єктів, що підлягають охороні як пам'ятки. Зокрема, в Законі “Про охорону культурної спадщини” пам'ятка визначається як об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [152, 41]. У цьому випадку передусім береться до уваги формальний чинник, а не якісна сутність об'єкта. За В. Тимофійком, пам'ятка архітектури — це високохудожній твір, збудований у минулих історичних періодах [227, 313]. Більш розвинутим і наближеним до суті є визначення пам'ятки архітектури, дане Ю. Ранінським: “Пам'яткою архітектури слід вважати архітектурний твір, що має історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність, той, що зберіг достатню повноту архітектурних форм і підлягає охороні в конкретному просторі” [189, 12]. Зауважимо, що в наведеному визначенні пам'ятки передусім наголошується на історико-культурній цінності об'єкта: саме історико-культурна значущість об'єктів архітектурної спадщини є визначальним критерієм щодо надання їм статусу пам'яток. У пам'яткоохоронній методиці, зокрема у працях Є. Михайловського та О. Щенкова, виокремлюються такі основні аспекти суспільної цінності пам'яток, як історичний, науковий, мистецький, естетичний, утилітарний та ін. [132, 22; 126, 8, 9; 247, 146].

Подібним чином спектр оціночних критеріїв відображено й у деяких міжнародних актах, зокрема в Конвенції з охорони всесвітньої культурної і природної спадщини. За цим документом, до культурної спадщини належать, зокрема, твори архітектури, ансамблі чи інші об'єкти, що мають важливу універсальну цінність з погляду історії, мистецтва або науки [152, 263]. Отже, якісним критерієм оцінки пам'яток є їхня історико-культурна значущість.

До основних аспектів суспільної значущості об'єктів архітектурної спадщини слід віднести історичну, наукову, естетичну, мистецьку, утилітарну цінність.

Історична значущість пам'яток архітектури полягає в їхній пізнавальній ролі — в тому, що вони є джерелом історичної інформації для пізнання минувшини. Архітектура як феномен матеріального і духовного світу — зокрема, пам'ятки зодчества — своїми формами та образами всебічно відображає матеріальне й духовне життя суспільства певної історичної доби — його суспільний лад, економічну спроможність, рівень розвитку науки й техніки, світогляд і культуру людей, їхні побут і традиції. Якщо пам'ятка архітектури пов'язана з важливими історичними подіями чи життєдіяльністю видатної особистості, історичний аспект її значущості може набувати історико-меморіального відтінку. Як оригінальні, справжні свідчення минувшини пам'ятки архітектури при візуальному сприйнятті дають змогу глибше усвідомити процес історичного розвитку суспільства, досягнути етапи розвитку його культури.

Архітектурна спадщина є також значним джерелом наукової інформації для таких історичних наук, як мистецтвознавство, історія архітектури і будівельна техніка, археологія, етнологія, історія культури тощо. Потенційні можливості використання пам'яток як об'єктів наукових досліджень визначають їхню наукову цінність. Пам'ятки архітектури — це основа історико-архітектурної науки, науковий фонд, який забезпечує її розвиток. Твори монументального й декоративно-ужиткового мистецтва, що органічно пов'язані з архітектурною пластикою, привертають увагу дослідників-мистецтвознавців. Об'єктами археологічних досліджень, спрямованих на вивчення матеріальної культури минулого, є, як правило, давні споруди, зокрема й ті, що дійшли до нашого часу у вигляді руїн. Зведені народними майстрами споруди, безперечно, становлять значну цінність як об'єкти етнологічних досліджень. Найрізноманітніші аспекти архітектурно-будівельних традицій, життя та побуту людей того чи того регіону можуть досліджуватися завдяки збереженим характерним пам'яткам.

Наукова значущість пам'ятки визначається ще її справжністю. Не менш важливою є і хронологічна характеристика: що давніша пам'ятка, то вища її цінність як об'єкта наукових досліджень.

Процес історичного й наукового пізнання пам'ятки не обмежується, однак, тільки абстрактним осмисленням візуальної та історичної інформації. Він супроводжується також емоційними переживаннями, естетичною насолодою від спілкування з минулим, сприйняттям твору архітектурного мистецтва, позначеного гармонією форм. *Естетичне* сприйняття пам'яток архітектури обумовлюється як виразними особливостями пластики архітектурних деталей і фрагментів будівель, творів монументального мистецтва, пов'язаних із пам'яткою, так і цілісною архітектурною формою споруди, створеної за законами краси. Естетична характеристика пам'ятки не була б повною без урахування її історичності як об'єкта, що зберігає сліди історичного минулого. Як зауважує Є. Михайловський, історична значущість архітек-

турної спадщини доступна для сприйняття широких мас і значною мірою визначає живий інтерес до неї [132, 35]. Споглядання старожитностей, візуальне пізнання минувшини самі собою викликають емоційні переживання. Тому нерідко і руїни давньої споруди можуть принести естетичну насолоду.

Надзвичайно важливим у пам'яткоохоронній методиці є розуміння сутності *мистецької* або *художньої* значущості пам'ятки архітектури. Цьому аспектові особливу увагу приділяв Є. Михайловський [132, 23–25]. Тому обмежимося лише коментарем щодо зазначеного питання. Насамперед не слід ототожнювати два хоч і взаємопов'язані, але різні за суттю поняття — естетична й мистецька цінність пам'ятки архітектури. Архітектурний об'єкт, що з часом набув статусу пам'ятки, задумувався і створювався як твір архітектурного мистецтва і, відповідно, своїми формами, пластикою віддзеркалює духовний і ремісничий рівень, виконавську майстерність будівничих певної доби. Мистецькі якості архітектурного твору, закладені в минулому й утримувані справжньою архітектурною формою пам'ятки та її пластикою поверхні, саме й визначають мистецьку цінність об'єкта.

У сукупності історична, меморіальна, наукова, естетична та мистецька цінність пам'ятки становлять суть її історико-культурного змісту. Останній діалектично поєднаний з матеріальним вираженням пам'ятки, її матеріальною субстанцією, завдяки якій і може бути сприйнятий. Тобто матеріальна субстанція, яка збереглася як цілісна архітектурна форма чи така, що складається з різночасових нашарувань, або навіть дійшла до наших днів у вигляді руїн, є втіленням і хранителькою історико-культурного змісту пам'ятки. Крім зазначених аспектів суспільної цінності об'єктів архітектурної спадщини, на збереження та історико-культурну змістовність пам'яток впливає утилітарна цінність, тобто можливість функціонального використання в сучасних умовах.

Слід звернути увагу й на *містобудівну* значущість пам'яток. Будь-який об'єкт архітектурної спадщини як елемент урбаністичного утворення певною мірою задіяний у формуванні його планувально-просторової структури або ж органічно пов'язаний з природно-ландшафтним середовищем. Значущість об'єктів архітектурної спадщини у формуванні просторової структури містобудівного утворення може бути різною. В одних випадках роль пам'яток обмежується виявленням конфігурації відкритих просторів або вулиць, в інших — вони є складовими елементами локальних ансамблів, маючи домінантне або підпорядковане розташування. Іноді пам'ятки, що входять до комплексів, або окремі ансамблі утворюють просторову композицію історичної частини міста. Містоформівне значення окремих об'єктів архітектурної спадщини може бути надто вагомим — наприклад пам'яток, які є складовими вертикальної композиції міста, його історичних панорам. Тому й відносна цінність їх може перевершувати абсолютну або навіть бути домінантною.

Отже, розглядаючи об'єкти архітектурної спадщини в контексті історичного довкілля, можна визначити значущість їх у планувальній і просторовій організації містобудівного утворення, зв'язок з природним ландшафтом,

роль у формуванні історичного середовища загалом. Взаємозумовленість середовища та пам'ятки неминуче потребує виявлення і зворотних зв'язків – впливу довкілля на форму пам'ятки та її сприйняття. Міське або природне середовище, що склалося історично, сприяє виявленню історико-культурного змісту об'єкта, збагачує й розширює його образну характеристику.

За такого підходу до оцінки пам'яток архітектури об'єктом візуального сприйняття й охорони є не тільки фізичний об'єм споруди, а й її довкілля. Споглядання пам'ятки й органічно пов'язаного з нею довкілля збагачує наші уявлення про інформативний комплекс об'єкта архітектурної спадщини в його історичному, науковому, естетичному, мистецькому та інших аспектах як з позицій абсолютної, так і відносної значущості. Як уже зазначалося, історико-культурна інформація, або історико-культурна змістовність пам'ятки, є діалектично поєднана з її матеріальною основою й невіддільна від цієї останньої. Тож усвідомлення матеріальної сутності пам'ятки та її складових є важливою передумовою як для досягнення історико-культурного змісту та образу об'єкта архітектурної спадщини, так і для забезпечення повноцінної схоронності його матеріальної субстанції. Для розгляду й характеристики основних складових пам'ятки архітектури слід здійснити її морфологічний аналіз як об'єкта охорони та реставрації.

Морфологічний аналіз пам'ятки розпочнемо з архітектурної форми, яка є визначальною метою архітектурної творчості. Ґрунтуючись на окремих дослідженнях архітектурної науки, зокрема працях А. Іконникова, О. Раппопорта, Г. Сомова та інших [83, 12, 13; 190, 61–87], та узагальнюючи широкий спектр тлумачень, означимо архітектурну форму зодчества як матеріалізовану, композиційно цілісну систему пластичних елементів, організованих відповідно до функціональних потреб і естетичних уподобань суспільства певної доби. Архітектурні твори минувшини, які в наш час отримали статус пам'яток, створювалися здебільшого для задоволення практичних потреб людей, тому їхня форма визначалася утилітарно-технологічними вимогами. На формотворенні таких споруд позначилися рівень будівельної техніки та економічна спроможність суспільства певної історичної доби. Разом з тим архітектурна форма, зумовлена утилітарними та конструктивними чинниками, мала задовольняти й духовні потреби того чи того суспільства, тобто відповідати ідеалам епохи, узгоджуватися зі світосприйняттям та естетичними уподобаннями людей.

Унаслідок синтезу матеріальних і духовних здобутків кожна історична епоха виробила свою архітектурно-пластичну мову, або стильову систему, яка й визначала вигляд архітектурного твору, закономірності побудови його форми. Створена за конкретних історичних умов і в контексті середовища, така архітектурна форма, як правило, характеризувалася композиційною цілісністю й функціональною відповідністю, тобто, іншими словами, форма відповідала змістові архітектурного твору. Отже, і в сучасних умовах візуальне сприйняття форми та усвідомлення змісту пам'ятки породжує в нашій уяві адекватний образ, здатний віддзеркалювати реалії минулого, зберігати інформацію про життєдіяльність людей та суспільні процеси в усіх проявах.

Але породжена конкретним соціальним середовищем форма з часом перестає відповідати новим утилітарним і естетичним вимогам і навіть втрачає практичну доцільність. Згодом втрачається і смислове значення раніше вироблених архітектурно-стилістичних прийомів і засобів художньої виразності, відбувається своєрідна їх девальвація. Крім того, матеріальна основа форми підвладна руйнівним силам природи. Отже, соціально зумовлена форма з часом починає відставати від нових матеріальних духовних реалій. Це зумовлює соціальну потребу трансформації просторової структури таких об'єктів, модернізації їх архітектурно-пластичного вирішення, конструктивного зміцнення, а то й використання не за первинним призначенням. Саме так суттєво змінилося, наприклад, архітектурне обличчя пам'яток доби Київської Русі. Значною мірою зруйновані в часах монголо-татарської навали давні храми, суспільний інтерес до яких почав проявлятися з розвитком вивольного руху українського народу, в XVII ст. перебудовуються, набувають рис архітектури бароко.

Отже, архітектурна форма, зазнавши втрат і нашарувань, позбавлялась первісного вигляду, ставала стилістично й матеріально неоднорідною. Така форма з позицій історико-архітектурної науки оцінюється як спотворений твір. Водночас, іншим буде ставлення до такого об'єкта тоді, коли поглянути на нього, ґрунтуючись на засадах пам'яткоохоронної методики — під таким кутом зору споруда, що увібрала й зафіксувала матеріально сліди історичних подій, розглядається вже як “документ” історії, котрий зберігає історичну інформацію, дає можливість відчутти плин часу. Тут уже суть документального джерела та об'єкта історико-наукових досліджень розкривається через матеріальну структуру пам'ятки.

Термін “матеріальна структура” поширений у пам'яткоохоронній тематиці А. Іконникова, С. Под'япольського та інших авторів [153, 27; 159, 54]. Але вони не вдаються до розкриття самої суті цієї пам'яткоохоронної категорії. На нашу думку, під матеріальною структурою пам'ятки слід розуміти систему матеріальних елементів, що визначають сучасне автентичне існування стародавнього об'єкта. Тобто ідеться насамперед про результат і оцінку матеріальної діяльності людини, що відобразилася в архітектурно-конструктивній системі пам'ятки, а не про духовний потенціал, утілений в архітектурній формі. Таким чином, не слід ототожнювати архітектурну форму й матеріальну структуру, оскільки пізнавально-інформативна сутність їх принципово відрізняються. Цілісна чи взята фрагментарно архітектурна форма як твір архітектурного мистецтва забезпечує пізнання минулого шляхом художньо-образного сприйняття. Пізнавальна ж функція матеріальної структури обмежується переважно науково-історичною інформацією.

Матеріальна структура пам'ятки (будівельний матеріал, система побудови, організація конструктивного остова) визначає первісний вигляд давньої споруди, яка або складається з хронологічно різних фрагментів, або зберігається лише у вигляді руїн і дає підстави до висновків про науково-технічні досягнення відповідної історичної доби, про рівень інженерної думки суспільства тощо. Наприклад, матеріальна структура Георгіївського собору Ви-

дубицького монастиря здебільшого хронологічно однорідна й відображає рівень будівельної техніки й ремесла кінця XVII ст. Інформативно насиченою є матеріальна структура церкви Спаса на Берестові у Києві. Архітектурна форма цього храму, що утворилася внаслідок неодноразових добудов, поєднала в собі хронологічно різні матеріальні фрагменти кінця XI — початку XII ст., XVII, XVIII і XIX століть. Різномасштабні складові матеріальної структури багатьох пам'яток дерев'яного зодчества також відображають неодноразові їх перебудови, як, наприклад, Миколаївська церква у с. Колодне на Закарпатті. Якщо зовнішній вигляд названих пам'яток визначається естетично організованою архітектурною формою, то чимало історичних об'єктів, зокрема стародавніх замків (у Бучачі, Кременці, Судаку), постають у нашій уяві у вигляді руїн, фрагментів архітектурних форм, власне, залишків давньої матеріальної структури. Але й вони фіксують і визначають існування відповідних пам'яток як документальних свідчень і справжніх джерел наукової та історичної інформації. Отже, науково-історичний інтерес становлять і рештки архітектурних форм, руїни давніх споруд — в окремих випадках пам'ятка може розглядатися як сукупність фрагментів архітектурних форм різних епох, об'єднаних у її матеріальній структурі.

Суттєвим матеріальним компонентом нерухомих пам'яток є місце спорудження, територія, пов'язана з історичним об'єктом. Від самого початку будівництва майбутнього архітектурного твору навколо нього складається система нашарувань ґрунту — культурний шар — як результат життєдіяльності людей. Залишки будівельних матеріалів, уламки конструкцій і декоративних елементів, сліди ремонтів, пожеж, повеней тощо — все, що утримується в ґрунті, становить неоціненну історичну інформацію про пам'ятку.

Органічно пов'язаний з давньою спорудою культурний шар є матеріальною складовою об'єкта охорони. Поєднання культурного шару і матеріальної структури пам'ятки — це її матеріальна субстанція, що визначає сучасне існування пам'ятки як документального джерела і є потенційним хранителем історичної інформації, суспільна значущість якої визначається хронологічними даними об'єкта та історичними свідченнями, пов'язаними з ним. Пізнання матеріальної субстанції пам'ятки вимагає проникнення в глибинні шари, осмислення її внутрішньої побудови. Водночас архітектурна форма, її художні особливості як твору мистецтва розкриваються в процесі візуального сприйняття, й найчастіше через характерне трактування поверхні. Як на важливий складовий компонент естетичної організації форми, на сутність поверхні пам'ятки та її значущість у виявленні художніх цінностей історичного об'єкта звертає увагу Є. Михайловський [132, 26, 27].

Кожна історична епоха відповідно до духовних вимог суспільства, естетичних поглядів, світосприйняття та моральних переконань людей виробила характерне для свого часу архітектурно-пластичне й художнє трактування поверхні, або, за висловом О. Тиця та О. Воробйової, — пластичну мову [228]. Автентична поверхня пам'яток як утілення пластичної мови є документальним джерелом інформації про минуле, відображає рівень художнього ремесла, загалом духовне життя суспільства на певних історичних

етапах. Характерні для кожної історичної доби розвитку здобуття прийоми і способи трактування поверхні архітектурної форми твору майстри використовували для створення архітектурно-художніх образів, тому автентична поверхня пам'яток є важливим джерелом інформації про духовне життя людей, про минуле, відображення рівня розвитку художнього ремесла. Поверхня пам'ятки завжди позначена часовими впливами. На ній певним чином відбиваються різні історичні процеси чи сліди історичних подій, які навіть при візуальному ознайомленні з об'єктом переконують у його давності й історико-документальній значущості. При цьому одним із важливих є чинник патини часу, що утворюється на поверхні внаслідок хімічних і мікробіологічних процесів. Особливо це помітно на деяких пам'ятках Львова – Успенській церкві, каплиці Трьох Святителів, каплиці Боїмів. Цим та іншим пам'яткам епохи Ренесансу патина часу надає естетичної своєрідності й засвідчує автентичну схоронність поверхні.

Таким чином, поверхня, її пластичні й колористичні особливості певною мірою визначають історичну та естетичну сутність пам'ятки. Візуальне сприйняття поверхні давньої споруди з елементами декоративно-пластичної обробки, художніми розписами, наявною патиною має важливе значення у розкритті історико-культурного змісту, виявленні архітектурно-художнього та історичного образу пам'ятки. Поверхневий шар архітектурної форми, як і матеріальної структури, зафіксувавши рівень ремесла та художньої культури відповідної епохи, закарбував і доносить до нас сліди історичних подій і часу, крім того, це своєрідний хранитель історико-культурної інформації, джерело історичного пізнання. Саме при візуальному контакті з автентичною поверхнею пам'ятки глибше сприймається історичний та художній образ давньої споруди. І тому можна погодитися із твердженням відомого теоретика й практика реставрації Є. Михайловського про те, що реставрувати пам'ятку архітектури як твір мистецтва — означає зберегти його автентичну поверхню [132, 26, 27].

Підсумовуючи матеріали про морфологічне дослідження пам'ятки архітектури, варто наголосити на таких її визначальних складових, як архітектурна форма з відповідним трактуванням поверхні та матеріальна структура й культурний шар, що інтерпретуються як матеріальна субстанція. Саме інтеграція історико-культурної інформації, яку увібрала матеріальна субстанція пам'ятки як автентичний документ історії, та усвідомлення архітектурно-художнього змісту, втіленого в архітектурній формі та її поверхні як мистецькому творі, становлять основу, завдяки якій у нашій уяві вимальовується відповідний історико-культурний образ пам'ятки.

Для більш глибокого розуміння вище викладеного щодо матеріальної субстанції пам'ятки виникає потреба в осмисленні поняття “автентичність”. У загальновизнаному розумінні термін “автентичний”, або “аутентичний” (від латинського *authenticus*) означає “оригінальний”, “справжній”, російською мовою — “подлинный”, він споріднений із терміном “*author*”. Таким чином, автентичний об'єкт визначається як авторський, єдиний за своєю сутністю, унікальний — на відміну від ідентичного. Питання автентичності

в реставраційній практиці побіжно висвітлювалось у теоретичних працях Є. Михайловського, С. Под'япольського, О. Щенкова та інших авторів, однак ґрунтового осмислення цього поняття у пам'яткоохоронній науці немає.

Особливого значення проблема визначення категорії автентичності набула насамперед у зв'язку з діяльністю Комітету всесвітньої спадщини, створеного при UNESCO в рамках Міжнародної конвенції з охорони культурної і природної спадщини (1972). У документі розроблено стратегічні напрями втілення конвенції в життя. Серед основних критеріїв відбору пам'яток для включення їх до списку світової спадщини названо тест на автентичність щодо творчого задуму, матеріалів, виконання та середовища [164, 49]. Тест на автентичність у номінації об'єктів Списку Світової культурної та природної спадщини викликав широкий міжнародний резонанс. З ініціативи UNESCO, Комітету всесвітньої спадщини, ICOMOS, ICCROM у 1994 р. з цього приводу відбулися дискусія на рівні експертів у Бергені (Норвегія) та кілька наукових конференцій у різних країнах світу, найзначнішою з-поміж яких стала міжнародна конференція у Нарі (Японія). За результатами обговорення проблеми було прийнято так званий Нарський документ про автентичність [123, 9–12]. Розуміння автентичності в ньому базується на визначенні пам'ятки як хранительки справжньої, достовірної інформації. Джерелами інформації щодо пам'ятки архітектури можуть бути форма об'єкта, матеріал, технологія зведення споруди, функція, середовище. Проте вичерпної відповіді на поставлену проблему в цьому документі не знаходимо. У ньому тільки концептуально означено параметри автентичності, в межах яких кожна країна, виходячи з власних традицій, може окреслити свої підходи щодо визначення автентичності пам'яток. Цим і пояснюється актуальність проблеми у вітчизняній пам'яткоохоронній науці.

На наш погляд, розв'язання цієї проблеми має ґрунтуватися на засадах вище розглянутих морфологічних складових пам'ятки — матеріальної структури й архітектурної форми. Власне, ідеться про подвійну природу пам'ятки архітектури: з одного боку, матеріальна структура, чи матеріальна субстанція, розглядається як документ історії, документ матеріальної культури, з іншого — як твір архітектурного мистецтва, що характеризується мистецьким задумом, художньо-образною виразністю.

Як об'єкт творчості архітектурну форму пам'ятки не варто розглядати абстраговано від конкретного автора чи авторського колективу, колективу конкретних виконавців, завдяки майстерності й знанням яких зведено саме цю, а не іншу історичну споруду. Тобто ідеться насамперед про оцінку матеріального стану архітектурної форми та її поверхні за шкалою авторської й виконавської належності; авторська форма й відповідна їй матеріальна структура розглядаються як унікальні й неповторні. Здебільшого матеріальна структура й архітектурна форма пам'ятки хронологічно неоднорідні. Неодноразові оновлення та перебудови призводять до нашарування різночасових фрагментів. Відновлені та перебудовані споруди можуть успадковувати попередні форми, як, наприклад, Софійський собор чи церква Спаса на Берестові в Києві. Нашарування чи синтезовані в об'єкті архітектурно-

мистецькі доповнення різних періодів існування давньої споруди, успадковані в матеріальній структурі пам'ятки, — це не що інше, як сліди історичних подій, свідчення еволюції, своєрідний відбиток соціально-культурних процесів, інакше кажучи, матеріальні свідки історії країни. Інтегрована матеріальна структура й архітектурна форма пам'ятки, таким чином, є хронологічно збагаченими, набувають значення документальних свідчень.

Інколи хронологічна неоднорідність матеріальної структури породжує спроби виокремити в матеріальній системі пам'ятки пласт автентичної (первинної) основи й наступні історичні нашарування, відповідно означивши їх поняттями “автентичність” та “історичність” [119]. Такий підхід, на нашу думку, применшує значущість історичних нашарувань, принаймні стосовно пам'яток архітектури; до того ж буває непросто визначити межі первісної матеріальної структури та історичних нашарувань. Як документ історії, матеріальна структура пам'ятки архітектури в межах експертно визначеного хронологічного діапазону залишається однаково цінною, а отже, повинна розглядатися як автентична щодо певного часового поля. Мається на увазі належність форми і матеріальної структури до певної історичної доби, до конкретних часових вимірів. Звідси проблема хронологічного діапазону пам'ятки, в межах якого можна говорити про автентичність форми й матеріальної структури об'єкта архітектурної спадщини. У тих випадках, коли пам'ятка має складну історію будівництва, хронологічні параметри визначають від початку будівництва до експертно визнаної її часової межі. Архітектурна форма й матеріальна структура в хронологічних рамках пам'ятки вважатимуться автентичними, якщо їхній матеріальний стан не було порушено подальшими втручаннями — зокрема, й реставраційними нашаруваннями. Отже, наші роздуми щодо автентичності зводяться, по суті, до визначення стану матеріальної субстанції пам'ятки з погляду її унікальності й неповторності як справжнього документа історії та оригінального твору архітектурного мистецтва.

Параметри пам'ятки, однак, не обмежуються архітектурною формою чи матеріальною структурою. Архітектурні об'єкти пов'язані з конкретним місцем, конкретним природним та антропогенним середовищем, тобто ідеться про середовище пам'ятки в межах історичної, функціональної та композиційної цілісності пам'ятки й середовища. Таке середовище прийнято визначати як історичне. Просторову основу середовища визначають такі складові елементи, як природний ландшафт, монументальні споруди й забудова, а також планувальна організація вулиць і площ. Названі складові досить стабільні у часі й, відповідно, утворюють просторовий каркас середовища. Предметне ж наповнення просторової системи, що забезпечує життєві процеси людини — наприклад, різноманітне обладнання, об'єкти міського дизайну, транспортні засоби тощо — відбувається незрівнянно динамічніше і може змінювати свій стан та положення упродовж короткого часу. Просторове співвідношення історично сформованого каркаса, стрижнем якого, безперечно, є матеріальна субстанція об'єктів історико-культурної спадщини, зумовлює містобудівну роль і значущість місця пам'ятки в системі містобудівного утворення, забез-

печує розкриття й пізнання історико-культурного образу пам'ятки; остання ж історично й культурно збагачує відповідне місце.

Отже, як об'єкт архітектурної творчості пам'ятка невіддільна від місця створення. Перенесення споруди на інше місце призводить, як правило, до суттєвих втрат, насамперед частки матеріальної субстанції, зокрема приоб'єктного культурного шару. Втрата чи трансформація історично зумовленого характерного середовища негативно позначаються на історико-культурному образі пам'ятки. Прикладом цього можуть слугувати архітектурні експонати музеїв народної архітектури та побуту. Навіть у тих випадках, коли архітектурна форма й матеріальна структура перенесених об'єктів залишаються автентичними, пам'ятки в цілому не можуть визнаватися збереженими в автентичному стані.

Повертаючись до проблеми автентичності середовища, слід мати на увазі, що йдеться про матеріальний стан саме історично сформованого каркаса відповідного містобудівного утворення в межах його історичної, функціональної й композиційної цілісності та в контексті ландшафтних умов конкретного місця. Узагальнюючи сказане вище, доходимо висновку, що автентичність — це стан пам'ятки, її архітектурної форми та матеріальної субстанції у контексті історично обумовленого середовища, що забезпечує сучасне існування об'єкта як оригінального твору архітектурного мистецтва і документа історії відповідної епохи.

З урахуванням розкриття сутності автентичності у пам'яткоохоронній сфері пропонуємо визначення поняття пам'ятки архітектури. Отже, пам'ятка архітектури — це об'єкт, автентична архітектурна форма чи матеріальна субстанція якого засвідчує архітектурно-будівельну діяльність людини в минулому і в поєднанні з історично успадкованим довкіллям становить історичну, наукову, мистецьку або іншу культурну цінність.

Це визначення не виходить за рамки особного об'єкта, стосується окремо взятого архітектурного твору. Водночас історико-культурну цінність становлять пам'яткові утворення — ансамблі, комплекси, фрагменти історичних міст тощо. Тому серед актуальних проблем пам'яткоохоронної науки постає питання про визначення сутності пам'яток містобудування. Термін “пам'ятка містобудування” у вітчизняній пам'яткоохоронній сфері офіційно було визнано лише в 1976 р. з прийняттям Закону СРСР і відповідного до нього Закону УРСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури”, де в ст. 6 йшлося про типологічний ряд містобудівних утворень: архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки стародавнього планування і забудови міст та інших населених пунктів.

У світовій практиці питання практичного вирішення завдань охорони історичних містобудівних утворень постали раніше, але в міжнародних документах термін “пам'ятка містобудування” як такий не трапляється. Однак, переглядаючи міжнародні конвенції, рекомендації та хартії з охорони культурної спадщини, можна пересвідчитися, що нерідко в переліку об'єктів охорони застосовано термін “ансамбль”, рідше — “комплекс”. Так, у ст. 1 Конвенції з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини (1972)

розглядаються і пам'ятки, й ансамблі як групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок із пейзажем яких мають неабияку універсальну цінність з погляду історії, мистецтва чи науки [152, 263].

Більш розгорнуту характеристику історичних або традиційних ансамблів містять Рекомендації зі збереження й сучасної ролі історичних ансамблів (1976), де як історичні або традиційні ансамблі означають будь-які сукупності будівель, споруд і відкритих просторів, зокрема місця археологічних і палеонтологічних розкопок людських поселень у міській чи сільській місцевості, цілісність і цінність яких визнано з археологічного, архітектурного, передісторичного, історичного, естетичного чи соціально-культурного поглядів. Серед цих визначень ансамблів можна, зокрема, вирізнити історичні місця, історичні міста, старовинні міські квартали, села й невеликі поселення, а також однорідні монументальні ансамблі [152, 323, 324].

У Конвенції з охорони архітектурної спадщини Європи (1985) до об'єктів архітектурної спадщини віднесено комплекси будівель — однорідні групи міських чи сільських будівель, які мають належну історичну, археологічну, мистецьку, наукову, соціальну чи технічну цінність і настільки пов'язані між собою, що можна визначити їх топографічно [152, 276]. Розвивають і доповнюють типологічну низку об'єктів містобудівної спадщини Міжнародна хартія з охорони історичних садів (1981) та Міжнародна хартія з охорони історичних міст (1987), де йдеться про історичні сади і парки, історичні квартали, міста і села тощо. Заслуговує на увагу й визначення ансамблю, котре подається у статуті ICOMOS: “Ансамбль — це будь-яка сукупність осібних або поєднаних між собою споруд, що своєю архітектурою, узгодженістю з ландшафтом становлять особливу історичну, мистецьку, наукову, соціальну чи етнологічну цінність” [152, 371]. Отже, у міжнародних документах для означення комплексних містобудівних утворень уживаним є переважно термін “ансамбль”, рідше — “комплекс”.

Серед численних тлумачень поняття “ансамбль” у вітчизняних наукових виданнях найбільш вдалим, на наш погляд, є визначення ансамблю, запропоноване А. Іконниковим. Міським ансамблем він називає систему будівель, споруд і відкритих просторів, закономірно організованих відповідно до життєвих потреб суспільства, які характеризуються художньою виразністю і єдністю [82].

Узагальнюючи розмаїтий спектр тлумачень термінів “ансамбль” і “комплекс” як об'єктів культурної спадщини, маємо передусім уточнити їх відповідно до нашої проблематики. Тож, на нашу думку, ансамбль — це композиційно згармонізована і територіально цілісна система будівель, споруд і відкритих просторів, що склалася історично, а комплекс — це територіально організована система функціонально та історично поєднаних будівель і споруд. Зауважимо, що термін “ансамбль” інтегрує в собі два поняття, означаючи територіально-просторову систему будівель і споруд, тобто об'єктів охорони, і водночас засвідчує якісну оцінку містобудівного утворення, що характеризується високомистецькою просторовою композицією. Певною мірою подібно до цього сприймається і термін “комплекс”.

Отже, історичні ансамблі й комплекси в пам'яткоохоронній сфері й, зокрема, у світовій практиці, розглядаються як найбільш цінні й значні містобудівні утворення, територіально визначені в системі міста чи іншого поселення. Крім того, цими поняттями, з використанням класифікації ансамблів за рівнями просторової організації, охоплюється вся типологічна низка містобудівних утворень — від структурних елементів історичної міської забудови (квартали, майдани, вулиці) до значних фрагментів міської забудови та історичних центрів, а також заміські утворення (садиби, садово-паркові утворення, фортеці, монастирі тощо).

З урахуванням розгалуженості територіально-просторової структури ансамблі поділяються на локальні, або однорідні, й розвинуті — містобудівні та просторові.

Яскравим прикладом розподілу ансамблів за рівнем територіально-просторової композиції може слугувати історична частина міста Львова. До першого рівня можна віднести ансамблі площі Ринок, монастиря бернардинів, Успенської церкви, Вірменської вулиці та ін. Взаємопов'язана система архітектурних ансамблів формує містобудівний ансамбль історичного центру, що територіально визначається межами заповідника. Однак загальну просторову структуру історичного Львова становлять також інші ансамблеві утворення.

Чимало архітектурних ансамблів розташовано у структурі невеликих поселень чи навіть поза їхніми межами в природному оточенні — вони характеризуються менш розвиненими структурами і можуть визначатися як локальні. До таких ансамблів, наприклад, можна віднести монастирські комплекси в селах історичної Волині — таких як Межиріччя, Зимне, Дермань, а також фортеці в Хотині (Чернівецька область), Меджибожі (Хмельниччина) та палацово-паркові утворення в селах Качанівка та Сокиринці на Чернігівщині.

Історично сформовані ансамблі й комплекси є об'єктами містобудівної діяльності, вищим досягненням урбаністичної творчості й, за загальновиголошеною шкалою суспільної оцінки об'єктів культурної спадщини, становлять значну мистецьку, естетичну, історичну, наукову та іншу історико-культурну вартість. І саме містобудівні утворення, які можна означити термінами "ансамбль" чи "комплекс", належать до пам'яток містобудування, на чому й акцентується увага в міжнародних пам'яткоохоронних документах.

Через призму ансамблів і комплексів спробуємо розкрити сутність поняття пам'ятки містобудування як об'єкта охорони. Одразу ж зауважимо, що спроба поєднати поняття пам'ятки архітектури й пам'ятки містобудування неприпустима. Пам'ятки архітектури — це окремі будівлі або споруди, метою створення яких є формування, як правило, внутрішнього простору об'єкта. Провідною ж темою містобудівної творчості є освоєння території системою забудови та організації відкритих просторів.

Забудова є визначальною складовою будь-якого територіально-просторового утворення. І саме у формах будівель і споруд найбільш виразно закарбувалися сліди різних періодів формування утворень. Тому забудову

ва може характеризуватися значними хронологічними вимірами, стилістичним розмаїттям, поєднуючи різні типи будівель і споруд. Відповідно, в системі забудови можуть бути як визначні пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва, археології, так і об'єкти, що не являють будь-якої історико-культурної цінності, але є невіддільними елементами містобудівної тканини ансамблю чи комплексу, забезпечують композиційну та структурну цілісність. У його структурі, з урахуванням параметрів територіально-просторового утворення та композиційної побудови, можуть поєднуватися й локальні ансамблі та комплекси, об'єкти садово-паркового мистецтва, археологічні об'єкти. Однак історико-культурна цінність ансамблю чи комплексу визначатиметься не кількістю унікальних будівель і споруд, а насамперед композиційною цілісністю і мистецьким рівнем усього територіально-просторового утворення та інтегрованою системою нашарувань, що визначають хронологічні параметри утворення, відображують історичні етапи його розвитку.

На формуванні ансамблів, комплексів, садиб та інших територіально-просторових утворень позначилися характерні особливості відповідних ландшафтів. Топографічні особливості місцевості, різні компоненти ландшафту, як, наприклад, водойми, пагорби, схили, суттєво позначаються на планувальній організації утворень. Отже, історичні ансамблі, комплекси та інші містобудівні утворення, що не дійшли до наших днів, визначаються структурою, що сформувалася внаслідок таких складових, як ландшафт, планувальна мережа й забудова. Саме ці складові й визначають матеріальну основу, просторовий каркас будь-якого містобудівного утворення. Історично сформований просторовий каркас забезпечує стабільність співвідношень форм і просторів, загалом просторової композиції утворення. Рівень історико-культурної змістовності такого урбаністичного утворення, відповідно, визначатиметься рівнем збереженості матеріальної основи його історично сформованого каркаса. Ідеться про його автентичність, оцінку матеріального стану історично сформованого містобудівного утворення в межах історичної, функціональної, структурної й композиційної цілісності та в контексті ландшафтних умов конкретного місця за шкалою авторської та історико-часової належності. Безумовно, історично сформовані містобудівні утворення, про які йтиметься, практично не є персоніфікованими з погляду авторства — визначальним тут буде аспект хронологічної автентичності.

Як уже зазначалося, матеріальна основа історичних містобудівних утворень у часовому вимірі не є однорідною. Неодноразові реконструкції, перебудови та оновлення зумовили численні нашарування, і це позначилося на розплануванні вулиць і майданів. Водночас успадковані в матеріальній основі просторового каркаса утворення ці нашарування чи синтезовані в історичній забудові архітектурно-стилістичні доповнення різних періодів його існування є слідами, відбитками певних соціально-культурних процесів, історичних подій, власне, матеріальними свідками історії, але в рамках певного хронологічного виміру. Тож постає питання про хронологічний діапазон історично усталеного просторового каркаса утворення, в межах якого

правомірно говорити про автентичність його матеріальної основи. Як було сказано раніше, в усіх випадках, якщо будь-яка пам'ятка має складну історію будівництва, хронологічні параметри визначатимуться від початку створення об'єкта до експертно визначеної межі його найвищого мистецького розквіту або історичної значущості. Матеріальна основа просторового каркаса, що відповідає хронологічним рамкам ансамблю, комплексу чи іншого містобудівного утворення, вважатиметься автентичною; пізніші нашарування не є автентичними. Тест на автентичність є важливою оцінкою значущості об'єкта, визнанням його як справжнього документа історії й оригінального витвору мистецтва, у випадку містобудівного утворення — мистецтва урбаністики.

На завершення розгляду об'єктів містобудівної спадщини, які (зокрема, в міжнародних пам'яткоохоронних документах) ідентифікуються з ансамблями та комплексами, зробимо спробу сформулювати визначення пам'ятки містобудування. Пам'ятками містобудування є ансамблі, комплекси, садиби та інші територіально-просторові утворення, сучасне існування яких засвідчується автентичною матеріальною субстанцією історично успадкованого просторового каркаса забудови чи його фрагмента, які в поєднанні з характерним ландшафтом у межах їх композиційної цілісності становлять історичну, наукову, естетичну, мистецьку чи іншу культурну цінність.

Отже, узагальнюючи вище зазначене, можемо класифікувати об'єкти архітектурної та містобудівної спадщини за трьома типами:

- особні, або окремі пам'ятки;
- пам'яткові ансамблі й комплекси;
- пам'яткові територіальні, або урбаністичні утворення.

До особних пам'яток належать окремо розташовані й не пов'язані територіально будівлі, споруди чи будь-які інші об'єкти або їхні рештки.

Пам'ятковий ансамбль як композиційно згармонізована група або система будівель і споруд та пам'ятковий комплекс як сукупність функціонально і структурно споріднених об'єктів характеризуються спільною територією, локалізованою в межах володінь або їх просторовою цілісністю.

Розвинуті в територіальному плані утворення, що зберегли сліди людської діяльності або означені історично успадкованою забудовою чи її рештками, належать до пам'яткових територіальних утворень, або пам'яткових територій. Це можуть бути стародавні історичні поселення, як, наприклад, територія Херсонеса чи Ольвії або історична частина Львова у межах заповідника. Такі пам'яткові територіальні утворення можуть поєднувати як окремі (особні) пам'ятки, так і пам'яткові ансамблі чи комплекси, об'єкти, не віднесені до пам'яток, але структурна цілісність таких пам'яткових територіальних утворень, як і історико-культурна змістовність, визначатимуться інтегрованим планувально-просторовим устроєм у межах відповідної території.

Систематизація обліку пам'яток та відповідна охорона їх потребують також класифікації об'єктів архітектурної і містобудівної спадщини за видами. Закон України "Про охорону культурної спадщини" поділяє об'єкти

нерухомої культурної спадщини на такі види: археологічні; історичні; монументального мистецтва; архітектури й містобудування; садово-паркового мистецтва; ландшафтні; науки і техніки [152, 42, 43].

Таким чином, архітектурно-містобудівну спадщину виділено в окремий вид. Водночас пам'яткоохоронна методика уже тривалий час поділяє об'єкти архітектурно-містобудівної спадщини на два види — пам'ятки архітектури і пам'ятки містобудування, або урбаністики. Таке розуміння архітектурно-містобудівної спадщини простежується в працях Ю. Ранінського, Й. Глямжі, Б. Колоска, Є. Водзинського, В. Вечерського [189, 114; 39, 5; 93; 30; 26]. Більше того, Ю. Ранінський, зупиняючись на характеристиках пам'яток містобудування, звертає увагу на значущість решток планувальної мережі та забудови старовинних міст як археологічно цінних об'єктів — таких, що зберігають наукову й мистецьку інформацію про архітектурно-містобудівну культуру минулих епох [189, 13]. Ідеться про значний пласт об'єктів архітектурно-містобудівної діяльності, які з різних причин перетворилися на руїни й тепер за своєю сутністю і значущістю мають визначатися як об'єкти архітектурно-археологічної спадщини. До такого виду об'єктів належать, наприклад, рештки міста-фортеці Х–XVIII ст. Чуфут-Кале в Бахчисараї, руїни давньогрецького міста Ольвія, що існувало в VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. тощо.

Потребує певного уточнення розуміння сутності такого виду об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини як пам'ятки архітектури, які передусім різняться матеріальною субстанцією. З урахуванням формотворення, структури матеріальної субстанції пам'ятки архітектури можуть бути, своєю чергою, поділені на пам'ятки мурованої архітектури, дерев'яного народного зодчества, індустріальної архітектури та інженерного мистецтва.

Як вид архітектурно-містобудівної спадщини слід розглядати й свідомо задумані та створені людиною ландшафтні утворення, пов'язані з будівлями та спорудами — зокрема, сади й парки. Отже, підсумовуючи сказане, об'єкти архітектурно-містобудівної спадщини можна розподілити за такими видами:

- пам'ятки містобудування;
- пам'ятки мурованої архітектури;
- пам'ятки дерев'яного народного зодчества;
- пам'ятки індустріальної архітектури та інженерного мистецтва;
- пам'ятки садово-паркового мистецтва.

У деяких випадках як додаткову можна виокремити класифікацію об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини за стилістичними, типологічними або іншими ознаками.

РОЗДІЛ 2

АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

2.1. Історичні міста, пам'яткові ансамблі та комплекси

Численні історичні міста, в структурі яких органічно збереглися й визначні пам'яткові ансамблі, і комплекси, утворюють вагомий компонент містобудівної спадщини України. У списку історичних міст і селищ міського типу, затвердженому Кабінетом Міністрів України постановою від 26 липня 2001 р. № 878, налічується 366 поселень [73, 551–564]. У цьому надбанні інтегровано багатовіковий досвід і культура формування містобудівних утворень. Збереження їхнього устрою та осмислення планувально-просторової організації є важливою умовою подальшого розвитку цих населених місць, виявлення й пізнання їхніх історико-мистецьких особливостей.

Витоки урбаністичних традицій на українських теренах сягають глибокої давнини й беруть початок від первісних стоянок, поселень трипільської культури, стародавніх городищ. Позначилася на забудові українських міст так само й культура містобудування античних держав, свідченням чого є низка міст Північного Причорномор'я. Активно відбувалися урбаністичні процеси й у період Київської Русі, в литовсько-польську епоху та в роки Гетьманщини. Започатковувалися й розбудовувалися міста на українських землях і в часах Австрійської та Російської імперій — зокрема, чимало міст було засновано внаслідок колонізації південних і південно-східних територій. З утвердженням капіталістичних відносин та активним розвитком промисловості й транспорту на зламі XIX–XX ст. на українських землях склалася доволі розвинена мережа міських поселень. Засновувалися нові й набували розвитку вже існуючі поселення і в радянську добу. Певна частина цих міст, зокрема давніх, дійшла до наших днів як поселення, де в інтегрованому вигляді спостерігаються нашарування різних історичних епох.

Розпланування та забудова таких міст увібрали в себе матеріальні та культурні напрацювання попередніх поколінь і нині є свідченням історичних та соціальних процесів і змін, що відбувалися в різні часи. Цим і пояснюється їхнє взяття під охорону держави як пам'яткових урбаністичних утворень.

Питань формування міст на українських теренах торкалися чимало дослідників. Значна частина таких напрацювань присвячена історії містобудування та збереженню урбаністичних утворень. Це, зокрема, праці В. Тимофійка, П. Ричкова, О. Годованюк, С. Крижицького, З. Мойсеєнко, Т. Трегубової, С. Кілессо, Є. Водзинського, В. Вечерського, М. Бевза та ба-

гатових інших [223; 224; 194; 11; 13; 26; 31; 87]. На підставі цих досліджень висвітлимо сутність пам'яткових урбаністичних утворень України.

Найдавніші містобудівні утворення, що збереглися на українських територіях, пов'язані з освоєнням земель Північного Причорномор'я греками та переселенцями з інших держав. Уже в другій половині VII ст. до н. е. було засноване поселення на острові Березань, а згодом, у VI ст. до н. е., з'являються такі міста, як Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Феодосія та інші. А починаючи із середини I ст. до н. е. Північне Причорномор'я стає зоною впливу Римської імперії.

Грецькі поселенці закладали міста на високих узбережжях, відшукуючи місцини, що були захищені природними перешкодами, але водночас мали вихід до моря. В окремих випадках міста мали укріплення та складалися з верхнього (акрополя) та нижнього міста. Згодом в розплануванні міст виокремлюються функціональні площі — торговельна, адміністративна, культова та припортова, що поєднуються із житловою забудовою системою вулиць. Планувальна мережа вулиць міст не була регулярною (за винятком Херсонеса). З'являються в цей час міські укріплення у вигляді мурів, які розміщуються на схилах з материкового боку, як наслідок — місто розкривається на узбережжя, підкреслюється зв'язок із морем.

Підсумовуючи розгляд еллінських міст Північного Причорномор'я, С. Крижицький вирізняє три типи таких міст, до яких він відносить, відповідно, Пантікапей, Херсонес та Ольвію [87, 33, 34]. Пантікапей з його переважно радіально-кільцевим розплануванням складався з акрополя та нижнього міста з агорою та портом. В Херсонесі, що мав регулярне розпланування й також складався з верхнього та нижнього міста, композиційним стрижнем була поздовжня вулиця, на якій розміщувалася агора. Що ж до Ольвії, то вона не мала акрополя так само, як і Херсонес, але, на відміну від нього, була містом із переважно нерегулярним планувальним устроєм. Римський вплив на вже існуючі міста Північного Причорномор'я позначений зведенням укріплень, зокрема, будівництвом цитаделей в Тірі, Ольвії та Херсонесі, що припадає приблизно на I ст. н. е. Із занепадом Римської імперії еллінські міста й, зокрема, Херсонес, підпадають під владу Візантії. У V–VI ст. Херсонес розширює свої межі, тут зводяться потужні укріплення. За часів Візантії будуються й укріплення Пантікапея, Алустона та Сугдеї, оскільки ці міста були покликані захищати Чорноморське узбережжя. Міграційні процеси в Тавриці III–IV ст. поклали початок так званим печерним містам, як, наприклад, Чуфут-Кале, в XIV–XV ст. заселене караїмами.

Отже, історичні міста Північного Причорномор'я увібрали містобудівні традиції давніх греків, римлян, Візантії та інших народів, сформовані в місцевих умовах, і стали осередками поєднання культур, звідки традиції різних народів поширювалися й розвивалися в умовах Київської Русі.

Більш давнім типом давньоруських поселень-міст були городища, тобто укріплені поселення. В період Київської Русі (кінець X — перша половина XIII ст.) міста стають осередками торгівлі, ремесел, княжих резиденцій та духовних святинь. Відповідно, за структурою давньоруське місто складало-

ся з укріпленого дитинця, де розміщувався княжий палац і головний храм, та околиного міста, де селилися ремісники, торговий люд та міська знать. Біля дитинця розташовувався торг, або торгова площа, на якій також могли зводити церкви. Вулиці околиного міста були спрямовані на торгову площу — відповідно, формувалася наближена до радіальної система розпланування таких поселень. Залежно від природно-ландшафтних умов місцевості формувався характер планувальної мережі й забудови поселення, але в більшості випадків утворення мало сегментну конфігурацію. Окольне місто, як і дитинець, було захищене дерев'яно-земляними укріпленнями. При заснуванні міста враховувалися й природні захисні перешкоди — обиралися території на високих пагорбах, плато над крутосхилами або місцини, захищені ріками чи заболоченими долинами.

Починаючи з кінця X ст. й до середини XIII ст. на обширах Київської Русі сформувалася ціла мережа міст, зокрема й на українських теренах, такі як Київ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Переяслав, Вишгород, Білгород, Галич, Володимир та інші.

Головним містом Київської Русі як держави був Київ. Дитинець Києва X ст., так зване місто Володимира, знаходився на Старокиївській горі. Тут розміщувався князівський палац, собор Богородиці (Десятинна церква) та інші споруди. У першій половині XI ст. місто значно розширюється в західному напрямку у зв'язку зі зведенням Ярославом Мудрим собору Св. Софії. Укріплене валами та городнями місто Ярослава простягалося від Лядських воріт на півдні й до Львівських на півночі, а в західному напрямку — до Золотих воріт. Розміщення воріт певною мірою вказує й на основні напрямки розпланування міста, а абрис валів — на його сегментну конфігурацію. Роль опольного міста як ремісничого й торгового поселення виконував Поділ, пов'язаний із Верхнім містом шляхами, що сьогодні приблизно відповідають Андріївському й Вознесенському узвозам.

Стародавній Переяслав, що розташований на мисі при впадінні р. Альти в р. Трубіж, також складався з дитинця й околиного міста, укріплених городнями. В межах дитинця розміщувалися князівські палаци, храми та житла духовенства і знаті. У центрі околиного міста був торг, що сполучався головними дорогами з дитинцем та передмістям через укріплені ворота.

У цьому огляді немає можливості ґрунтовно простежити особливості формування інших давньоруських поселень. Проте навіть на основі вище розглянутих міст можемо зробити висновок, що композиційним ядром їх був дитинець, гармонійно вписаний в природний ландшафт. Природно-ландшафтні особливості території зумовлювали й нерегулярне розпланування околиного міста, його забудову та конфігурацію укріплень.

Після розпаду Київської Русі як держави спустошені давньоруські землі захоплюють сусідні держави — зокрема, значна частина їх відходить до Литви і Польщі. Починаючи з XIV ст. раніше засновані міста та зведені укріплення поступово відроджуються, зводяться нові будівлі, зміцнюються оборонні мури. З метою захисту від постійних татарських набігів і феодалських чвар польські та литовські князі розбудовують родові замки, довкола них

формується окольні поселення. Тут селяться ремісники, дрібна шляхта й торговий люд. Таким чином, у XIV ст. було дано певний поштовх до розширення мережі міст, їх розбудови та збільшення чисельності міського населення, зокрема на Правобережжі.

Залежно від розташування укріпленого ядра, на місі чи вздовж природного захисного рубежу (ріки, урвища), складається конфігурація розпланування передмістя. В разі мисового розміщення замку, як це маємо у Луцьку, планувальна мережа вулиць наближена до системи променів, орієнтованих на укріплення. Подібна конфігурація розпланування характерна й для таких міст, як Меджибіж, Володимир-Волинський та інші. Укріплення, розташовані вздовж ріки, створювали умови для формування довкола них передмість, що за планувальною конфігурацією є наближеними до радіально-кільцевих, поєднаних із променевою системою, що характерне, наприклад, для Острога.

У XIV — на початку XVI ст. розвиток міст Правобережної України перебуває під впливом урбаністичної культури Західної Європи. У структурі сформованих довкола феодальних замків передмість із часом виділяються середмістя. Вони мають свої міські укріплення та помешкання більш заможних верств міського населення; з часом такі утворення набувають самоврядності й одержують Магдебурзьке право. Зокрема, в XIV–XV ст. це право отримали такі міста, як Львів, Луцьк, Рогатин, Кременець, Київ, Бережани, Кам'янець-Подільський, Дрогобич та інші, що загалом суттєво позначилося на їхньому розплануванні та забудові.

Центром середмістя стає площа-ринок з ратушею та помешканнями найбільш заможних городян. Тут розміщувалися також церква та костел. Квадратна чи прямокутна в плані площа-ринок визначала регулярний устрій, розпланування й прилеглої, доволі щільної квартальної забудови. Такий планувально-просторовий устрій характерний для таких міст, як Кам'янець-Подільський, Рогатин, Бережани та багатьох інших. Укріплення середмістя могли бути мурованими, дерев'яно-земляними або у вигляді рову і земляного валу. Досить розвиненою була система укріплень Львова та Кам'янця-Подільського. Окрім оборонних мурів, фортифікаційні комплекси цих міст мали оборонні башти та інші споруди.

Наприкінці XV ст. Магдебурзьке право було запроваджене й у Києві. На Подолі, куди, після знищення Верхнього міста татарами-монголами, перемістилося міське життя й де квітнули ремесла й торгівля, була зведена ратуша. Нижнє місто, таким чином, функціонувало на зразок середмістя й мало свої укріплення.

Певним чином розбудовуються в зазначений час і міста кримського узбережжя, зокрема захоплені генуезцями — як, наприклад, Сугдея (Судак), Кафа (Феодосія), Алустон (Алушта) та інші. Найповніше збереглася основа міста Сугдеї, що розкинулося на крутому схилі, захищеному з боку моря скелястим урвищем. Центральне, найбільш захищене ядро міста займав консульський замок, а довкола розміщувалося, також укріплене мурами, поселення колонії.

Серед інших міст Кримського півострова, що набули розвитку в XIV–XV ст., слід назвати Чуфут-Кале та Мангуп. Вони мали вільне розпланування та міцні укріплення з використанням природних захисних перешкод гірської місцевості.

У наступний період (кінець XVI — перша половина XVII ст.) оборонна функція залишається домінантною у формуванні міст. Розвиток вогнепальної зброї та постійні набіги татар і турків змушували розбудовувати міські укріплення і зводити державні та магнатські замки — осередки, довкола яких починали формуватися поселення. Відповідно, міста поділялися на державні й магнатські. Досить часто міські укріплення і замок утворювали сполучену систему оборони, як це маємо у випадку формування замку Жолкевських і середмістя у Жовкві. Окрім Жовкви, зведені в зазначений вище період укріплення магнатських резиденцій поклали початок формуванню таких міст, як Збараж, Броди, Полонне, Золочів, Лубни, Умань та ін. Розпланування та внутрішній устрій середмість у більшості випадків регламентувалися Магдебурзьким правом — вони мали регулярний характер, їм була притаманною щільна квадратна забудова й ринкова площа з ратушею в центрі. Набувають розвитку й міста, засновані раніше, зростає чисельність їхнього населення; зводяться додаткові укріплення довкола Луцька, Острога, Олики, Кам'янця-Подільського, Львова. Пожвавішала в цей час і розбудова Києва, що складався з трьох осередків — Подолу, Верхнього міста та Печерська. На Замковій горі було зведено укріплену резиденцію воєводи та розпочато відбудову поруйнованих і зведення нових православних храмів у різних частинах міста.

Необхідність захисту південних рубежів від турецьких і татарських набігів спонукала до формування в середині XVI ст. Запорізької Січі й заснування низки поселень. Набуває поширення в цей час і рух населення з Правобережжя на вільні землі Слобожанщини, що, відповідно, сприяло створенню мережі міст-фортець, як, наприклад, Чугуєва, Сум, Харкова та ін. Розбудовуються вже існуючі або створюються нові укріплення на південних землях як, наприклад, Аккерман (Білгород-Дністровський), Хаджибей (Одеса) та інші.

Розпочинають своє існування й кілька міст на Кримському півострові, зокрема, Ак-Мечеть (Сімферополь) і Бахчисарай, в якому розмістилася ханська резиденція.

Посилення влади шляхти на українських теренах після Люблінської унії (1569 р.) та утиски в стосунку до православної церкви у зв'язку з прийняттям Берестейської унії (1596 р.) викликають невдоволення українського населення, повсюдно розгортається національно-визвольний рух, який завершується Визвольною війною 1648–1654 рр. та укладанням Переяславської угоди з Москвою. Але бажаної автономії для української держави ці події не принесли. Правобережна Україна фактично залишилася в обіймах Польщі, а Лівобережна дедалі більше підпадала під вплив Росії. Відповідно, й містобудівні тенденції на українських теренах у цей час теж зазнають двох різних впливів — західного і східного.

Можливість освоєння вільних земель і так звана займанщина, дозволена гетьманом І. Брюховецьким, сприяла міграції населення на Лівобережжя та Слобожанщину, що посприяло заснуванню тут численних великих і малих поселень у другій половині XVII ст. Як і раніше, міста закладали на підвищених територіях, захищених природними перешкодами. Розпланування поселень певним чином регламентувалося й визначалося їхньою оборонною функцією. Структурно міста й містечка складалися з фортеці, середмістя й передмістя. Найбільш укріпленим ядром таких поселень була дерев'яно-земляна фортеця, довкола якої формувалася доволі щільна забудова з радіально-кільцевим розплануванням. У середмісті, здебільшого обмеженому валом, розміщувалися адміністративні будівлі, храми й торгова площа. Завдяки міграції населення на схід та освоєнню земель і будівництву фортець на Лівобережжі та Слобожанщині в другій половині XVII — на початку XVIII ст. були засновані та отримали значний імпульс до розвитку ціла низка міст — Батурин, Ніжин, Глухів, Конотоп, Ромни, Лохвиця, Гадяч, Хорол, Полтава, Миргород, Кременчук, Новгород-Сіверський та багато інших. А такі міста, як Чигирин, Батурин, Глухів мали статус гетьманських столиць. Раніше засновані міста Правобережної України в зазначений період певною мірою втрачають самоврядність, економічно занепадають й, відповідно, помітно уповільнюється їхня розбудова. Тільки необхідність захисту від нападників змушує місцеву знать проводити роботи з модернізації міських укріплень чи магнатських замків на Правобережжі.

У другій половині XVII — на початку XVIII ст. суттєвих змін не сталося і в розплануванні Києва, який і далі складався з трьох осередків — Подолу, Верхнього міста та Печерська. Проте вже на зламі XVII–XVIII ст. перебудовуються укріплення Печерська — зводиться Печерська фортеця бастионного типу з валами й трьома мурованими брамами: Київською, Московською і Васильківською.

У середині XVIII ст. активізується освоєння південних земель як українським населенням, так і вихідцями з інших країн, що дає поштовх спочатку до заснування укріплень, а згодом і формування міст, як, наприклад Єлизаветград, Бахмут та інші.

Отже, кінець XVII — перша половина XVIII ст. ознаменувалися розширенням мережі міст, зокрема на Лівобережжі та Слобожанщині. При цьому визначальним фактором їхнього формування, як уже існуючих, так і новостворюваних, залишалася оборонна функція.

Наприкінці XVIII ст., після російсько-турецьких воєн (1768–1774 і 1787–1791 років) і Третього поділу Речі Посполитої (1795 р.) українські землі були поділені між двома імперіями — Російською та Австрійською. Окрім Лівобережжя та Слобожанщини, до Росії були приєднані правобережні землі разом з Поділлям та Волиню, а також південні території з виходом до берегів Чорного моря та Кримського узбережжя. До Австрійської імперії відійшли Галичина, Буковина та Закарпаття.

Демонстрація імперської могутності як з одного, так і з іншого боку позначилася й на культурі містобудування. Міста в цей час стають осередками

мануфактурного виробництва, торгівлі, освіти й культури. Міське утворення поступово набуває відкритості, втрачається оборонна функція міських укріплень. Нерідко вони стають гальмом на шляху територіального розвитку міста і постає питання про знесення раніше зведених фортифікаційних споруд. Ідеї централізму і впорядкованості, характерні для епохи, позначаються й на справі розпланування та забудови містобудівних утворень. Формування міст регламентується певними правилами і здійснюється відповідно до затверджених проєктів. Існуючі міста, що потребують розвитку, інколи реконструюють, не рахуючись з уже усталеною мережею вулиць; нові розплановуються за прямокутно-сітчастою системою.

Найбільш активно містобудівні процеси відбувалися на Півдні України. Освоєння цього краю пов'язане з заснуванням багатьох міст, як-от Єлизаветград, Олександрівськ (тепер Запоріжжя), Нікополь, Новомиргород, Берислав, Херсон, Миколаїв, Одеса, Катеринослав (тепер Дніпропетровськ) та чимало інших. Попри на певні відмінності в характері природно-ландшафтних умов у їх формування була закладена прямокутно-сітчата система розпланування. За аналогічною системою розпланування було розпочато й будівництво Севастополя та Сімферополя в Криму.

Згодом нові стильові тенденції охоплюють і реконструкцію існуючих міст. На підставі заздалегідь розроблених проєктів ведеться перепланування й упорядкування в цілій низці міст як на Лівобережжі, так і на Правобережжі: в Чернігові, Конотопі, Харкові, Києві, Умані, Черкасах, Проскуріві, Житомирі, Полтаві та багатьох інших. Однак у більшості випадків їхня реконструкція здійснювалася неформально. З урахуванням ландшафтних умов прямокутно-сітчата система розпланування певною мірою узгоджується з уже наявною мережею вулиць, а розпланування відповідних міст отримують комбіновану систему, в якій поєднуються квадратна чи прямокутна сітка кварталів з радіальною, променевою чи діагональною системами.

На початку XIX ст. значні містобудівні перетворення відбулися і в Києві. Вони полягали головню в тому, що в процесі розбудови відбувався процес поєднання трьох частин міста — Подолу, Верхнього міста й Печерська. Будівництво університету й забудова Володимирської вулиці визначила певний вектор розвитку Верхнього міста. Активізувалася й забудова Липок на Печерську. Значні містобудівні зрушення сталися й на Подолі, який за проєктом В. Гесте дістав прямокутно-сітчасте розпланування. Центром Подолу стала Контрактова площа з Гостинним двором та іншими спорудами.

У зазначений період особлива увага приділялася формуванню міського простору, організації забудови вулиць і площ. Новосформовані площі і вулиці позначені репрезентативністю й композиційною цілісністю, як, наприклад, так звана Кругла площа в Полтаві чи Приморський бульвар в Одесі.

Отже, на середину XIX ст. на українських теренах склалася досить розвинена мережа міських поселень.

З реформою 1861 р. в Російській імперії прискорюються процеси економічного розвитку. Зростання промислового виробництва, торгівлі, будівництво залізниць стимулюють розбудову міст. У багатьох українських містах,

особливо наближених до залізничних магістралей, будуються промислові підприємства — фабрики, заводи, довкола яких виникають робітничі поселення. Потреба в кваліфікованих кадрах стимулює розвиток мережі навчальних закладів різного рівня. Відповідно, в системі міст будуються університети, інститути та інші заклади освіти. Загалом ці процеси призводять до значного зростання чисельності міського населення й територіального розширення міст.

Необхідність будівництва банків, адміністративних, торговельних та інших типів будівель, прибуткового житла, готелів здобуває свій прояв і в центральних районах міст. У таких районах нарощується мережа вулиць, значно ущільнюється забудова, подекуди вона набуває суцільної фронтальності. У структурі міст намічається функціональна диференціація центрів — торгових, адміністративних, культурно-розважальних, освітніх, привокзальних тощо. Ці осередки формуються функціонально спорідненими типами будівель, інколи утворюючи цілісні комплекси. Водночас у процесі будівництва нових споруд у центральній частині багатьох міст формується й інфраструктура інженерного оснащення (водогін, каналізація, електропостачання), а також вибудовується й облаштовується мережа транспортних комунікацій. В окремих містах з'являється трамвай.

Економічний розвиток Києва наприкінці XIX ст. прискорив формування його центральної частини. Три осередки міста, раніше локалізовані — Верхнє місто, Поділ та Печерськ — тепер зливаються, утворюючи видовжений центр — вулицю Хрещатик із трьома площами: Бессарабською, Думською та Олександрівською.

Важливо відзначити, що містобудівний розвиток міст цього часу (принаймні, їхніх центральних частин), здійснюється, як правило, за проектами професійних архітекторів та інженерів, під їхнім фаховим керівництвом. Відповідно, міста поповнилися визначними архітектурними творами, увібрали тогочасні досягнення науки і техніки.

Отже, епоха становлення капіталістичних відносин (друга половина XIX ст. — початок XX ст.) передусім посприяла територіальному розвитку вже наявних на той час міст і суттєво позначилася на розбудові їхніх центрів — і тепер ці останні у більшості випадків характеризуються архітектурно-мистецькою довершеністю й репрезентативністю.

Нові соціально-економічні умови, що склалися після встановлення радянської влади, стимулювали розвиток промисловості, освіти та науки і техніки, що, своєю чергою, забезпечувало зростання темпів розбудови міст — зокрема, в Україні. Уже в довоєнний період, з початком індустріалізації, в країні різко зростає чисельність міського населення; міста розвиваються територіально, засновуються нові поселення. Повсюди виростають промислові комплекси. У повоєнний час у містах шириться житлове будівництво, зводяться житлові масиви, формується міська інженерна та транспортна інфраструктура, з'являється чимало унікальних будівель і споруд різного призначення. Водночас волюнтаризм керівників і заідеологізованість суспільства призводили й до вандалізму щодо культурної спадщини, руйнації

визначних архітектурних творінь, як це було зі знесенням численних храмових споруд у Києві та інших містах України. Неоднозначно оцінюються й численні реконструкції центрів історичних міст, що відбувалися у другій половині XX ст., внаслідок яких було втрачено чимало пам'яток та спотворено історично сформовані образи міст. Але на сьогодні надто коротка хронологічна дистанція відділяє нинішнє суспільство від XX ст., щоб об'єктивно й неупереджено оцінити містобудівні процеси на українських теренах минулого століття, визначити їхню історичну значущість.

Отже, ми окреслили історичні етапи формування давніх українських міст назагал. Разом із тим, кожне окремо взяте місто, увібравши містобудівні нашарування попередніх епох, має свою особливу історію. Його архітектурно-мистецькі та урбаністичні особливості визначаються характерним ландшафтом, конкретизуються забудовою, розкриваються вертикальною композицією, створюваною переважно визначними ансамблями та комплексами. Саме завдяки системі ансамблів і комплексів у структурі історичного поселення складаються просторові орієнтири міського організму, а також розкриваються його параметри у часовому вимірі. До найбільш давніх ансамблів і комплексів, що збереглися в системі історичних міст України й позначилися на їхньому розвитку, належать фортифікаційні утворення та монастирські комплекси. Починаючи з XVII ст. складаються палацово-паркові ансамблі та громадські міські центри. XIX ст. позначене зведенням у міському організмі навчальних, адміністративних і громадських комплексів, які суттєво вплинули на формування обличчя відповідних міст.

Питання формування історичних ансамблів і комплексів у контексті розвитку історії архітектури та містобудування на українських теренах висвітлювали багато дослідників — зокрема, Г. Логвин, І. Ігнаткін, О. Говденко, Т. Трегубова, З. Мойсеєнко, С. Кілессо, В. Вечерський, В. Тимофійенко та інші [111; 77; 87]. Проте пам'яткова сутність таких утворень здебільшого залишалася поза увагою, отож нині вона потребує певних уточнень. Відповідно до рівня розгалуженості територіально-просторової структури ансамблі та комплекси поділяються на локальні, або однорідні за стилістичними та функціональними ознаками, й розвинуті — містобудівні та просторові [43, 339].

До найбільш давніх ансамблів і комплексів, що збереглися на українських землях, належать замки та фортеці. Засновані в XIV–XVI ст., ці комплекси в процесі неодноразових перебудов увібрали численні нашарування різних епох і склалися як довершені в мистецькому вимірі історичні ансамблі, гармонійно поєднані з природно-ландшафтним середовищем, як, наприклад, замки та фортеці в Кам'янці-Подільському, Луцьку, Острозі, Хотині, Олеську, Судаку тощо. Використання для захисту природних перешкод урізноманітнювало конфігурацію оборонних утворень, однак обов'язковими складовими таких комплексів були оборонні мури, башти, в'їзні брами. Довкола замку влаштовувалися рови та вали, а всередині, на замковому подвір'ї, розмішували житлову будівлю феодала, храм та інші споруди.

З розвитком вогнепальної зброї у XVI–XVII ст. розбудовуються раніше засновані укріплення та зводяться нові. Зокрема, упродовж кількох століть

формувався ансамблі фортець у Кам'янці-Подільському, Мукачевому, Білгороді-Дністровському, Меджибожі та інших містах. Досягли своєї композиційної довершеності замки в Луцьку, Бережанах, Острозі та інші. Як композиційно цілісні утворення були задумані та зведені того часу численні замки-резиденції, як, наприклад, замки в Жовкві, Підгірцях, Збаражі, Золочеві, Бродах та інші. За майже ідентичної системи бастионних укріплень подібні замкові ансамблі вирізнялися завдяки репрезентативності палаців, що розміщувалися в захищеному мурами дворовому просторі й домінували в загальній композиції укріплення, як це спостерігаємо в Підгірцях чи Жовкві.

У XIV–XVII ст. оборонний характер був притаманний і монастирям, як, наприклад, монастиреві-фортеці у Дермані на Рівненщині. Засади просторової організації монастирських комплексів, що почали складатися ще за часів Київської Русі, коли споруджувалися Софійський і Печерський монастирі в Києві, Єлецький у Чернігові та інші, практично залишалися незмінними. У XV ст. монастирський комплекс, огорожений мурами, поєднував будівлі келій, трапезної, настоятеля монастиря, різного призначення господарські споруди; домінантою всього комплексу був монастирський храм, що розміщувався в центрі двору. Згодом поряд із храмом почали зводити й дзвіницю.

Забудова монастирських комплексів — а так само й замкових і фортечних укріплень — формувалася упродовж тривалого часу, що вимірюється століттями. Більшість монастирських утворень, що були започатковані в XV — на початку XVI ст., набувають ансамблевості в XVII–XVIII ст.

Серед іншого, на характері забудови монастирів як комплексів позначалися їхня конфесійна належність і місцезонаштування. З укладанням Люблінської (1569 р.) та Берестейської (1596 р.) уній на українських теренах активізується будівництво римо-католицьких та греко-католицьких монастирів різних чернечих орденів — єзуїтів, домініканців, бенедиктинів, бернардинів, кармелітів, василіян тощо. Розміщують їх як у системі міст, так і на замських територіях. Позамські монастирі оточували оборонними мурами з баштами на зразок замків, як, наприклад, Троїцький монастир у Межирічах біля Острога чи монастир василіян у Крехові. Монастирські комплекси, розміщені в міській забудові, були більш компактними, а їхня конфігурація територіально пов'язувалася з розпланувальною структурою міського утворення.

Заснування та розбудова монастиря органічно пов'язані з характерним природним довкіллям. Архітектурні форми перебувають у гармонії з природно-ландшафтним середовищем, ніби виростають із нього. Цим, зокрема, відзначаються такі відомі монастирські ансамблі, як Києво-Печерська лавра та Видубицький монастир у Києві, Троїцько-Іллінський і Єлецький в Чернігові, а також комплекси в Новгороді-Сіверському, Путивлі, Зимному та інші. Композиційною домінантою будь-якого монастиря був і залишається головний храм. Згадаймо, принаймні, ансамбль Почаївської лаври чи Мгарський монастирський комплекс. У поєднанні з дзвіницями головні храми

монастирів відіграють у системі міст важливу роль своєрідних просторових орієнтирів. Окремо взяті, як локальні ансамблі, в системі міста монастирські утворення поєднуються композиційно, формуючи міський чи просторовий ансамбль, як це маємо у Києві, Чернігові чи Львові. Наприклад, ансамблі Видубицького монастиря, Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого та Софійського монастирів формують основу композиції вертикальної панорами Києва.

Отже, незважаючи на постійні перебудови, більшість монастирських утворень, що дійшли до нашого часу, склалися як композиційно довершені пам'яткові ансамблі. Вони становлять самостійну архітектурно-мистецьку цінність, водночас набувають важливого значення у формуванні міського середовища, визначають просторову структуру відповідних міст і поселень.

Від XVI ст. у формуванні просторової композиції міст відіграють важливу функцію ансамблі ринкових площ. Суцільна периметральна житлова забудова довкола квадратної прямокутної конфігурації площі з ратушею в центрі була характерна для міст, що отримали Магдебурзьке право. Чи не найбільш виразним і доволі збереженим таким пам'ятковим ансамблем є площа Ринок у Львові. Частково ансамблі ринкових площ також збереглися у Жовкві та Бережанах. З розбудовою міст у XIX ст. міські ансамблі дедалі частіше з'являються в структурі поселень. Так, важливу роль у формуванні центральної частини міста Полтави відіграв ансамбль Круглої площі, забудованої громадськими спорудами по периметру і з монументом у центрі на честь перемоги Росії над шведами. Локальні ансамблі проглядаються й у забудові центра Одеси — зокрема, досить виразним є ансамбль напівкруглої площі з пам'ятником Рішельє та величними сходами до моря. Серед визначних міських ансамблів кінця XIX ст. слід назвати комплекс споруд резиденції буковинських митрополитів у Чернівцях. За радянської доби, наприкінці 20-х років XX ст., було створено унікальний ансамбль Держпрому в Харкові, а в повоєнні роки рисами ансамблевості була позначена відбудована вулиця Хрещатик у Києві. Отже, локальні ансамблі й комплекси складаються з низки функціонально споріднених об'єктів, композиційно зорганізованих в одне цілісне утворення. Поєднані спільною ідеєю та історією створення, увібравши часові нашарування відповідних епох, вони набувають значення пам'яткових ансамблів і комплексів.

Як пам'яткові ансамблі чи комплекси слід класифікувати й садово-паркові утворення. Список пам'яток садово-паркового мистецтва України вперше був опублікований у 1970 р. [67, 419–424] й налічував 73 об'єкти. Крім того, до охоронюваних державою садових утворень було віднесено кілька ботанічних садів. Згодом цей перелік доповнено і занесено до Державного реєстру нерухомих об'єктів культурної спадщини, зокрема архітектури. Значна частина пам'яток садово-паркового мистецтва була занесена до списку об'єктів культурної спадщини місцевого значення.

Формування списків пам'яток садово-паркового мистецтва є наслідком багаторічної науково-пошукової й дослідницької роботи невеликої, але відданої справі групи науковців, серед яких варто назвати І. Косаревського,

І. та О. Родічкіних, І. Ігнаткіна, Л. Рубцова та інших [98; 78; 196; 197]. Інформацію про палацово-паркові комплекси знаходимо також у працях В. Тимофійенка [225]. Історичні дані про пам'ятки паркової архітектури містить і багатотомне видання “Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР” [54]. Останнім часом інтерес до вивчення садово-паркових старожитностей дещо поживавішав. Так, дослідженню регіональних особливостей палацово-паркових комплексів Полтавщини, Київщини, Волині, Галичини присвячено низку праць нової генерації науковців — зокрема, Л. Шевченко, В. Маланюк, О. Михайлишин та інших [245; 120; 128]. Отже, згадані напрацювання створюють підґрунтя для певних узагальнень — зокрема, щодо типологічної та хронологічної класифікації садово-паркових утворень, вивчення їхніх стилістичних рис, планувально-просторові організації та основних складових, утримують історично сформований просторовий устрій пам'яткових палацово-паркових ансамблів.

Початки садівництва і паркобудування на українських теренах сягають глибокої давнини. Увібравши традиції й культуру формування садів Київської Русі, садівництво набуває поширення на призамкових територіях і запроваджується в монастирях. Починаючи з XVIII ст., під впливом світових тенденцій паркобудування, а подекуди й за участі архітекторів з інших країн на українських землях зводяться шляхетські маєтки та панські садиби з садово-парковими утвореннями.

Одним із найдавніших паркових ансамблів України, що був закладений на замковій території ще в середині XVII ст., є Підгорецький парк, дещо перебудований у першій половині XVIII ст. Органічно поєднаний із замком-палацом, парк складається із двох частин. Частина паркового комплексу, що розміщувалася на трьох високих терасах з північного боку (вони збереглися), мала регулярний характер розпланування. Інша частина парку, що знаходиться за укріпленнями замку, частково збереглася й певним чином репрезентує тип пейзажних парків тієї епохи.

У 30-х роках XVIII ст. був заснований парк у Вишнівецькому замку. Поблизу палацу на двох терасах з південно-західного боку спочатку була сформована регулярна композиція з дерев і кущів, фонтанів, об'єднаних доріжками. Окремі дерева регулярної частини дійшли до нашого часу. Пізніша розбудова пейзажного парку в південно-західному напрямку датується кінцем XVIII ст.

Доволі інтенсивного розвитку набуває садибне будівництво наприкінці XVIII ст. Саме в цей час складається певна планувально-просторова структура утворень, основою яких є палац. Розміщувався він на підвищених терасах місцевості і мав домінантне положення в композиції парку. Симетрична композиція парку з курдонером, відкритим у бік в'їзду, підкреслювалася парадною алеєю, розташованою на тій же осі, що й палац, чим і забезпечувалося регулярне розпланування передпалацового простору й садових насаджень. Водночас друга частина парку, що розміщувалася за палацом, протилежно до парадного входу, розплановувалася вільно, мала пейзажний характер. До палацово-паркових ансамблів, закладених того часу, належать, зокрема,

парки в с. Старий Мерчик на Харківщині, у м. Тульчин та смт Вороновиця на Вінниччині, в селах Качанівка та Сокиринці на Чернігівщині, в с. Верхівня на Житомирщині, а також парк “Олександрія” в м. Біла Церква на Київщині, парк “Софіївка” в м. Умані на Черкащині та інші.

Старомерчанський палацово-парковий ансамбль — один із найдавніших із зазначених вище. Заснований ще на початку XVIII ст., а побудований у 1776–1778 роках, цей палац своїм архітектурно-пластичним трактуванням форми репрезентує перехідний період від стилістики бароко до класицизму.

Класицистичні форми визначають велич Тульчинського палацу, який був композиційною домінантою величезного паркового комплексу, до якого входили будівлі театру, оранжереї, манежу та інші споруди господарського призначення, а також різні паркові об’єкти.

У характері раннього класицизму вирішений і палац у смт Вороновиці. Дугоподібні, симетрично розміщені бічні крила центральної частини палацу логічно поєднуються з круглим партером перед головним фасадом. Пейзажна частина парку збереглася частково.

До найбільш визначних творінь садово-паркової і палацової архітектури належить ансамбль в с. Качанівка. Качанівський парковий комплекс є й найбільшим у територіальному вимірі. Його площа становить близько 600 гектарів. На верхній терасі розміщено палац із двома бічними флігелями та дві господарські будівлі по боках, створюючи парадний двір із регулярним парковим розплануванням. На осі з палацом, що композиційно підкреслюється парадною алеєю, знаходиться церква. Нижня частина комплексу — парк пейзажного типу з численними ставками, павільйонами, містками та іншими парковими спорудами.

Палацово-парковий ансамбль неодноразово перебудовувався, але основним творцем палацу і парку був архітектор М. Мосципанов. Пронизаний ідеями архітектури класицизму, цей садибний комплекс став осередком культурного життя України середини XIX ст. У різний час у Качанівці жили й творили такі видатні особистості, як Т. Шевченко, М. Гоголь, І. Рєпін, М. Глінка, В. Штернберг та багато інших.

З іменами визначних особистостей того часу пов’язано чимало садиб українських поміщиків. Зокрема, зберігся палацово-парковий комплекс XVIII — початку XIX ст. у с. Верхівня, де в 1847–1850 роках побував Оноре де Бальзак. Його композиційну основу становлять палац, зведений наприкінці XVIII ст., розміщений на підвищенні, та парк пейзажного типу, що розкинувся на пологому схилі.

Білоцерківський парк “Олександрія” також пов’язаний із перебуванням Т. Шевченка. Закладений у 1793–1797 роках архітектором Д. Ботані, парковий комплекс охоплює територію близько 200 га. Незважаючи на те, що було втрачено палац, який відігравав в ансамблі важливу композиційну роль, ландшафтна частина його залишається визначною пам’яткою садово-паркового мистецтва.

Основу пейзажної композиції парку утворюють Велика та Мала галявини, розташовані в центрі витягнутої вздовж річки Рось ділянки. Розгалу-

жена мережа алей і доріжок поєднує в цілісний комплекс численні паркові павільйони, різні споруди романтичного стилю, ставки, водоспади, декоративну скульптуру тощо. Значний інтерес тут становить екзотична флора, яка органічно поєднується з місцевою рослинністю.

До визначних творів садово-паркового мистецтва цього періоду належить і доволі відомий в Україні та світі парк “Софіївка” в м. Умані. Основна ідея парку базується на декоративних властивостях води. Характерні особливості кам'янистого рельєфу зі стрімкими схилами, валунами та потоками води річки Кам'янки стали основою для формування паркового середовища. Стрижнем композиції є алея, яка веде від вхідних воріт до павільйону “Флора”, а далі Нижній та Верхній ставки, поєднані каскадом водоспадів і гідротехнічних споруд. На цю композиційну вісь нанизані численні гроти, фонтани, павільйони, альтанки тощо. З характером рельєфу органічно пов'язана й місцева та екзотична флора, що формує в поєднанні з водою пейзажні композиції.

Палацово-паркові комплекси наступного періоду — першої третини XIX ст. — позначені стилістикою ампіру. Як в архітектурному трактуванні фасадів, так і в організації паркового середовища відчутний відхід від підкресленої монументальності до витонченої пластики та формування ліричних архітектурно-мистецьких образів.

У зазначений період були створені палацово-паркові комплекси у смт Муровані Курилівці, в селах Ободівка на Вінниччині, Самчики на Хмельниччині, Сокиринці на Чернігівщині, у м. Кам'янка на Черкащині та інші.

Палацово-парковий комплекс у Мурованих Курилівцях переважно сформувався на початку XIX ст., після перебудови палацу та реконструкції парку, закладеного ще у XVIII ст. Палац розміщений на доволі пологому схилі таким чином, що його головний фасад має два поверхи, а парковий — три за рахунок перепаду рельєфу. На рівні першого поверху паркового фасаду проходить галерея на стовпах, що відкрита в бік парку і має вихід на широку терасу, з якої розкривається вид на парк. Особливістю ансамблю є включення в пейзажну композицію парку автентичних замкових споруд та їхніх решток.

Серед об'єктів садово-паркового мистецтва України особливе місце належить палацово-парковому ансамблеві в Сокиринцях. Будівництво палацу й закладення парку здійснювалися в 1824–1831 роках під керівництвом архітектора П. Дубровського. Розкішний палац із флігелями та восьмиколонним портиком з боку парадного входу, увінчаний куполом, розміщений майже в центрі парку, поділяючи його на дві частини: регулярну перед палацом і пейзажну — за ним. Відповідно, композиційна вісь комплексу визначається парадною алеєю від входу до парку та низкою пейзажних видів до ставків. Загалом витриманий у стилістиці ампіру, ансамбль відзначається цілісністю і мистецькою довершеністю.

Архітектура середини XIX ст. характерна відходом від класицистичних форм. У творчості утверджується тяжіння до романтичних образів, поширенішою стає практика звернення до пластичної мови минувшини та екзоти-

ки. У цей час створюються кілька палацово-паркових комплексів у Криму, зокрема в Алушці та Лівадії, перебудовується у неокласицистичних формах палац та реконструюється парк у Немирові на Вінниччині, розгортається формування паркового утворення у смт Шарівка на Харківщині, закладається парк у Тростянці на Сумщині тощо.

Доволі відомим є Алушкінський парковий ансамбль, передусім завдяки романтичним формам палацу. Головний корпус палацу було зведено 1834 р. за проектом англійського архітектора Е. Блора. Довкола палацу на 40 гектарах сформовано парк, що складається з двох частин — верхньої та нижньої. Нижня частина — перед головним фасадом палацу — відкрита в бік моря й формується трьома терасами, що поєднані сходами. Фонтани та декоративна скульптура на терасах органічно поєднуються з екзотичною рослинністю і характерним приморським краєвидом, над яким домінує вершина Ай-Петрі.

Еклектична за своєю стилістикою й архітектура палацу в Шарівці, загальний вигляд якого сформувався наприкінці ХІХ ст. Двоповерхова споруда складної планувальної конфігурації вдало організовується двома баштами, що загалом і формують головний фасад палацу. Башти підкреслюють композиційну вісь центральної частини парку, яка каскадом терас спускається схилом вниз.

На відміну від попередніх паркових комплексів, у формуванні яких важливу композиційну роль відігравали палаци, мистецькі особливості Тростянецького парку визначаються виключно рослинністю. Це один з кращих пейзажних парків України. Його розпланування та композиційна структура переважно склалися наприкінці ХІХ ст. Упродовж усього часу формування парку на площі понад 250 га, органічно з місцевою флорою, зібрано та акліматизовано величезну кількість цінних рідкісних рослин і дерев.

На зламі ХІХ–ХХ століть садибне будівництво з його палацами та парками втрачає свою популярність і занепадає. Натомість актуальності набуває справа облаштування громадських садів і парків у містах, як, наприклад, Стрийський парк у Львові. Заснування Стрийського парку пов'язане з підготовкою Другої крайової виставки 1894 р. Пейзажна композиція парку визначається долиною та схилами пагорбів із двох боків. На сьогодні площа парку становить більш як 50 га, а рослинний світ налічує понад 150 найменувань, зокрема й рідкісних.

Функцію громадських міських парків виконують, до певної міри, й ботанічні сади, як наприклад, Центральний ботанічний сад НАН України, Нікітський ботанічний сад у Криму та ін. Отже, підсумовуючи розгляд пам'яткових садово-паркових утворень, слід зазначити, що вони поділяються на дві групи: до однієї належать власне сади або парки, до другої — садибні палацово-паркові комплекси (ансамблі).

Сутність історичних садів полягає в тому, що їхні естетичні особливості визначаються передусім унікальними біологічними властивостями представленого рослинного світу. Формування мистецьких особливостей палацово-паркових комплексів визначається творчим задумом, що реалізу-

ється через відповідну планувально-просторову організацію утворення, розміщення паркових споруд і вирішення палацу як композиційної домінанти всього ансамблю.

За ознаками планувальної організації розрізняють палацово-паркові комплекси регулярні та пейзажного типу. На українських теренах збереглися пам'яткові ансамблі пейзажного типу з окремими фрагментами регулярності.

Хронологічний діапазон пам'яток садово-паркової архітектури України відносно невеликий і охоплює період з XVIII ст. до початку XX ст. За хронологічним виміром та стилістичними ознаками пам'яткові садово-паркові утворення можуть бути віднесені до раннього періоду (до середини XVIII ст.); епохи раннього класицизму (остання третина XIX ст.); стилістики ампіру (перша третина XIX ст.); періоду романтичних і еклектичних тенденцій в архітектурі та садово-парковому мистецтві зокрема (середина XIX — початок XX ст.).

З урахуванням певних відмінностей історичного та соціального розвитку земель України, а також особливостей природних ландшафтів місцевостей, на основі яких формувалися садово-паркові комплекси, слід розрізняти ці комплекси й за регіональними ознаками: садово-паркові комплекси Галичини, Волині, Поділля, Київщини, Північного Лівобережжя, Полтавщини і Слобожанщини, Півдня України та Криму.

Отже, стислий розгляд особливостей історичних міст і пам'яткових ансамблів і комплексів України дає підстави зробити висновок про композиційну цілісність і функціональну спорідненість об'єктів, котрі формують просторовий каркас відповідних утворень в умовах характерного природно-ландшафтного середовища — що, своєю чергою, потребує певних специфічних підходів до забезпечення охорони та реставрації таких урбаністичних утворень.

2.2. Пам'ятки монументальної мурованої архітектури

Мурована архітектура своїм корінням сягає в далеку давнину. Використовуючи досвід попередніх поколінь, удосконалюючи напрацювання попередників і формуючи своє уявлення про красу, кожна епоха робила свій внесок у розвиток мурованої архітектури, що здобуло відображення у численних будівлях минувшини, які збереглися до наших днів як пам'ятки.

Найдавніші пам'ятки мурованої архітектури на українських теренах збереглися у районах Північного Причорномор'я. В Ольвії та Херсонесі розкопано й законсервовано руїни античних споруд. У Херсонесі, Керчі та інших містах Криму охороняються об'єкти мурованого будівництва середньовіччя, які належать до візантійської або місцевих архітектурних шкіл.

З X ст., після прийняття християнства, Київська Русь розвиває будівни-

цтво з каменю. Набуває поширення зведення мурованих храмів відповідно до канонів нової релігії. Освоєння багатовікового візантійського досвіду будівництва та поєднання його з місцевими традиціями дозволили здчим створити самобутню архітектуру, пластична мова якої стала визначальною у розвитку національної архітектури України.

Пам'ятки мурованої архітектури давньоруської доби, що збереглися на території України, репрезентують три історичні періоди розвитку кам'яного зодчества [6; 140, 21–61]. Початковий етап формування мурованої архітектури (кінець X — перша половина XI ст.) представлено пам'ятками, що частково збереглися в автентичному стані, а саме: Спасо-Преображенський собор (1037) та, певною мірою, Золоті ворота (1037) у Києві. Муроване зодчество Київської Русі наступного періоду (друга половина XI — початок XII ст.) характеризують церква Спаса на Берестові (1113–1125), Успенський собор Києво-Печерської лаври (1073–1078), Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1106), Михайлівський собор Видубицького монастиря (1070–1088). Третій період історії давньоруського мурованого зодчества репрезентують будівлі, споруджені у XII — на початку XIII ст.

Процес формування політичних та економічних центрів, який почався ще наприкінці XI ст., призвів до феодалльної роздробленості давньоруської держави і виникнення цілої низки стилістичних напрямків у будівництві мурованих храмів. Пам'ятки цього періоду, що збереглися на українських теренах, дозволяють певною мірою судити про типологічні, конструктивно-технічні та архітектурно-мистецькі особливості будівель Київської, Переяславської, Чернігівської, Волинської та Галицької шкіл давньоруського мурованого зодчества.

Київську школу цього періоду репрезентують такі пам'ятки, як Кирилівська церква (середина XII ст.), Юрійівська (Успенська) церква у Каневі (1144 р.), церква Василя в Овручі (XII ст.).

Чернігівську школу представляють Борисоглібський собор (XII ст.), Іллінська церква (XII ст.), Успенський собор Єлецького монастиря (XII ст.), П'ятницька церква (кінець XII — початок XIII ст.) у м. Чернігові.

Уявлення про характер мурованого будівництва Переяславської та Волинської шкіл дають відповідно Михайлівська божниця (XII ст.), яка збереглася частково, та Успенський собор у Володимирі-Волинському.

Зі споруд Галицької школи до наших днів збереглися церкви Пантелеймона (XII ст.) у с. Шевченкове Івано-Франківської обл. та Миколи у Львові (кінець XIII ст.).

Феодална роздробленість сприяла поширенню мурованого будівництва на великих територіях, однак призвела до послаблення могутності давньоруської держави. Знесилена феодалними чварами, Київська Русь не змогла вистояти перед монголо-татарською навалою, яка на десятки років затримала економічний та культурний розвиток держави.

У XIV — першій половині XVII ст. на розорених південних і південно-західних землях Київської Русі у завзятій боротьбі проти зовнішніх поневолювачів захищав свою незалежність український народ. У нових історичних

умовах досвід мурованого будівництва Київської Русі в поєднанні з народними будівельними традиціями визначає риси монументального мурованого зодчества України. На його розвиток істотно впливали соціально-економічні й культурні процеси, що відбувалися в тих часах на українських землях.

Пам'ятки мурованої архітектури XIV — початку XVII ст. позначені впливами литовської та польської культур, помітною тут є й обізнаність українських майстрів із досягненнями будівельного мистецтва Західної Європи. Подальший розвиток архітектури українського народу багато в чому визначався тісними контактами з Московською державою. Зростання національної самосвідомості українського народу й утворення у XVI–XVII ст. братств помітно позначилися на розвитку мурованої архітектури, формуванні її мистецької стилістики. Певний вплив на вдосконалення прийомів будівництва на українських землях мала також архітектурно-будівельна діяльність у XIII–XVIII ст. вірменських колоній у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському та інших містах.

У мурованому зодчестві України виразно простежується творча своєрідність регіональних шкіл, зокрема Волині, Галичини, Поділля, а в подальшому Придніпров'я та північного Лівобережжя, а також мурованого будівництва Закарпаття і Криму. Регіональні відмінності стали наслідком різних шляхів історичного розвитку земель держави у XIV–XVII ст.

Більш інтенсивно у цей період велось будівництво в західних регіонах. У мурованому зодчестві Волині, Поділля, особливо Галичини з урахуванням місцевих умов використовувалися елементи і форми готики, а з другої половини XVI ст. в органічному поєднанні з народними традиціями почали поширюватися прийоми архітектури Ренесансу.

Архітектурну спадщину Волині XVI — першої половини XVII ст. репрезентують замки в Луцьку (XIII–XV ст.) й Острозі (XIV–XIX ст.), монастирські комплекси у селах Межиріч (XV–XVII ст.) і Зимне (XV–XIX ст.), церква Василя у Володимирі-Волинському (XII–XVIII ст.) та ін. Значна частина мурованих споруд цього часу, що збереглися, належить до Галицької школи. Успенська церква (1591–1629), каплиця Трьох Святителів (1578–1591), Кафедральний костел (1360–1479), костел бернардинів (1600–1630), житлові будинки площі Ринок у Львові, костели в Дрогобичі (XV ст.), Вижнях (1400–1651), Жовкві (1604–1618), замки в Олеську (XIII–XVIII ст.) і Старому Селі (XIV–XVII ст.) — далеко не повний перелік унікальних пам'яток Галичини.

Про особливості мурованого зодчества Поділля можемо судити з пам'яток фортифікаційної архітектури: замки в Меджибожі (XVI ст.), Кам'янці-Подільському (XIII–XVII ст.), Хотині (XIII–XVIII ст.), Бережанах (1534–1554), церква-замок у Сутківцях (1476 р.) та ін.

Муроване будівництво у XVI — першій половині XVII ст. на Придніпров'ї та північному Лівобережжі обмежувалося культовими спорудами. З них збереглися церкви у Сулимівці (1622–1629), Суботові (1653), Михайлівська у Переяславі-Хмельницькому (1646–1666), Миколи Притиска у Києві (1695–1707), собор Флора і Лавра у Путивлі (XVI ст.).

З другої половини XVII ст. муроване будівництво на західних землях України через соціально-економічні умови істотно скорочується. Центр розвитку мурованої архітектури переміщується на середнє Придніпров'я і Лівобережжя, які стали ареною активних історичних і культурних процесів. Економічне піднесення та успіхи українського народу в національно-визвольній боротьбі створили умови для широкої будівельної діяльності. На основі попереднього досвіду будівництва з каменю та традицій народного дерев'яного зодчества формуються засади і прийоми архітектурно-стилістичного напрямку, який потім став називатися українським бароко і був втілений у низці будівель, які й сьогодні вражають своїми самобутніми образами.

Серед них широкому загальному відомі такі пам'ятки, як церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври (1696–1698), Юріївський собор Видубицького монастиря (1696–1700), Катерининська церква в Чернігові (1715), Покровський собор у Харкові (1689), Воскресенська церква в Сумах (1702) та багато інших. У цей період в Україні будували у стилі бароко не тільки численні архітектурні об'єкти, а й перебудовували та відбудовували раніше зведені споруди, надаючи відповідних рис їхньому зовнішньому виглядові. Такому стилістичному оновленню підлягали, зокрема, Софійський та Успенський собори в Києві, Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові та інші.

Архітектура бароко, яка визначала стилістично-образну характеристику мурованого зодчества України з кінця XVII ст. і до останньої чверті XVIII ст., перебувала під помітним впливом як московської й петербурзької, так і західноєвропейської шкіл. Це здобуло відображення в пластичних вирішеннях споруд — пам'яток Слобожанщини, Придніпров'я та Правобережжя. Мурована архітектура цього періоду набуває авторства, на її розвитку позначаються знання та досвід професійних зодчих. Створення багатьох творів монументальної мурованої архітектури України XVII — 80-х років XVIII ст. пов'язане з іменами Й. Шедела, В. Растреллі, А. Квасова, С. Ковніра, І. Григоровича-Барського та інших.

Доба архітектури класицизму, що охоплює період від кінця XVIII й до середини XIX ст., особливо відзначається набутиим професіоналізмом. Творча діяльність відомих майстрів архітектури, таких як І. Старов, А. Захаров, Дж. Кваренгі, Ч. Камерон, Тома де Томон, А. Мельников, П. Дубровський, В. Беретті, Є. Васильєв та інші, репрезентувала становлення та утвердження класицизму в архітектурі України. Формування нового архітектурно-стилістичного напрямку в Україні загалом відповідало тенденціям розвитку архітектури імперської Росії й було обумовлене суттєвими змінами в економічному й соціальному житті, спричиненими зростанням дворянських господарств і зародженням буржуазних відносин, а також посиленням міжнародного впливу Росії у європейському просторі. Із зростанням обсягів і темпів будівництва в усіх регіонах країни декоративні форми бароко поступово витісняються класичною ордерною системою. Така пластична мова забезпечувала створення чітких і виразних архітектурних образів, через які відображалася велич і міць імперії й які цілком відповідали естетичним поглядам панівного дворянства та нового класу — буржуазії.

Розрізняють три етапи розвитку класицистичної архітектури в Україні: становлення (1770–1796), розквіту (1796–1830) і згасання (1830–1861), або, відповідно, ранній період, період розквіту і пізній класицизм [140, 153].

Перший період був перехідним від бароко до класичних форм. Архітектурні твори цього періоду характеризуються простотою вирішення й й стриманістю пластичного трактування форм, про що свідчать такі пам'ятки, як собор Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському (Д. Кваренгі), палац К. Розумовського в Батурині (Ч. Камерон), палац у Качанівці (К. Бланк і М. Мосципанов), а також інші споруди.

Другий етап розвитку класицизму в Україні позначений великими для тих часів обсягами будівництва торговельних, адміністративних, навчальних та інших типів громадських і житлових об'єктів. В архітектурній практиці запроваджуються зразкові проекти, які дозволяють забезпечити зрослі потреби будівництва споруд масової забудови. У пластичному вирішенні фасадів практично перестають застосовувати декоративні елементи. Композиційно структура будівель визначається геометрично правильними обрисами архітектурних форм, закономірностями класичної ордерної системи. Творам притаманна образна монументальність і велич. Уявлення про архітектуру цього часу дають комплекс будівель Круглої площі в Полтаві (А. Захаров), торгові ряди в Білій Церкві, ліцей у Ніжині (Л. Руска), лікарня в Одесі (Тома де Томон), Преображенський собор у Дніпропетровську (А. Захаров), дзвіниця Успенського собору у Харкові (Є. Васильєв) та інші.

Третій етап хронологічно збігся з періодом загострення в суспільстві суперечностей кріпосного ладу. Він характеризується значним збідненням ідейної змістовності архітектури. Зовнішній вигляд будівель набуває спрощеності, схематичного характеру. Серед знакових споруд цього часу — будинок університету у Києві (В. Беретті), палац у Тульчині та інші пам'ятки.

Архітектура класицизму мала відмінності не тільки в часі, а й відрізнялася територіально. Регіональні особливості, зумовлені застосовуваними будівельними матеріалами та виконавськими можливостями місцевих майстрів, формувалися в процесі накопичення досвіду, який своєю чергою, визначався масштабами будівництва в тому чи тому регіоні. Інтенсивне тогочасне будівництво на Слобожанщині і північному Лівобережжі, Придніпров'ї, освоєння великих територій Півдня України й північного Причорномор'я сприяли формуванню регіональних рис в архітектурі. Значні зміни в архітектурі доби класицизму мало торкнулися західних земель України. Окремі об'єкти, що належать до цієї доби й були створені під впливом чи то російського, чи західноєвропейського класицизму, не можуть бути об'єднані загальними регіональними особливостями.

Стилістичною строкатістю характеризується монументальна мурована архітектура України другої половини XIX — початку XX ст. Канонізована, доведена в останній стадії до академічної сухості мистецька мова класицизму була неспроможна однаково задовольняти естетичні потреби різних верств пореформеного суспільства. Окрім того, поява нових типів споруд і міцніших матеріалів закономірно вимагала пошуку відповідних систем фор-

мотворення в архітектурі. Отже, цілий комплекс соціальних та історичних умов, що склалися під впливом прискороного розвитку капіталістичних відносин в Росії, посприяли розквіту стилістичного розмаїття. В історії архітектури цього часу прийнято розрізняти два етапи: друга половина XIX ст. й кінець XIX — початок XX ст. [139, 256; 253, 125].

Для архітектурної творчості другої половини XIX ст. характерне широке використання історичних стилів. Стилізація раніше відпрацьованих архітектурних форм у нових умовах визначає еклектичність архітектури цього періоду. Тенденції стилізаторства почали проявлятися ще в добу класицизму. Так, уже наприкінці першої половини XIX ст. архітектор Е. Блор, виконуючи замовлення графа Воронцова, на основі запозичених і опрацьованих готичних і мавританських мотивів створив романтичний образ палацу в Алушці (1830–1846).

Основою ретроспективних стилізацій були різні архітектурно-мистецькі системи минулого. В архітектурній творчості, крім готики, поширення набули пластичні елементи Ренесансу і Бароко (театри в Одесі та Львові), використовуються мотиви візантійської й давньоруської архітектури (Володимирський собор у Києві та Анастасіївська церква у Глухові), практикується наслідування античних зразків (музей старожитностей і мистецтв у Києві) і навіть повернення до засад класицизму (будинки Політехнічного інституту у Львові). Подекуди архітектурні форми минулого переопрацьовували з урахуванням місцевих традицій (ансамбль резиденції буковинських митрополитів у Чернівцях).

Наприкінці XIX — на початку XX ст. розвиток мурованої архітектури на українських теренах визначається становленням і ствердженням нового стилістичного напрямку — модерну. Архітектура модерну, раціоналістична своєю суттю й новаторська на тлі еклектичних напрямів, набула поширення у будівництві особняків і прибуткових будинків, хоча є й приклади застосування модерну для створення громадських споруд (Критий ринок у Києві). Модерн в Україні не був обмежений канонізованою системою засобів пластичної виразності і, відповідно, легко пристосовувався до місцевих умов. Тому в окремих випадках цей стиль позначений регіональними відтінками й здобув назву “український модерн”. Низку об’єктів, збудованих у стилі українського модерну, сучасним суспільством визнано пам’ятками архітектури — зокрема, це колишній будинок земства в Полтаві (В. Кричевський), художня школа у Харкові (К. Жуков), будинок страхового товариства “Дністер” у Львові (І. Левинський, Л. Левинський, О. Лушпинський, Т. Обмінський), прибутковий будинок у Дніпропетровську (П. Фетисов).

Поряд з модерністськими тенденціями в українській архітектурі кінця XIX — початку XX ст. зберігається й ретроспективістська стилістика, особливо в культовому будівництві. Серед будівель — пам’яток цього напрямку слід назвати Троїцький собор Почаївської лаври (О. Щусев), Миколаївський костел у Києві (В. Городецький), Троїцьку церкву в Сумах, прибутковий будинок на Андріївському узвозі в Києві та інші об’єкти.

Різні стильові підходи, що мали застосування в монументальній муро-

ваній архітектурі епохи капіталізму, були не так наслідком різних творчих позицій архітекторів, як обумовлювалися домінантною роллю приватного замовника.

До скарбниці архітектурних надбань України увійшло чимало мурованих споруд, зведених у 20 — 50-х роках XX ст. Хронологічна дистанція в понад півстоліття дозволяє об'єктивно оцінити як творчі здобутки тогочасних зодчих, так і відчуті цілий спектр соціально-економічних суперечностей соціального розвитку й, відповідно, надати окремим будівлям статусу пам'ятки. Умовно розвиток мурованого зодчества зазначеного періоду можна поділити на два етапи: перший — 20-і — початок 30-х років XX ст.; другий — друга половина 30-х — 50-і роки XX ст.

У 20-х роках минулого століття творча атмосфера в архітектурі визначалася прибічниками кількох стилістичних напрямів — конструктивістами, псевдокласиками та тих, що дотримувалися засад національної своєрідності. На новаторських принципах базувалася творчість конструктивістів. Лаконічні, конструктивні форми і функціональна доцільність розпланування будівель загалом відповідали вимогам післяреволюційного суспільства, й ціла низка створених у цей час споруд цілком підставно занесена до державного реєстру пам'яток архітектури, як, наприклад будинок Держпрому у Харкові (С. Серафимов, М. Фельгер, С. Кравець), житловий будинок на вул. Великій Житомирській у Києві (П. Альошин) та інші. Творчий підхід, що базувався на використанні пластичних форм українського бароко, репрезентує пам'ятка архітектури цього періоду — будинок лісотехнічного факультету сільськогосподарської академії в Києві (Д. Дяченко).

Починаючи з другої половини 1930-х і до 1950-х років, з утвердженням у суспільстві тоталітарного режиму і розгортанням репресій, архітектурна творчість перебуває під пресингом комуністичної ідеології, а стилістичне спрямування схиляється до псевдокласики, як це спостерігаємо в таких спорудах, як будинок Верховної Ради України (В. Заболотний), та нинішній будинок Кабінету Міністрів України (І. Фомін, П. Абросимов). Ці стилістичні тенденції домінують і в перших повоєнних десятиліттях.

Отже, окреслений у загальних рисах процес історичного розвитку мурованого зодчества в Україні розкриває картину стилістичного розмаїття архітектурної спадщини і багатогранність регіональних традицій, утілених у пам'ятках монументальної мурованої архітектури.

Важливою умовою пізнання мурованої спадщини України є дослідження типологічних особливостей споруд, зведених з каменю. Різні типи будівель, що склалися на українських теренах унаслідок історичних, соціально-економічних і культурних процесів, своїм розплануванням і об'ємно-просторовою структурою розкривають понад 1000-літній процес розвитку мурованого будівництва, віддзеркалюючи в такий спосіб усю історію українського державотворення.

Найбільш поширеним типом мурованих споруд Київської Русі, достатньо вивчених за результатами археологічних та історико-архітектурних досліджень, є культові споруди. В основі давньоруських храмів збереглася запо-

зичена у Візантії хрещата система з трьома або п'ятьма нефами, канонізована християнською церквою.

Для церковного будівництва першої половини XI ст. характерним є зведення величних п'ятинальних храмів із багатоступінчастою системою куполів. Усередині над нартексом і бічними навами розміщувалися хори, до яких вели східці, влаштовані у бічних вежах. Зі сходу споруда завершувалася трьома або п'ятьма апсидами. Основа композиції будівлі підкреслювалася більш значними розмірами центральної нави й середньої апсиди.

Починаючи з другої половини XI ст., у церковному будівництві Київської Русі спостерігається тенденція до розширення планувальних і об'ємно-просторових вирішень. Поширення набуває тринальний шестистовпний храм з однобаним завершенням. Просторова структура будівель дедалі більше визначається потребами церковних обрядів, а архітектурні твори набувають сакрального характеру.

У XI–XIII століттях дещо розширюється типологічний діапазон кам'яниць. Крім храмів, із каменю зводяться також оборонні споруди. Проте розвиток мурованого будівництва у цей час ще визначається культовими будівлями. Набуває поширення зведення чотиристовпних однокупольних храмів. Обмежені економічні можливості невеликих феодалських володінь відповідним чином позначаються й на розмірах храмових споруд.

У XIV — першій половині XVII ст. інтенсивність мурованого будівництва зміщується у бік оборонних об'єктів. На Волині, Поділлі, в Галичині споруджуються або істотно перебудовуються кам'яні замки, зводяться монастирі-фортеці. Функціями захисту подекуди наділяються муровані церкви, як, наприклад, церква у Сутківцях на Поділлі. Цей період позначений удосконаленням фортифікаційних споруд; істотні зміни відбуваються і в розвитку об'ємно-просторової структури храмових споруд. У зазначений період доволі густа мережа мурованих замків і укріплених монастирів утворилася на західному порубіжжі України. Значна частина цих споруд як пам'яток архітектури дійшла до наших днів — щоправда, у вигляді руїн чи з істотними перебудовами. За результатами досліджень Г. Логвина, Ю. Нельговського, О. Годованюк, Т. Трегубової, Є. Пламєницької та інших було визначено основні типологічні особливості мурованих укріплень [143; 142; 156].

До найдавніших мурованих укріплень кінця XVIII ст. належать однобаштові замки, що складалися з однієї високої кількаярусної башти та додаткових дерев'яних земляних або мурованих укріплень. До однобаштових належить замок у с. Середньому на Закарпатті, у складі якого були квадратна в плані башта-донжон та два пояси ровів і валів, що оточували башту. Первісною основою Острозького замку було також однобаштове укріплення, що збереглося як Вежа мурована, зведена у другій половині XIV ст.

Наступним етапом розвитку мурованих укріплень стало будівництво баштово-стінових замків з однією баштою. До цього типу замків належать замки в с. Невицьке на Закарпатті та в Олеську в Галичині. Їхня об'ємно-просторова структура визначається виключно конфігурацією оборонних мурів, наближених у плані до овальних обрисів.

До характерних ознак багатобаштових стінових укріплень слід віднести наявність чітко виявлених у системі могутніх оборонних мурів, кількох башт, а також завершення як мурів, так і башт зубцями-мерлонами. До цього типу замків належить чимало укріплень XIII–XV ст. в різних регіонах України. Серед них замки в Хотині, Луцьку, Білгороді-Дністровському Мукачевому, Судаку та ін. Замки цього типу були органічно пов'язані з довкіллям, й тому їхня планувальна конфігурація мала нерегулярний характер, а башти розміщувалися з урахуванням захисту найважливіших ділянок укріплень.

З розвитком вогнепальної зброї відбувався пошук адекватних методів ведення бою. Окрім потреби в забезпеченні захисту від фронтального та навішеного обстрілу противника, постала проблема флангового захисту оборонних мурів, а також пристосовування укріплень для розташування гармат. Тож наприкінці XVI — на початку XVII ст. розбудова фортифікаційних комплексів в Україні відбувалася у двох напрямках. Перший базувався на модернізації наявних укріплень та їхньому пристосовуванні до новітніх засобів ведення бою, другий — на спорудженні нових бастионних укріплень.

Модернізація мурованих укріплень зводилася переважно до збільшення висоти та довжини оборонних мурів, а також зведення нових великих кількаярусних башт-бастей, значно висунених за лінію оборонних мурів і оснащених бійницями та амбразами. На відміну від баштово-стінових, модернізовані укріплення за своєю сутністю належали до іншого типу замків — бастейних. У XVI ст. будівництвом бастей було зміцнено чимало замків. Так, дві нові башти-бастей зведено у Кам'янець-Подільському замку. Бастеями було доповнено замки у Язловці, Меджибожі, Острозі, Бережанах та ін.

Наріжні, круглі чи гранчасті башти-бастей були характерні й для регулярних, квадратних, прямокутних чи трикутних за планувальною конфігурацією замків, як, наприклад, замки в таких селах, як уже згадані Сутківці на Хмельниччині, Золотий Потік, Микулинці, Кривче на Тернопільщині та ін. До цього ж типу укріплення належить квадратний у плані з наріжними п'ятигранними баштами замок у Жовкві на Львівщині. Регулярні протобастіонні замки стали основою формування бастионних укріплень. Поширення бастионної системи фортифікації було наслідком інтенсивного розвитку вогнепальної зброї та появи на озброєнні європейських країн артилерії. До бастионних укріплень на українських теренах належать замки в Олиці, Збаражі, Золочеві, Підгірцях, Дубні, Ужгороді, Чигирині, Бродах та ін. Бастионна система фортифікації не залишалася стабільною в часі й повсякчас вдосконалювалася. Пріоритет у розвитку бастионної системи укріплень на початку XVIII ст. належав французькій школі фортифікації, визначним представником якої був військовий інженер Себастьян Вобан. Саме під впливом французької фортифікаційної науки склалися укріплення багатьох міст Лівобережної України: Лубен, Ніжина, Гадяча, Ромен. За правилами французької фортифікації зводилися й Києво-Печерські укріплення. Замок включав житлові й господарські будівлі, церкву, а згодом у його структурі виділяється й житло вельможі. На цій основі пізніше виникає замок-палац.

На Волині, Галичині та в інших регіонах збереглися монастирі-фортеці, як, наприклад у селах Зимному, Межирічі, Дермані, Крехові. Такі комплекси включали монастирську церкву, житлові корпуси, трапезні та інші споруди господарського призначення. Міцні оборонні мури, кутові вежі монастирів багато в чому нагадували муровані замки.

Починаючи з XV ст. новітні риси з'являються й у планувальній та об'ємно-просторовій структурі храмових споруд. У сакральному мурованому зодчестві поряд із тенденціями наслідування традицій монументального будівництва Київської Русі (наприклад, чотиристовпна тринавна п'ятибанна Богоявленська церква XV–XVI ст. в Острозі) почав складатися тип однонавного тридільного храму із склепінчастим або купольним завершенням. Тридільне членування плану дало можливість розширити варіантність вирішень храмових споруд. У цей час у мурованому зодчестві з'являються тридільні безкупольні, однокупольні й трикупольні храмові споруди.

На Волині, Поділлі, в Галичині, крім церков, будували ще й костели та синагоги. Найчастіше для їхнього зведення використовували цеглу або природний камінь.

Заможні городяни використовували камінь також для будівництва житлових споруд. Про вигляд житла тих часів можна судити з пам'яток XVI–XVIII ст., які збереглися у Львові, Жовкві, Луцьку та інших давніх містах. Планувальна організація житлового будинку визначалася передусім компактною міською забудовою. На ринкову площу чи вулицю виходили тільки вузька смужка фасаду з членуванням стіни на три вікна, а розвиток розпланування спрямовувався углиб ділянки. Житловий будинок, як правило, мав два або три поверхи. На першому розміщувалися крамнички з підсобними приміщеннями, на другому й наступних рівнях — житлові кімнати.

Крім розглянутих типів споруд, у містах будували в цей час магістрати, арсенали, порохові склади тощо. З тих часів, дещо в перебудованому вигляді, збереглися магістрат у Кам'янці-Подільському, міський арсенал і порохова вежа у Львові.

Протягом XIV–XVII ст. у значних масштабах велося будівництво з каменю в Криму. Уявлення про типологічні особливості зведених там об'єктів дають фортеці, церкви, мечеті, гробниці, медресе, караван-сараї та інші споруди, що охороняються як пам'ятки архітектури. Якщо в попередню історичну добу переважало будівництво охоронних споруд, поширених у західних регіонах України, то провідна роль у розвитку мурованого зодчества кінця XVII — середини XVIII ст., зокрема у формуванні пластики і планувально-просторової організації культових споруд, зміщується у бік Придніпров'я та Лівобережжя.

Становлення архітектури бароко в Україні (кінець XVII — початок XVIII ст.) визначалося двома напрямками планувально-просторової організації мурованих храмів [140, 118]. Коріння першого напрямку сягало традицій народного дерев'яного зодчества. У плані це три-, п'яти- або дев'ятикамерні споруди з трьома, п'ятьма або дев'ятьма завершеннями. Перекриття камер тут здійснювалося системою зрізаних склепінь. Перехід у плані від квадра-

та до восьмерика досягався влаштуванням парусів. Ця типологічна група храмів може бути представлена такими пам'ятками, як церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври, Георгіївський собор Видубицького монастиря у Києві, церква Катерини в Чернігові та інші.

Розпланування та просторова структура храмів другого напрямку визначалася традиціями давньоруського культового будівництва. У процесі оновлення споруд часів Київської Русі, що набуло поширення в цей період, відбувалося осмислення досвіду минувшини й давні традиції знаходили своє втілення уже в нових історичних умовах. Характерним зразком цієї групи пам'яток є Троїцький собор у Чернігові. За типологічними ознаками це — тринальний шестистовпний храм із куполом над середохрест'ям і чотирма меншими куполами, розташованими на діагоналі.

Істотних змін у розвитку просторової організації храмових споруд XVIII ст. не відбулося. Проте обриси їхніх планів ускладнювалися, а архітектурний вигляд певною мірою визначався уже творчою манерою автора. Рисами авторської індивідуальності позначені, наприклад, такі пам'ятки, як Андріївська церква у Києві (архітектор В. Растреллі), собор Різдва у Козельці (архітектор І. Григорович-Барський), собор Юра у Львові (архітектор Б. Меретин).

З активізацією будівництва монастирських комплексів дедалі виразніше визначається розпланувальна та об'ємна структура різних типів споруд, що формують монастирське утворення; крім храмів, ще дзвіниці, трапезні, келії, будівлі господарського призначення тощо. На початку XVIII ст. створюється образ багаторярусної дзвіниці. Висотні композиції таких споруд, як, наприклад, велика дзвіниця Києво-Печерської лаври або Троїцького монастиря у Чернігові, відіграли важливу роль у завершенні ансамблів відповідних комплексів, вони зберігають значущість містобудівних домінант і донині.

Важливе місце у комплексі монастиря посідала трапезна церква — як правило, одноверха, видовжена в плані споруда з кількома приміщеннями й увінчана куполом зі сходу. До нашого часу без суттєвих перебудов збереглося кілька таких об'єктів, зокрема трапезні Михайлівського й Видубицького монастирів у Києві, Троїцького — у Чернігові.

Доба з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. — це становлення й розвиток в Україні архітектури класицизму. Зміна стилістичного спрямування, що стало наслідком нових соціально-економічних умов, супроводжувалася також появою нових типів будівель: торговельних, адміністративних, навчальних тощо.

З-поміж зведених у цей час споруд призначення до нашого часу збереглися торговельні ряди у Білій Церкві та Новгороді-Сіверському, будинок біржі в Одесі, Контрактовий дім у Києві.

Номенклатура адміністративних будівель, зведених, як правило, за типовими проектами, дуже широка. Крім магістратів, у містах зводилися будинки губернських і повітових управлінь, генерал-губернаторів, поштових станцій тощо. Споруди Круглої площі в Полтаві дають загальне уявлення про типологічні особливості будівель губернського адміністративного центру.

В епоху класицизму в Україні було зведено кілька вартих фахової уваги будівель навчальних закладів, як-от ліцею в Ніжині (архітектор Л. Руска) чи університету в Києві (архітектор В. Беретті). Дво- або триповерховим навчальним спорудам притаманна чітка планувальна та об'ємна структура, що визначається передусім функціональними потребами й організується через коридорну систему взаємозв'язку приміщень.

Серед інших типів громадських будівель слід назвати й лікарні. Пам'яткою архітектури є, наприклад, будинок лікарні в Одесі, збудований за проектом архітектора Тома де Томона.

Архітектура класицизму знайшла втілення не тільки в нових типах споруд, а й утверджувалася завдяки перебудові об'єктів минувшини, зокрема храмових, шляхом облаштування класицистичних шат.

Поширеним у цей час був центричний храм з квадратним у плані остовом, що завершувався трохи піднятим на барабані куполом та бічними портиками. В окремих випадках така будівля могла завершуватися й п'ятьма куполами, як, наприклад, Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському (архітектор Дж. Кваренгі). З'явився в цей час і тип храму, що склався внаслідок об'єднання однокупольного об'єму і дзвіниці, що розташовується на продовженні осі в західному напрямку. До цієї типологічної групи належить, зокрема, Преображенський собор у Дніпропетровську (архітектор А. Захаров). Серед культових споруд траплялися також однокупольні ротонди (Миколаївська церква в Диканьці). Проте невеликі провінційні церкви найчастіше були хрещатими у плані з однокупольним завершенням і портиками на входах. Нерідко над західним входом зводили дзвіницю, як, наприклад, це бачимо в Троїцькому та Михайлівському храмах, відповідно Котельви та Веприка на Полтавщині. У класицистичних формах зводили й костели, як, наприклад, Олександрівський костел у Києві (архітектор Ф. Мехович).

Епоха класицизму була позначена поширенням будівництва мурованих житлових споруд, зокрема в містах. Одно- або двоповерхові будівлі, частіше на одну сім'ю, зводили за типовими проектами, а параметри та вигляд таких споруд визначалися фінансовими можливостями власників. Такі будівлі-пам'ятки збереглися в Києві, Одесі, Харкові та інших містах.

Різноманітність типів мурованих споруд, що увійшли до скарбниці національної культурної спадщини, відображають процес розвитку капіталістичних відносин в Україні. Скасування кріпосництва та інтенсивний розвиток нових економічних відносин — ці соціальні зміни потребували не тільки вдосконалення наявних споруд, а й створення цілком нових типів будівель. У містах України, особливо в Києві, Одесі, Харкові, Львові, Полтаві, зводяться будинки торговельно-комерційного, адміністративного, навчального та культурно-освітнього призначення. Споруди цього періоду настільки позначені функціональною доцільністю, чіткою організацією планувальної структури, що й у сьогоденні умовах вони використовуються за прямим призначенням, як, наприклад, Критий ринок у Києві (архітектор Г. Гай), будинок політехнічного університету у Львові (архітектор Ю. Захарієвич). Успішно функціонують створені на межі XIX–XX ст. будинки театрів у Одесі

(архітектор Г. Гельмер і Ф. Фельнер), Києві (архітектор В. Шретер), Львові (архітектор З. Горголевський) та інші.

У будівництві сакральних споруд у період капіталізму істотних типологічних змін не відбулося, про що свідчать зведені у цей час такі храми, як Володимирський собор у Києві, Троїцький у Сумах, Троїцький у Почаєві та інші.

Із зростанням чисельності міського населення наприкінці XIX — початку XX ст. актуалізується потреба житла. Відповідно, активізується процес зведення прибуткових будинків. Такі будинки зводилися в кілька поверхів, а їхня планувальна конфігурація визначалася умовами конкретних ділянок. Існували будинки секційного й коридорного типу, в південних регіонах — галерейні. У будинках секційного типу влаштовували двоє сходів — парадні й так звані чорні. До парадних безпосередньо прилягали передпокії, вітальня, їдальня, до чорних — спальні, кухня, приміщення прислуги та санвузли. Кількість кімнат у квартирі могла бути різною — інколи до десятка, в розрахунку на статки наймачів. Чимало таких будинків взято на облік як пам'ятки культури в Києві, Одесі, Львові, Харкові та інших містах.

Представники буржуазії та інші заможні родини зводили особняки, розраховані на проживання однієї сім'ї. Кількаповерхові будівлі особняків поєднували велику кількість парадних і житлових кімнат, включно й кабінети, а інколи й приміщення приватної практики та торгівлі, як, наприклад будинок, споруджений на замовлення київського лікаря П. Качковського (архітектор І. Ледоховський).

Певні здобутки в розвитку архітектурної типології мали місце й у післяреволюційний період та в 30–50-х роках минулого століття. У 20-х роках поширення набуло будівництво робітничих клубів, адміністративних будівель, навчальних закладів, транспортних споруд; зводилося й житло. Здобутки в архітектурній творчості цього періоду засвідчують такі пам'ятки, як Палац культури залізничників (1931–1932) у Харкові (архітектор О. Дмитрієв, комплекс корпусів сільськогосподарської академії в Києві (архітектор Д. Дяченко), будинок Держпрому в Харкові (архітектори С. Серафимов, М. Фельдман, С. Кравець), залізничний вокзал у Києві (архітектор О. Вербицький), житловий будинок на вул. Великій Житомирській (архітектор П. Альошин) та інші.

До визначних пам'яток державного реєстру архітектурних надбань 30–50-х років минулого століття типологічної групи громадських споруд увійшли театр опери та балету в Донецьку (архітектор Л. Котовський), музей Т. Шевченка в Каневі (архітектор В. Кричевський, П. Костирко), будинок Верховної Ради України (В. Заболотний) та інші.

Сповнена суперечностями й колізіями в творчості, архітектура радянської доби не позбавлена здобутків у розвитку архітектурного мистецтва і науки, в розширенні типологічного діапазону споруд. Однак недостатня вивченість цієї спадщини є причиною, що чимало споруд того часу не набули статусу пам'яток.

Отже, для розвитку мурованої архітектури в Україні було характерним

соціально обумовлена поява багатьох типів споруд, які сформувалися як результат життєдіяльності суспільства в різних економічних, історичних і культурних умовах. Будівлі минувшини, зокрема ті, що визнані суспільством пам'ятками, є хранителями всього комплексу проявів культури і традицій народу, його досягнень у минулому і створюють підґрунтя для творчого й культурного життя прийдешніх поколінь.

Для всебічного осмислення й оцінки витворів майстрів кам'яних справ є необхідним хоча б побіжно торкнутися конструктивно-технічних засад зведення давніх споруд-пам'яток.

Високий рівень техніки мурування монументальних споруд в період Київської Русі X–XI ст. був запозичений у майстрів Візантії й пристосований до місцевих умов. За будівельні матеріали для зведення стін використовували цеглу (плінфу) та природний камінь на вапняному розчині з додаванням цем'янки (дрібно потовченої цегли). У муруванні шар каменю чергувався з двома-трьома рядами цегли. Застосовували кладку із “заглибленими” прошарками. А щоб мурування було міцнішим, по периметру стін горизонтально укладали дубові колоди. Перекриття нав виконували циліндричними склепіннями із системою підпружних арок, що спиралися на хрещаті в плані стовпи й пілястри стін. Над середохрестям зводили купол на парусах.

З другої половини XI ст. в мурованому зодчестві Київської Русі завдяки використанню місцевих матеріалів помітно проявляються регіональні риси. Наявність якісних глин довкола Києва й Чернігова сприяє розвитку керамічного виробництва й, відповідно, застосуванню в будівництві переважно цегли. Змінюється й спосіб самого мурування. Воно стає рівношаровим, з перев'язкою швів. У давньому Галичі в цей час для зведення храмів застосовували ретельно обтесані блоки з місцевого білого вапняку. Стіни, стовпи та склепіння мурували на вапняному розчині без додавання цем'янки.

Розвиток техніки кам'яного будівництва, який був зупинений монголо-татарською навалою, поновлюється тільки з XIV ст. Архітектурно-будівельні традиції часів Київської Русі зазнають істотних змін. Удосконалюються технологічні прийоми й конструктивна структура споруд. Змінюється й організація будівництва — для виконання робіт залучаються професійні майстри, об'єднані в цехи. Розширюється палітра будівельних матеріалів. У XIV–XVII ст., крім цегли, застосовують різні види природного каменю: вапняки, пісковики, граніти тощо. Білий вапняк у вигляді обтесаних блоків широко використовується для зведення стін різних типів споруд на землях Галичини. На Волині та Придніпров'ї переважно використовували цеглу. Кладку виконували на вапняному розчині, іноді з додаванням товченої цегли. Склепінчасті перекриття (хрещаті, купольні, напівциркульні) також викладалися з цегли або кам'яних блоків на вапняному розчині.

В окремих спорудах XIV–XVI ст. в Галичині, на Волині та Поділлі спостерігаються також конструктивні елементи, притаманні архітектурі готики, як, наприклад, контрфорси, нервюрні склепіння, стрілчасті завершення вікон тощо.

Значні досягнення у розвитку мурованого будівництва припадають на

кінець XVII — середину XVIII ст. Майстри доби українського бароко, базуючись на досвіді дерев'яного народного зодчества, створили конструкцію ступінчастого завершення в мурованій архітектурі, в основі якої — чергування вертикальних стін і зрізаних зімкнених склепінь. Застосування такого прийому сприяло розвитку висотних композицій і набуло поширення у храмовій архітектурі.

Для зведення остову споруд використовували цього часу переважно цеглу, тільки в західних регіонах України в мурованому будівництві залишався природний камінь — зокрема вапняк, який легко піддавався пластичній обробці. Характерні для архітектури українського бароко декоративні елементи викладали з лекальної цегли спеціального виготовлення. Загалом у зазначений період помітно поліпшилась якість виконання будівельних робіт. Цьому сприяли поширення практики будівництва під керівництвом професійних зодчих і зведення споруд за проектами.

У добу класицизму (кінець XVIII — середина XIX ст.), незважаючи на зростання обсягів будівництва, значніші громадські та храмові споруди зводили лише за попередньо розробленими проектами. Основним будівельним матеріалом залишалася цегла. Крім цегли, для зведення стін, особливо в південних регіонах України, використовували вапняки у вигляді блоків. Архітектурні деталі виконували з лекальної або тесаної цегли, а також відливали з гіпсу або чавуну. Незрідка для опорядження приміщень застосовували мармур і природний камінь. Зростають обсяги застосування в будівництві й металу.

Зростання темпів капіталістичного виробництва після реформи 1861 р. стимулювало розвиток будівельної техніки. Поряд із такими традиційними матеріалами, як природний камінь, цегла, дерево, вапно, в будівництві дедалі більше використовують цемент і різні суміші на його основі. Наприкінці XIX — на початку XX ст. цементні та цементно-вапняні розчини використовують і для зовнішнього опорядження будівель, як це бачимо на будинку В. Городецького в Києві.

Для оздоблення фасадів деяких типів будівель поряд із застосуванням облицювальної цегли та тиньку використовують кераміку (наприклад, будинок губернського земства в Полтаві). Декоративні властивості кераміки розширили можливості її використання, зокрема черепиці. В різних регіонах України, крім звичайної, виготовляли черепицю полив'яну, інколи кольорову (споруди комплексу резиденції буковинських митрополитів у Чернівцях). Отже, доба капіталізму була позначена помітними досягненнями в розвитку будівельної техніки. Але якщо в архітектурі історизму й еклектизму технічні нововведення були засобами вирішення переважно функціональних завдань, то прихильники модерну намагалися передусім виявити й найбільш раціонально використати у своїх творіннях виразні й технічні властивості матеріалу.

У радянську добу обсяги будівництва, зокрема мурованих споруд, значно зросли. Однак увага архітектурно-мистецького плану здебільшого приділялася створенню урядових та інших адміністративних будівель. Функціональ-

на заангажованість у 20–30-х роках минулого століття й надмірна помпезність регламентованих архітектурних образів у наступний період негативно позначилися на розвитку архітектури, не сприяли використанню досягнень будівельної науки й техніки, творчого потенціалу українських зодчих.

Отже, простежений у загальних рисах процес історичного розвитку техніки мурованого будівництва на українських теренах, втілений у численних спорудах, що дійшли до нашого часу у статусі пам'яток, засвідчує, що сутність їхньої матеріальної основи визначається конструктивною монолітністю мурування. Розмаїття видів місцевого природного каменю та цегли, а також прийомів мурування й пластичної обробки поверхні, з урахуванням конкретних історичних умов і традицій, визначає стилістичні та регіональні особливості пам'яток мурованої архітектури України.

Численні пам'ятки мурованого зодчества віддзеркалюють своїми формами і пластикою не тільки інженерну мудрість і винахідливість майстрів кам'яних справ, а також їхнє вміння вирішувати естетичні завдання, витончено використовуючи виразні властивості матеріалів для створення архітектурно-мистецьких образів.

Характерною рисою архітектурно-мистецької виразності мурованого зодчества доби Київської Русі є повна відповідність між формою споруди та її конструктивно-технічною структурою. Давні майстри вміло використовували конструктивні й виразні властивості матеріалів. Особливості техніки мурування стін багато в чому визначали її декоративно-пластичний характер. Горизонтальне членування стін як результат чергування шарів каменю та цегли, висунених і “заглиблених” рядів цегляного мурування не тільки не руйнувало цілісність об'ємів, а й увиразнювало їхню монументальність. Пластичні й декоративні якості стіни підсилювалися меандровими поясами, зигзагами, хрестами, солярними знаками, які викладалися плінфою. Пластика стін доповнювалася також декоративними нішами, пілястрами, лопатками, аркатурними поясами. Особлива увага приділялася вирішенню інтер'єрів. Площини стін, стовпів, склепінь тинькували та покривали фресковим розписом і мозаїками.

Архітектурно-мистецькі традиції архітектури Київської Русі не були повністю втрачені в період монголо-татарської навали і в нових історичних умовах визначали подальший розвиток мурованого зодчества на українських теренах.

Архітектура XIV — початку XVI ст. скупа в застосуванні засобів мистецької виразності. Вигляд творів кам'яного зодчества визначається передусім формою, її пластичністю і пропорційним ладом, гармонійною єдністю з довкіллям. З архітектурно-пластичних деталей цього часу застосовують пояски, поребрик, аркатуру. Площини стін прикрашають обрамлення віконних і дверних прорізів білим каменем, приділяється увага вирішенню порталів.

У XVI — першій половині XVII ст. на розвиткові мурованого зодчества Волині, Поділля й особливо Галичини позначилося поширення у Західній Європі архітектури італійського Відродження. Це, однак, не було простим запозиченням стилєвих особливостей ренесансних мотивів. Творче осмис-

лення архітектурно-мистецьких прийомів нового напрямку й пристосовування їх до місцевих умов дозволили створити своєрідні споруди, що не мають аналогів — як, наприклад, Успенська церква і каплиця Трьох Святителів у Львові, костел Лаврентія у Жовкві та інші пам'ятки.

В архітектурі цього періоду широко використовували ордерну систему, особливу увагу приділяли декоративно-пластичній обробці деталей. Фасади споруд цього часу характеризуються розвинутими карнизами, аркатурними поясами, різьбленою лиштвою віконних прорізів, порталами входів тощо. Архітектура Ренесансу розширила діапазон прийомів і засобів архітектурно-мистецької виразності мурованого зодчества, обробка каменю стала віртуозною. Водночас, Ренесанс в Україні не додав істотних новацій у розвиток об'ємно-просторової структури споруд. Архітектурна форма об'єктів мурованого будівництва, зокрема храмів, визначалася традиціями народного зодчества.

Народне розуміння просторової організації архітектурної форми, що склалося на основі досвіду дерев'яного будівництва, здобуло найвиразнішого втілення в монументальному мурованому зодстві кінця XVII — початку XVIII ст. на Придніпров'ї та Лівобережжі. Унаслідок синтезу традицій народної архітектурної творчості й осмислення виражальних можливостей мурування з каменю і цегли сформувалася самобутня пластична мова українського бароко. Основна особливість архітектури бароко як стилістичної системи полягає у пластичному трактуванні стіни, на відміну від Ренесансу, де увага зосереджувалася на витонченості проробки архітектурних деталей.

За характером пластики стіни архітектура доби Бароко в Україні неоднорідна. Що стосується архітектурного декору українського бароко кінця XVII — початку XVIII ст. (профільні карнизи, пілястри, напівколонки, лиштва, мандрики тощо), то він визначався модулем цегли, є органічно пов'язаних з конструкцією стіни й підкреслює її тектонічність. Об'єм споруд відзначається пропорційністю і гармонією форм, розрахований на просторове сприйняття об'єкта, а не його фасаду.

Декоративна пластика творів мурованої архітектури, споруджених у середині XVIII ст., має орнаментальний характер. Ліпним орнаментом, переважно з рослинними мотивами, заповнювали площини стін. Домінантна роль у композиційному вирішенні споруд хоч і залишається за архітектурною формою, але її конфігурація підпорядковується виявленню пластики стін. Існують певні відмінності у пластичній мові архітектури бароко Придніпров'я і Лівобережжя, що сформувалася під впливом петербурзької та московської шкіл, і архітектури бароко Правобережжя, запозиченої багато в чому в західноєвропейській архітектурі, як це, наприклад, спостерігаємо в соборі Юра у Львові, колегіумі в Кременці.

Наприкінці XVIII ст. відбуваються зміни в стилістичному спрямуванні архітектурної творчості, змінюється мова мистецької виразності й у мурованому зодстві. Майже до середини XIX ст. творчість архітекторів базується на освоєнні й переосмисленні форм Античності. Архітектурний вигляд класицистичних будівель характеризується геометрично правильними обриса-

ми, симетричністю композиції об'ємів. Основним композиційним елементом об'ємно-просторової організації споруди стає портик. Саме така проста й логічна форма, побудована з урахуванням призначення споруди, дозволяла створювати величні й монументальні образи в архітектурі.

Архітектурно-пластичне вирішення споруд класицизму цілком визначається тектонікою стіни й ордерної системи. Тиньковані поверхні стін з підкреслено виявленим ритмом віконних прорізів часто розчленовуються пілястрами, напівколонами або горизонтальними поясами, завершуються розвиненими карнизами. Інколи тектонічний устрій стіни підкреслюється ростовкою нижнього поверху. Обрамлення віконних прорізів і влаштування сандриків більш характерні для початкової стадії епохи класицизму. Закономірності побудови форми та її пластичного трактування поширюються й на вирішення внутрішнього простору. Естетична виразність інтер'єрів досягається передусім архітектурними, а не декоративно-мистецькими засобами.

Образна мова архітектури другої половини XIX ст., на відміну від канонізованої композиційної системи класицизму, неоднорідна. Архітектурна творчість у цей період як у формотворенні, так і пластичному трактуванні деталей базується на інтерпретації мотивів попередніх стилістичних напрямів, має спрямування до ретроспективного стилізаторства. Популярності набувають пластичні мотиви готики, Ренесансу, Бароко, використовуються елементи візантійського й давньоруського зодчества. Ретроспективізм, або історизм, не обмежував творчих можливостей зодчого. Архітектурне вирішення визначалося лише авторським смаком майстра і побажаннями замовника.

Послідовники іншого стилістичного напрямку в тогочасній архітектурі — модерну — шукали архітектурні форми, які б відповідали властивостям застосовуваних у будівництві нових матеріалів і конструктивним вирішенням споруд, їхнім функціональним процесам. Будівлі у стилі модерн характеризуються пластикою форм. У вирішенні зовнішнього вигляду споруд особливого значення надавалося декоративно-пластичному трактуванню архітектурно-конструктивних деталей і площин стін. Для пластичної обробки фасадів застосовували тиньк, ліпнину, кований метал, полив'яну кераміку тощо. Не обмежені жорсткими правилами композиційної організації архітектурної форми, прибічники стилістики модерну нерідко зверталися до мотивів регіональної архітектури, традицій народної творчості.

Післяреволюційні 20-і роки XX ст. позначені поширенням стилістики конструктивізму та функціоналізму. Та згодом взяли гору тенденції, пов'язані з використанням форм класицистичної архітектури. Різні за призначенням і помпезні за образною сутністю, споруди 30–40-х років минулого століття не позбавлені композиційної та пластичної довершеності як твори архітектурного мистецтва, бо вирішувалися досвідченими й високопрофесійними зодчими, вихованими, переважно, на засадах дореволюційної школи. Тому й логічним є віднесення окремих будівель цього часу до пам'яток.

Отже, характерна для конкретної історичної доби архітектурно-пластична

мова, що здобула втілення в мурованих спорудах, через архітектурно-мистецькі образи віддзеркалює реалії духовного життя суспільства відповідного часу, його світогляд, культуру, рівень мистецької майстерності.

Підсумовуючи розгляд спадщини мурованої архітектури України, зазначимо, що численні споруди-пам'ятки, зведені в різні історичні часи, із застосуванням різноманітних природних кам'яних матеріалів і цегли, на основі різних конструктивних рішень і способів будівництва, характеризуються монолітністю конструктивного остову, а структурно поєднані архітектурна форма та пластика її поверхні, притаманні таким пам'яткам, віддзеркалюють культурно-мистецьке середовище відповідної доби української історії.

2.3. Пам'ятки народної дерев'яної архітектури

Щоб всебічно осягнути феномен народної архітектурної творчості українців, визначити шляхи охорони цих пам'яток, необхідно принаймні в загальних рисах окреслити розмаїття типів і форм споруд традиційного будівництва, розкрити особливості їхнього архітектурно-мистецького та конструктивно-технічного вирішення.

Попри певні відмінності в оцінках народної архітектурної творчості та розбіжності в типологічній класифікації об'єктів традиційного будівництва, переважна більшість дослідників дотримується думки, що народна архітектура України характеризується вираженням регіональним розмаїттям, що зумовлюється природно-ландшафтним середовищем, особливостями історичного та соціального розвитку кожного краю. На існування регіональних особливостей народної архітектурної творчості звертали увагу, зокрема, В. П. Самойлович, П. Г. Юрченко, Г. Н. Логвин та інші дослідники [199, 19–24; 250, 158–184; 140, 200–231]. Узагальнюючи напрацювання науковців з питань архітектурно-етнографічного районування України ХІХ — початку ХХ ст., а також беручи до уваги результати авторських натурних досліджень численних пам'яток народної архітектури, визначено архітектурно-етнографічні зони та регіони, що характеризуються спільними та сталими типологічними, конструктивно-технічними й архітектурно-мистецькими особливостями вирішення споруд традиційного будівництва:

- Полісся (Волинь, Правобережне Полісся, Лівобережне Полісся);
- Прикарпаття й Карпати (Опілья, Бойківщина, Гуцульщина, Закарпаття і Лемківщина, Буковина та Покуття);
- Поділля (Західне Поділля, Східне Поділля);
- Середня Наддніпрянщина (Правобережна, Лівобережна);
- Полтавщина і Слобожанщина;
- Південь України.

Позначена регіональним розмаїттям і водночас збереженням загально-українських рис, народна архітектура характеризується значущим типологічним рядом традиційних сільських будівель. Їх можна поділити на кілька груп: житлові, господарські, виробничі, громадські та храмові. Стисло розглянемо типологічні та конструктивно-технічні особливості традиційних будівель, особливості їхнього архітектурно-мистецького вирішення.

Найдавнішим і наймасовішим типом є житлові споруди, до яких, окрім хат, належать колиби, курені, землянки тощо. Упродовж багатовікового розвитку застарілі форми жител витіснялися новішими, прогресивнішими, але не зникали, а тільки змінювали своє призначення. Прототипами житла були споруди тимчасового помешкання — курені, колиби, землянки. Давнішим від землянки типом житла була наземна кліть. Однокамерне житло стало основою, на якій згодом склалася низка розпланувань хати. Якщо на початковому етапі вхід до однокамерного житла був безпосередньо знадвору, то надалі з боку входу почали прибудовувати навіс або влаштовувати перегородку, що зумовило розвиток двокамерного житла: хата + сіни. Такі реліктові житлові споруди ще донедавна зустрічалися на Поліссі. В Національному музеї народної архітектури та побуту у Києві зберігаються дві такі пам'ятки — із с. Самари Волинської обл. та с. Мамекине Чернігівської обл. Пам'ятка народного зодчества — хата 1587 р. із с. Самари — однокамерна споруда зрубової конструкції; завершується двосхилим дахом із солом'яним покриттям. Пам'ятковим зразком давнього житла є хата ХІХ ст. із с. Мамекине. Це дводільна споруда, де житлове приміщення — зрубова кліть, а стіни сіней — каркасні, плетені з лози. Згодом набув поширення трикамерний тип житла, який формувався двома шляхами: об'єднанням хати з осібною коморою та поділом сіней у поперечному або поздовжньому напрямку.

Подальший розвиток житла пов'язаний з утворенням двох житлових приміщень. У результаті утворилися такі типи розпланування: хата й хатина, хата через сіни або хата на дві половини. Такі житла будували в Україні повсюдно, але в кожному регіоні вони різнилися характерними ознаками, зумовленими природно-кліматичними чинниками, особливостями історичного та соціально-культурного розвитку. Досить часто до житла прибудовували господарські приміщення. Відповідно, сформувалися житлово-господарські комплекси у вигляді видовжених утворень, замкнутих дворів.

З давніх-давен до оселі ставилися з надзвичайним пієтетом, бо вона надавала притулок, захищала й забезпечувала повсякденне життя сім'ї. Організація житла, внутрішнє просторове вирішення оселі, позначені гармонією та функціональною досконалістю, віддзеркалюють глибинні традиції й культуру українського народу, його життєві звичаї.

Будівництво хати розпочиналося з вибору місця й супроводжувалося ритуальними діями протягом усього процесу її зведення. Традиційно освячували встановлення головного конструктивного елемента стелі — сволока, що символізував надійність оселі, сприймався своєрідним оберегом родини. На сволоку вирізьблювали хрест, дату зведення хати, інколи ім'я майстра.

Традиційно усталеною для українців була й функціональна організація

інтер'єру оселі. Головне місце в житловому приміщенні посідала піч, яку зводили в кутку біля дверей навпроти чільної стіни. Між піччю і протилежною до неї стіною розміщували піл для спання і відпочинку членів сім'ї. Уздовж чільної та причілкової стін ставили широкі лави, які сходилися на покутті. Тут, у верхній частині на стінах, закріплювали увінчані вишитими рушниками ікони. У центрі стояв стіл; на видному місці була скриня, а на стіні біля печі облаштовували мисник та полиці для посуду. Водночас усі аксесуари, що формували інтер'єр традиційної оселі, визначалися не тільки утилітарною функцією, а й мали символічне значення — створювали духовну атмосферу життя родини. Зорієнтована вікнами на південь, а покуттям на схід, хата споріднювалася з храмом.

Ведучи мову про регіональні характеристики пам'яток традиційного житла, слід зазначити, що повсюди в Україні домінував тридільний планувальний поділ житлових будівель: хата + сіни + комора. Проте в кожному регіоні вони відзначалися певною своєрідністю й місцевим колоритом.

Складні кліматичні умови Волині вимагали компактного формування комплексу двору. Тому до житла тут прибудовують споруди господарського призначення, об'єднують у цілісні утворення, які, за розплануванням, мають видовжений характер (однорядна забудова), або ж об'єднуються в замкнений (окружний) двір. Прикладом однорядного утворення може слугувати хата XIX ст. із с. Мульчиці Рівненської обл., що нині знаходиться в експозиції київського скансену. Житлова будівля в цьому комплексі зводилася окремою кліттю, а до неї через шули сіни прибудовували комору та інші споруди, об'єднуючи їх спільним двосхилим дахом.

Як і на Волині, на Правобережному Поліссі житлове приміщення хати зводили окремою кліттю, а сіни й комору прибудовували через шули. Окремими клітями, рубленими з масивних дубових плах, було зведено хату-пам'ятку XIX ст. із с. Бежи Житомирської обл. Чотирисхилий дах на кроквах, укритий колотою дошкою, об'єднує усі три приміщення в цілісну споруду.

Важливим чинником, що позначився на формуванні традиційного житлового будівництва Прикарпаття і Карпат, є етнічна строкатість українського населення краю. Переважно землеробський характер діяльності населення Бойківщини здобув виразне відображення у традиційному житлі. В об'ємі житлової споруди тут домінує високий солом'яний дах. Поширення набула хата зрубової конструкції, що за планувальною структурою складається з житлового приміщення в центрі, сіней та комори з боків, а вздовж чільного фасаду з боку входу має відкриту галерею. Саме до таких давніх пам'яток бойківського традиційного житла належать хати із сіл Рекіти (1841 р.) та Орявчик (1792 р.), що експонуються як пам'ятки, відповідно, у київському і львівському скансенах. Для північних районів Бойківщини характерні так звані довгі хати, де житлові й господарські приміщення об'єднувалися спільним дахом, утворюючи комплекс “хата + сіни + комора + боїще (тік) + стайня”. Такий пам'ятковий комплекс XIX ст. із с. Гусного Закарпатської обл. можна побачити в експозиції Львівського музею народної архітектури та побуту.

Неабиякої майстерності у будівництві житлових споруд досягнули гуцульські майстри. Їхнім творінням зокрема, є гражда, яка являє собою са-мостійний житлово-господарський комплекс, до якого, крім хати, входять господарські приміщення, об'єднані навколо невеличкого дворика відкритою галереєю. Пам'яткою традиційного житла гуцулів є гражда XIX ст. із смт Верховина Івано-Франківської обл., відреставрована в експозиції музею просто неба в Києві. Заслугує на увагу як пам'ятка Гуцульщини й хата XIX ст. із с. Бережниця з Івано-Франківщини, що також експонується в музеї просто неба у Києві. Це — видовжений комплекс, в якому хата з двома житловими приміщеннями через сіни, коморами по боках та прибудованими вздовж тильного боку вузькими приміщеннями для худоби (притулами) об'єднується спільним дахом, покритим драницею.

Традиційне житло Бойківщини перегукується з лемківським. Житлові споруди лемків також мали вигляд однорядних комплексів, де під одним солом'яним дахом були хата, сіни, комора, стайня, тік. Зруб стін тут зводили з букового дерева, злегка шпарували, білили, інколи навіть розписували. Типовим зразком-пам'яткою лемківського народного житла може бути хата із с. Заріччє Закарпатської обл., перевезена до Львівського музею народної архітектури та побуту.

Нестача якісної деревини в районах рівнинного Закарпаття відповідним чином позначилася на традиціях житлового будівництва краю. Давнім типом житла мешканців закарпатських рівнин була двокамерна споруда з масивних дубових плах. Високий дах на кроквах вкривали солом'яною внатрус. Пізніше для зведення житла тут почали використовувати менш якісну деревину, тому стіни прошпаровували глиною та фарбували. За планувальною структурою це — дводільні (хата + комора), зрубової конструкції споруди з відкритою галереєю з чільного й причілкового фасадів, завершуються високими чотирихилими дахами з гонтовим покриттям. Зразками описаного закарпатського традиційного житла є пам'ятки київського скансену — відповідно, хата XVIII ст. із с. Теребля та XIX ст. із с. Стеблівка.

Поширений в Україні тип трикамерного житла характерний і для Буковини. Представлена в експозиції Львівського музею просто неба пам'ятка початку XX ст. — хата із с. Бережонка Чернівецької обл. є зразком буковинської школи традиційного будівництва. Будівля зрубової конструкції складається з приміщень хати, сіней і хатини. Зовні зруб відкритий, тільки навколо вікон виконане глиняне обмазування. Високий солом'яний дах з розвинутим гребенем домінує у загальному об'ємі споруди.

Для традиційного будівництва Поділля, як уже зазначалося, характерна каркасна конструкція стін. Проте траплялася й давніша техніка зведення стін житла — зрубова. Але як каркасні, так і зрубові стіни обмазували глиною та білили. За розпланувальною схемою хати на Поділлі тридільні: хата + сіни + комора. До цього типу належить хата 1842 р. із с. Луги Вінницької обл., що експонується у київському скансені. Її стіни зрубової конструкції обмазано глиною та побілено, дах укрито солом'яною. Характерним для подільян є й житло XVIII ст. із с. Яришів Вінницької області, що також експонується в

музеї просто неба в Києві. Стіни хати каркасної конструкції обмазано глиняним розчином з обох боків. Тридільна споруда “хата + сіни + хатина” — завершується солом'яним дахом з розвинутими наріжниками та гребенем.

Житлові споруди Середньої Наддніпрянщини — переважно зрубової конструкції, їх шпарували та білили, а навколо влаштовували призьбу. Чотирискілі дахи з солом'яним покриттям та значними виносом стріхи на кронштейнах були досить пластичними завдяки ступінчастим наріжникам і високому гребеневі. За розплануванням переважали тризрубові будівлі: хата+сіни+комора; хата через сіни тощо. Характерними пам'ятками традиційного житла регіону є хата XVIII ст. із с. Хрещатик та хата межі XIX–XX ст. із с. Яснозир'я Черкаської обл., що експонуються у Національному музеї народної архітектури та побуту в Києві.

Житлові споруди на Полтавщині за розплануванням, як і в інших регіонах, — “хата + сіни + комора”, хата на дві половини та ін. Стіни будівель мали переважно зрубову конструкцію з глиносолом'яною обмазкою зовні. Проте стіни комор та сіней не тинькували. Пластично окреслені невисокі солом'яні дахи мали значні виноси стріхи, а вздовж чільного фасаду часто влаштовували галерею на стовпах. Характерною пам'яткою традиційного житла Полтавщини є трикамерна хата XIX ст. із с. Бобрівник, що експонується у київському музеї просто неба. Ще однією пам'яткою, яка також знаходиться в цьому музеї, є хата кінця XIX ст. із с. Лелюхівка Полтавської обл. Характерна особливість будівлі — відкрита галерея на стовпах уздовж чільного фасаду. Галереї характерні й для традиційного житла Слобідської України, як, наприклад, у хатах XIX ст. із сіл Червонопопівка та Новоохтирка Луганської обл., що експонуються в київському скансені.

Своєрідність народної архітектури південних регіонів визначається історичними особливостями краю та його природно-кліматичними умовами. Спільною ознакою можна вважати застосування місцевих матеріалів, зокрема глини, природного каменю, соломи, очерету тощо; дерево тут застосовували доволі обмежено. Відповідно, нерідко в традиційному будівництві траплялися стіни монолітні — муровані з каменю або глинобитні, саманні чи глиновалькові, про що свідчать такі пам'ятки-експонати київського скансену як хата початку XX ст. із с. Михайлівка Миколаївської обл. та хата початку XX ст. із с. Старокозаче Одеської обл. Будівля з Михайлівки дещо видовжена, оскільки до тридільного житла (хата + сіни + хата) прибудовані приміщення господарського призначення — стайні та половника. Стіни хати виконані з саману, а господарських приміщень — муровані з вапняку. Двосхилий дах з очеретяним покриттям об'єднує всі приміщення в цілісний комплекс. Інший зразок традиційного житла — за розплануванням також тридільний: хата + сіни + хатина. Стіни саманні, мащені глиною з обох боків та побілені. Дах чотирискілий, вкритий очеретом.

Переважно землеробство і зерновий напрям господарювання в Україні сприяли розвитку й поширенню в селі такого типу будівлі, як комора. Ця споруда призначалася передусім для зберігання зерна, хоча подекуди й для інших продуктів харчування, а також одягу. Комора являла собою пря-

могутню, квадратну або дещо видовжену в плані кліть зрубової конструкції з брусів чи плах із галереєю від входу. Дахи переважно чотирискіли, із солом'яним чи гонтовим покриттям. У коморі робили міцну підлогу та стелю, а всю будівлю піднімали над землею, встановлюючи нижній вінець зрубу на дубові стояки або на камені. Архітектурною довершеністю позначені комори Середньої Наддніпрянщини, Полтавщини і Слобожанщини, як наприклад, із сіл Сухини та Моринці Черкаської обл., Савинці і Деревки Полтавської обл. і Нещеретове Луганської обл., що зберігаються у київському скансені.

Для зберігання необмолоченого хліба, сушіння та обмолоту снопів використовували клуню. У ній залишали після обмолоту соломі й полову, зберігали ціпи, граблі, вила, лопати, решета, а також інше знаряддя. Ця традиційна споруда відома в різних регіонах України ще як стодола, або тік. Значну роль у розвитку просторової структури будівлі відіграла сошна конструкція даху. Дві сохи, закопані всередині по поздовжній осі, та встановлений на них сволок давали змогу значно розширити простір будівлі, збільшити її висоту. Залежно від місцевих умов і потреб господарювання клуні будувалися на дві, чотири, шість і навіть вісім сох. Вирішувалася таким чином досить розвинута конструкція, яка давала можливість в'їзду навантаженого снопами воза і створювала простір для обмолочування зерна. В'їзні ворота значної висоти могли розміщуватися з обох боків будівлі, чим забезпечувався наскрізний проїзд.

Особливо вартими уваги є реліктові типи клунь (токи), зокрема токи із сіл Більське Рівненської обл. та Кишин Житомирської обл., що стали експонатами київського музею просто неба. Вони побудовані вже на зламі XIX–XX ст., але зберегли чимало давніх традиційних конструктивних прийомів. Тік із Більська — багатогранна, видовжена в плані споруда зрубової конструкції, з воротами в чільній стіні. Особливістю пам'ятки є конструкція даху на сохах, установлених при бічних стінах. На них спирається поздовжній сволок, що створює основу для навішування ключин та влаштування дощатого покриття по латах. Тік із Кишина в плані наближений до квадрата. Рублена із соснових брусів кліть тут перекривається чотиригранним наметовим дахом і покриттям із колотих дощок.

Чимало зразків цього типу споруд з інших регіонів представлено в експозиції київського музею просто неба, зокрема клуні початку XX ст. із с. Велика Павлівка Полтавської та с. Луб'янка Луганської обл. Конструктивною основою споруди з Великої Павлівки є просторовий каркас, що складається з розставлених по периметру споруди (видовжений восьмигранник) стовпів, об'єднаних верхньою обв'язкою, та двох сох усередині приміщення зі встановленим на них поздовжнім сволоком, на який навішуються ключини даху, що слугують основою солом'яного покриття. Клуня з Луб'янки — зрубової конструкції. Восьмигранну в плані споруду з наметоподібним дахом на кроквах укрито соломою. В одній із граней влаштовано двостулкові ворота.

Однією з найпоширеніших в Україні зернових культур була кукурудза — її вирощували практично повсюдно. Для зберігання качанів будували спеціальні споруди — кошниці. Це були плетені круглі чи овальні в плані з

розширенням угору споруди заввишки 2,5–3 м, поставлені на подвір'ї навпроти хати в комплексі з іншими господарськими будівлями. Плетиво з лози чи ліщини робили на стовпцях, що закріплювалися брусами нижньої та верхньої об'язок. Встановлена на камені споруда піднімалася над землею і завершувалася чотирисклилим чи гонтовим дахом зі значними виносами стріхи. У селянському дворі обов'язково споруджували погріб (у деяких регіонах — льох, пивниця) для зберігання у зимовий період овочів, а влітку — молочних та інших продуктів. Найпростіша будівля являла собою невелику яму з укріпленими стінами та насипаним зверху на дерев'яний настил шаром ґрунту. Над отвором такої будівлі інколи влаштовували навіс. Пізніше над заглибленням почали зводити курінь або невелику споруду з низенькими стінами і дахом.

Господарський досвід і давні традиції тваринництва відобразилися у відповідних типах споруд, зокрема таких як хлів, повітка, стайня, кошара, саж, курник та ін. Так, для утримання корів на Наддніпрянщині, Слобожанщині та Полтавщині будували повітки, на Поліссі — хліви, у Карпатах — стайні. Свиней утримували в сажках — невеличких зрубною конструкції клітках, що піднімалися на 20–30 см над землею й завершувалися солом'яним покриттям. Птицю в деяких регіонах також утримували в окремих спорудах. Найбільшою виразністю відзначаються курники на Поділлі — круглі або овальні в плані споруди, плетені з лози й обмазані глиною, з масивним солом'яним дахом. Крім цих будівель, до комплексу двору могли входити й інші споруди: сушня — будівля для сушіння фруктів, оборіг — навіс для зберігання сіна, омшаник (бджільник) та ін. Разом із житлом вони становили цілісний, органічно пов'язаний комплекс.

Забудова традиційного двору визначалася функціональними зв'язками об'єктів господарського призначення з житлом. Поширеним був двір з вільною забудовою — окремо розміщеними спорудами. Були також однорядні та дворядні двори. В однорядних хата й господарські споруди розміщувалися в один ряд і об'єднувалися спільним дахом (Правобережне Полісся, Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина). В окремих регіонах житлові й господарські будівлі об'єднувалися спільним дахом, утворюючи замкнене подвір'я. На Гуцульщині такий комплекс називали граждою, а на Волині — окружним двором.

Значна група сільських традиційних будівель споруджувалася поза садибою, і селяни використовували їх спільно. Це — кузні, криниці, олійниці, водяні млини, вітряки тощо. Із суто громадських споруд у селі варто назвати корчму, школу, сільську управу. За типологічними ознаками ці об'єкти здебільшого були трикамерними і зводилися на зразок житлових будівель відповідних регіонів.

Серед інших надзвичайно цікавих типів традиційних споруд були водяні млини та вітряки. Водяні млини в Україні з'явилися дещо раніше, ніж вітряки. Велика кількість гірських потоків та річок сприяла поширенню водяних млинів на Гуцульщині, Бойківщині, Волині та Закарпатті. Значно рідше їх будували в селах Середньої Наддніпрянщини, Слобожанщини, Полтав-

щини й на Поділлі. Водяні млини були двох типів: наплавні та стаціонарні (гребельні). Основою, на яку встановлювали конструкцію наплавного млина на великих річках, були човни (баржі). Для стаціонарного вибирали місце на річці чи потоці, де можна було спорудити греблю й подавати воду до вертикального колеса-приводу, закріпленого на горизонтальному валу. Коли колесо оберталося, то обертався й вал і через систему передач приводив у дію механізм розмелювання зерна. Стилистично спорідненими із житловими спорудами є водяні млини бойків, як, наприклад, млин другої половини ХІХ ст. із с. Либохора Львівської обл., що експонується в музеї просто неба у Львові. Це дводільна, зрубової конструкції споруда, що складається з приміщення для механізму млина та хати для відпочинку мірошника й селян, які чекали своєї черги. Нерідко, особливо в Карпатах, водяні млини об'єднували з валюшами (сукновальнями). На Буковині траплялися млини, які безпосередньо об'єднувалися з житловою спорудою — хатою, займаючи частину сіней.

На Слобожанщині, Полтавщині, Середній Наддніпрянщині, а також на Півдні України вітряків було значно більше, ніж водяних млинів. Будували їх обабіч доріг, у полі, на пагорбах за селом, поодинокі або групами по кілька десятків разом. Конструктивно вони поділялися на стовпові та шатрові (голландські). Корпус стовпового вітряка разом з механізмом для розмелювання зерна, валом і крилами встановлювали на нерухомій зрубовій або мурованій основі-стілці. Корпус такого вітряка обертався навколо масивного стовпа, глибоко закопаного чи закріпленого на стійкій хрестовині (такий вітряк називали козловим). Корпус шатрових вітряків був нерухомий, обертався лише дах (шатро) споруди разом з крилами та горизонтальним валом. Восьмигранний чи круглий у плані корпус звужувався догори, що надавало споруді більшої стійкості.

Вітряки мали переважно два яруси. На першому розміщувалася комора для зерна та борошна, на другому — механізм для розмелювання зерна, інколи ступа. Залежно від місцевих матеріалів стіни зводили зрубною або каркасною конструкції. На півдні їх нерідко мурували з каменю. Дахи покривали соломом, гонтом, а на межі ХІХ–ХХ ст. подекуди навіть бляхою.

Давні традиції зведення вітряних млинів шатрового типу на Волині презентує пам'ятка архітектури й водночас експонат Національного музею народної архітектури та побуту України в Києві — вітряк першої половини ХХ століття із с. Морочне Рівненської обл. Восьмигранний зрубовий двоповерховий корпус вітряка звужується догори й увінчується двосхилим дахом з горизонтальним валом і чотирма крилами. Повертається за вітром тільки верхня частина споруди. Жорна встановлено на другому ярусі, перший використовується як комора для тимчасового зберігання зерна та борошна.

Про значні технічні й архітектурно-мистецькі досягнення майстрів Правобережного Полісся, Полтавщини і Слобожанщини свідчать такі пам'ятки млинарства, як вітряні млини із сіл Юнаківка, Кудряве і Ширяєве Сумської обл. та Вільшана Харківської обл. Вітряки із сіл Юнаківка і Ширяєве належать до типу шатрових. Зведені на початку ХХ ст., ці споруди у своїх формах

зберегли давній досвід млинарського ремесла і традиційного будівництва. Нерухомі, восьмигранні в плані, зрубової конструкції двоповерхові корпуси вітряків завершуються рухомими дахами, які разом з крилами та горизонтальним валом повертаються в бік вітру. Будували шатрові вітряки із каркасним корпусом. Один з таких вітряків (із с. Ярославець) експонується в Музеї народної архітектури та побуту в Переяславі-Хмельницькому на Київщині. До рідкісних зразків вітряних млинів стовпового типу належить вітряк із с. Кудрявого. Зрубової конструкції, прямокутний у плані корпус споруди має два яруси з піддашками й завершується двосхилим дахом, укритим соломною. Вітряк із Вільшаної — також стовпового типу, шестикрилий. Зрубової конструкції чотиригранний корпус встановлений на дубовому стільці. Перед входом на всю висоту корпусу влаштовано піддашок. Завершується споруда двосхилим покриттям. Велетенські крила засвідчують потужність млина, обладнаного жорнами та ступою.

Значну роль у суспільному житті сіл, їхній забудові та формуванні архітектурного вигляду відігравав храм. Як і в житлових будівлях, основою у храмових спорудах став квадратний зруб, перекритий двосхилим чи наметовим дахом. Три зруби, складені по осі “захід – схід”, з яких центральний за параметрами більший, формують класичний тип українського тризрубового храму з відповідними приміщеннями: бабинець + нава + вівтар. Якщо до центрального зрубу з північного й південного боків прибудувати ще по одному зрубів, то виходив п'ятизрубовий, або хрещатий храм. До хрещатих належать і дев'ятизрубів церкви, утворені шляхом заповнення зрубів западаючих кутів п'ятизрубів споруди. В Україні були поширені двозрубів храми (нава + вівтар) та двозрубів тридільні, якщо бабинець і нава об'єднувалися одним зрубів.

Залежно від кількості зрубів та їх завершення склалася низка варіацій розпланувально-просторової організації храмових споруд, зокрема двозрубів: безверхі, одно- та двоверхі; двозрубів тридільних: безверхі, одно-, дво- та триверхі; тризрубів: безверхі, одно-, дво-, та триверхі; п'ятизрубів: одно-, три- та п'ятиверхі; дев'ятизрубів: п'яти- та дев'ятиверхі.

Характер архітектурної форми храмів значною мірою визначався трактуванням завершень. Наметове покриття, найпростіший варіант якого являє собою квадратну в плані піраміду, з часом розвинулося в систему чергувань зрізаних пірамід і квадратних (а згодом і восьмигранних) призм із їх поступовим звуженням, або так званих заломів, що значно збільшувало висоту споруди та якісно поліпшувало її форму. Посиленню пластики з одночасним збільшенням внутрішнього простору сприяло поширення шести- та восьмигранних зрубів, а також застосування опасань і галерей. Отже, храмові споруди вирізняються не тільки кількістю верхів, а й формами зрубів і завершень кожного з них. Якщо на початковому етапі свого розвитку зруб і його завершення були чотиригранними, з наметовими завершеннями, то надалі чотири- та восьмигранні зруби почали перекривати восьмигранними завершеннями.

Симетричне розпланування з домінантним положенням центрального

зрубу та високі багатоступінчасті верхи сприяли утвердженню в українському храмовому будівництві об'ємів пірамідальної композиції. Ще однією особливістю українських храмів є відповідність зовнішньої форми внутрішньому просторові. Наприкінці XVIII ст., залежно від специфіки історичного розвитку, природних умов і архітектурно-будівельних традицій, відповідно до розглянутих вище типів, у кожному регіоні України сформувалися певні особливості храмового будівництва.

На Волині, як і в усій Україні назагал, були поширені тризрубові одно- й триверхі храми. До найдавніших пам'яток належать церкви Святого Димитрія (1567 р.) в с. Гішин та Успенська (1589 р.) в с. Качин Волинської обл. Церква в с. Гішин зазнала перебудов у XVIII та XIX ст., проте переважно зберегла первісний конструктивний остов, сформований квадратними в плані зрубами бабинця та нави і гранчастим — вівтаря, поставленими відповідно з заходу на схід. Центральний зруб зберіг чотиригранне наметове покриття з одним заломом; простежуються форми наметового восьмигранного завершення і над вівтарем. Проте традиційну основу в зовнішніх формах приховано пізнішим масивним дахом на кроквах.

Наприкінці XIX ст. зазнала змін і церква в Качині. Як і в попередньому храмі, тут збереглися первісні наметові покриття над квадратними в плані зрубами нави та вівтаря, які нині приховано пізнішим каркасним дахом, що об'єднав усі три зруби в один масив.

З наближенням до південно-східного порубіжжя регіону характерні для Волині присадкуваті форми основних об'єктів храмових споруд стають стрункішими і вищими. Ці тенденції, зокрема, простежуються в таких пам'ятках, як Успенська церква (1756 р.) в м. Рівному, Преображенська в с. Тучин та ін. Успенська церква у Рівному тризрубова, де високий центральний зруб, восьмигранний у плані, перекрито восьмигранним наметовим верхом із двома заломами. Рівновисокі з центральним бічні зруби — квадратний бабинця та гранчастий вівтаря — мають плоскі покриття і завершуються дахами на кроквах.

Визначним зразком традиційного храмобудування на Правобережному Поліссі є храмова споруда, яка не зазнала суттєвих перебудов і найкраще зберегла свої первісні форми та архітектурно-пластичне вирішення — церква Різдва Богородиці в с. Жубровичі Житомирської обл., зведена 1698 р. Храм тридільний, триверхий. Квадратний у плані центральний зруб — нава — перекритий двозаломним восьмигранним верхом; бабинець і вівтар також квадратні у плані, але поступаються розмірами центральному зрубові й завершуються наметовими чотиригранними покриттями.

Серед пам'яток традиційного храмобудування Лівобережного Полісся, що збереглися, слід відзначити Миколаївську церкву в с. Городище Чернігівської обл. Це тризрубовий триверхий храм, в якому центральний зруб — нава — восьмигранний у плані, бабинець — прямокутний, а вівтар гранчастий, п'ятистінний. Усі три зруби рівновисокі, але домінантна роль центрального підкреслюється високим восьмигранним верхом, сформованим наметовим покриттям з двома заломами. Наприкінці XIX ст. з півден-

ного та північного боків до традиційної споруди були прибудовані додаткові приміщення.

Тризубові триверхі церкви з розвинутими опасаннями та галереями переважали на Опіллі. До найдавніших храмових споруд цієї школи належать передусім дерев'яні церкви в селах Потелич та Крехів на Львівщині та в м. Рогатині на Івано-Франківщині. Найдосконалішою за пропорційним устроєм є церква Святої Параскеви в Крехові (1658 р.). За планувально-просторовим вирішенням — це тризубовий триверхий храм, де центральний, квадратний у плані зруб ширший і вищий за квадратний бабинець та п'ятистінний вівтар. Усі три зруби увінчуються восьмигранними наметовими покриттями шоломоподібної форми, на восьмириках, з яких центральний — вищий і масивніший. По периметру всю споруду оперізує розвинуте піддашся на кронштейнах.

На відміну від церкви Святої Параскеви в Крехові, форми якої склалися під впливом архітектури Ренесансу, дрогобицький храм Святого Юрія в результаті перебудов набув рис архітектури бароко.

Відомо, що в 1657 р. церкву перевезли до Дрогобича із с. Надіїв. Унаслідок численних перебудов на кінець XVIII ст. храм став тризубовим з квадратною в плані навою, із двома крилосами, що прилягають до неї з півдня і півночі, та прирубаними гранчастими п'ятистінними бабинцем і вівтарем. На другому ярусі над бабинцем збереглася відкрита галерея та хори. Усі три зруби та крилоси перекрито наметовими восьмигранними верхами на восьмириках, увінчаними бароковими банями. Розлоге піддашся на кронштейнах вівтаря, що за крилосами переходить в опасання аркаду, не тільки посилює враження монолітності форми споруди, а й, у поєднанні з горизонтальними членуваннями, що створюються звисами дахів, підкреслює пластику об'ємів.

Мальовничістю і пластикою форм, гармонією з природним середовищем, вишуканими пропорціями та будівничою майстерністю вражають бойківські дерев'яні храми. Найпоширенішим тут є тридільний триверхий храм з багатоступінчастими завершеннями кожного зрубу окремо. Найдовершенішим зразком бойківських храмів є Миколаївська церква (1763 р.) із с. Кривка Львівської обл., що експонується в музеї просто неба м. Львова. Кривківська церква — тризубова, нава та вівтар — квадратні у плані, бабинець наближений до квадрата. В композиції об'ємів домінує центральний зруб, що завершується восьмигранним наметовим покриттям із чотирма залами. Бічні зруби увінчуються восьмигранними завершеннями з трьома залами. Над бабинцем влаштовано галерею на стовпах з різьбленими кронштейнами. Широке піддашся та каскад уступів верхів створюють ритм горизонтальних членувань, виявляють пластику форм, не порушуючи загальної композиційної цілісності всієї споруди.

Традиційний гуцульський храм — п'ятизубовий, хрещатий у плані, одноверхий. Центральний зруб завжди увінчується восьмигранним наметовим верхом на барабані. Бічні рамена хреста покриваються коробовими склепіннями та завершуються двосхилими дахами. Для захисту нижніх

вінців зрубу від намокання навколо споруди завжди влаштовують широке піддашшя. З усіх гуцульських храмів найбільш гармоніюють з довкіллям форми Вознесенської церкви в смт Ясіня. У 1824 р. на високому пагорбі, ніби завершуючи його, талановитий народний майстер збудував церкву. Храм — п'ятизрубовий, хрещатий, одноверхий. Квадратний центральний зруб, значно ширший від бічних приділів, завершується наметовим покриттям з перехватом на восьмерику та вінчається маківкою з хрестом на невисокому ліхтарику. Зруби бічних відгалужень завершуються двосхилими дахами з фронтонами на причілках. Широке піддашшя та суцільне покриття дахів і стін гонтом надають споруді цілісності й монументальності.

Прототипом церков лемківської школи був бойківський тип храму. Він інтенсивно поширився в Закарпатті на зламі XVIII–XIX ст., коли в цьому краї змінили свої позиції римо-католицька і греко-католицька церква. Латинізація зовнішнього вигляду церков і спричинила їхню перебудову та появу над бабинцем високої вежі — дзвіниці.

Одним з найдосконаліших храмів лемківської школи є Михайлівська церква із с. Шелестового, побудована 1777 р. 1927 р. її перенесли до м. Мукачеве, а в 1976 р. — до м. Ужгорода в Закарпатський музей народної архітектури та побуту. За планувально-просторовою структурою храм належить до двозрубових тридільних триверхих. Квадратний у плані вітвар та нава завершуються наметовими чотиригранними верхами з заламами: над навою — три, а над вітварем — два. Над бабинцем височіє вежа з підсябиттям з чотиригранною, барокового характеру банею над ним. Бабинець і наву оперізує розвинуте опасання на різьблених стовпах, що поєднується з дахами бабинця та вітваря. До цієї групи закарпатських церков належать також Миколаївська церква в Сваляві (1588 р.) та Покровський храм із с. Плоского. У 1926 р. останній перевезли в с. Канору, а ще через 50 років — у Національний музей народної архітектури та побуту України в Києві.

Серед церков так званої хустської групи найвиразнішою є Михайлівська церква в с. Крайникове, збудована в 1668 р. За планувально-просторовою композицією вона двозрубова, тридільна, з високою вежею над бабинцем. Майже квадратну в плані, однакової ширини з бабинцем, церкву перекрито коробовим склепінням. До неї прирубано значно вужчий вітвар зі склепінчастим перекриттям та стрімким дахом. Бабинець і наву об'єднано спільним дахом і піддашшям, яке охоплює і ґанок-галерею з західного боку бабинця.

Буковинські храми традиційно також тризрубові, як, наприклад, Троїцька церква з передмістя Чернівців — Клокічки, яку 1969 р. перенесли до Львівського музею народної архітектури та побуту. Це один з найбільших храмів буковинської школи. Троїцька церква — тризрубова. Середній зруб — квадратний у плані, ширший від бічних — квадратного бабинця та гранчастого вітваря. Ледь помітні завершення зрубів візуально сприймаються лише в інтер'єрі церкви, а зовні в композиції споруди домінує масивний дах.

У храмовому будівництві Поділля XVII–XIX ст. утвердилися два типи церковних споруд — тризрубові одноверхі й тризрубові триверхі. Для За-

хідного Поділля характерні тризрубові одноверхі храми з розвинутими опасаннями на кронштейнах, як, наприклад, Хрестовоздвиженська церква 1799–1801 років у м. Кам'янці-Подільському — один з найкращих зразків тризрубових одноверхніх храмів Поділля. Композиційною домінантою храму є квадратний у плані середній зруб — нава — зі стрімким наметовим верхом на невисокому восьмерику. Значно менші, також квадратні у плані, рівновисокі зруби бабинця і вівтаря мають плоскі стелі й покриті двосхилими дахами з фронтонами.

Для традиційного храмобудування Східного Поділля, що перебувало у сфері народного досвіду зведення церков Полісся та Середньої Наддніпрянщини, характерні тризрубові триверхі споруди з високими ступінчастими верхами. Однією з найдавніших і найвиразніших є тризрубова, триверха Покровська церква 1700–1702 років у с. Лозова Вінницької обл. Зруби бабинця, нави та вівтаря, квадратні в плані, завершуються восьмигранними покриттями на восьмериках із двома залами. Розлоге піддашся на кронштейнах охоплює нижній ярус зрубів, підкреслюючи горизонтальний ритм розчленувань верхів, з яких у загальній композиції домінує середній.

Для храмів Середньої Наддніпрянщини характерна вертикальна композиція завершень. Поширені тут тризрубові триверхі храми, найчастіше з гранчастими в плані зрубами бабинця, нави та вівтаря, як це маємо в церкві Параскеви П'ятниці із с. Зарубинці Черкаської обл. Зведену у 1742 р., її неодноразово перебудовували, а в 70-х роках ХХ ст. перевезли й відреставрували в музеї просто неба в Києві. Гранчасті зруби бабинця, нави та вівтаря звужуються догори за рахунок заломів, утворюючи між завершеннями зрубів глибокі западини. Стіни будівлі шальовані, а наметові дахи покриті бляхою.

Для визначних витворів народного архітектурного мистецтва могло б належати чимало храмових споруд Полтавщини й Слобожанщини. Але, на жаль, практично всі їх було знищено. Чи не єдина пам'ятка традиційного храмобудування Слобожанщини, що збереглася до наших днів, — це Троїцький собор у м. Новомосковську Дніпропетровської обл. Його було збудовано в 1773–1779 роках. У 1888 р. будівлю ремонтували й поновили зрубований остов, замінили шалівку та спростили пластичне трактування завершень, унаслідок чого храм дещо втратив свою мистецьку цінність. Проте в Україні це єдиний за планувальною структурою дев'ятидільний хрещатий дев'ятиверхий храм. Квадратний центральний зруб з восьмигранним тризаломним верхом та згруповані навколо нього менші гранчасті зруби звужуються догори й утворюють просторово-симетричну композицію високих багатозаломних завершень загальною висотою близько 37 м.

Дещо пізніше в церковному будівництві з'явилися дзвіниці. Типовою для України є двоярусна дзвіниця. Перший ярус зрубової конструкції — квадратна кліть з перекриттям — використовувався як комора для зберігання церковного інвентаря. Другий ярус — відкритий, каркасної конструкції — призначався для встановлення дзвонів. Яруси поєднувалися зовнішніми або внутрішніми сходами.

Існував і другий тип дзвіниці, коли перший і другий яруси були каркасними. В одному випадку нижній ярус шалювався й використовувався як приміщення, в іншому — залишався відкритим. З розвитком церковного будівництва збільшується висота дзвіниць і кількість ярусів. Оскільки дзвіниці завжди споруджували поряд із церквами і, як правило, водночас із ними, то й архітектурно-мистецькі засади, характер завершень, стилізові риси їх здебільшого суголосьні будівлям храмів. Чи не найбільш визначним витвором архітектурного мистецтва в Україні є дзвіниця церкви Святого Юрія в м. Дрогобичі. Квадратна у плані, чотириярусна, з піддашшям по низу, підсябиттям, із двома відкритими галереями споруда, зведена 1670 р., стала органічною складовою ансамблю церкви Святого Юрія.

Для зведення будь-яких традиційних будівель народні майстри використовували виключно місцеві матеріали, зокрема дерево, глину, солому, очерет, а часом й природний камінь. Стіни зводилися зрубової, каркасної та монолітної конструкцій. Конструкція відкритого зрубу була поширена в Карпатах і на Поліссі. На Слобожанщині та Наддніпрянщині стіни житлових споруд промашували ззовні шаром розчину глини, перемішаної з половиною чи соломою. Через брак лісоматеріалу в окремих регіонах застосовували каркасні конструкції. Опорні елементи виконували з колод або брусів. Стояки встановлювали на нижню обв'язку або закопували, розміщуючи їх на кутах і в проміжках між кутами на відстані, що залежала від матеріалу заповнення каркаса. Вгорі стояки зв'язували верхньою обв'язкою.

На Півдні України в традиційному будівництві набули поширення глинобитні, глиновалькові та саманні стіни.

Значну роль у формуванні зовнішнього вигляду будівлі відігравав дах, форма якого визначалася конструкцією та матеріалом покриття, а також залежала від кліматичних умов місцевості. У кожному регіоні, залежно від природних умов і господарської діяльності селян, склалися різні способи покриття дахів. Переважно використовували житню солому, а в багатих на деревину регіонах, поряд із соломою — гонт, колоті дошки, драницю, кору дерев. Гонтом покривали, зокрема, храмові споруди, до того ж не лише дахи, а й поверхні стін. Виготовляли гонт з якісної деревини — ялини чи сосни. На Закарпатті для покриття будівель інколи використовували дубовий гонт — клин, на Гуцульщині — драницю. В архітектурних спорудах Полісся траплялися покрівлі з колотих дощок. Покрівлю з кори берези, смереки чи інших порід дерева робили тільки для тимчасових споруд. Для багатьох традиційних будівель, зокрема для житла, комор і храмів характерні розвинені стріхи та галереї. Галерея утворювалася за рахунок винесення звису даху основного об'єму споруди та влаштування системи стовпців, які підтримували цей виступ. Їх розміщували з чільного чи причількового фасаду, а інколи навколо всієї споруди. В такому випадку її називали опасанням.

Крім звисів на стовпцях, нерідко влаштовували звиси на кронштейнах через поступове винесення вінців зрубу догори — так званий піддашок. Галереї, піддашки та опасання набули значного поширення й мали розвинуте пластичне трактування в Карпатському регіоні, на Полтавщині й Слобо-

жанщині, траплялися вони й на Поділлі, Середній Наддніпрянщині та в інших регіонах.

Отже, характерні природно-ландшафтні особливості регіонів, наявність тих чи тих природних будівельних матеріалів суттєво позначилися на способі народної архітектурної творчості; впливали на формування конструктивно-технічних прийомів зведення будівель, їхню форму. Відчуття властивостей будівельних матеріалів, набуто народними будівничими, давало змогу не тільки раціонально застосовувати матеріали, а й максимально використовувати їхні естетичні властивості.

Регіональні риси народного будівництва виявляються також у застосуванні декоративних і мистецьких прийомів та засобів виразності. Твори народних майстрів відзначаються тектонічністю і масштабністю, продуманим колористичним вирішенням і доречним використанням таких декоративних засобів, як різьблення, розпис тощо.

Простим і доступним засобом виразності у традиційному зодчестві є застосування кольору. Обмазування каркасних, монолітних, а в окремих випадках і зрубових конструкцій стін шаром глиняного розчину давало можливість фарбувати їх білим або іншими кольорами. Традиція фарбувати стіни будівель поширилася на Поділлі, Слобожанщині, Полтавщині, Середній Наддніпрянщині й частково на Буковині, Закарпатті, Опіллі та в південних регіонах України. Як правило, стіни житлових споруд білили, а господарських — фарбували вохристою глиною. Тильний, а подекуди й причілковий фасад житла та нижню частину стін фарбували у вохристі тони. У кожному історико-етнографічному регіоні перевагу надавали певній тональній гамі. Зокрема, на Слобожанщині та Полтавщині були поширені білі та вохристі тони, на Наддніпрянщині — біла та руда гамі тонів, на Поділлі переважав синій тон у поєднанні з рудим.

Надзвичайно привабливими в традиційному зодчестві України є настінні декоративні розписи. Традиція розмальовування стін житла, а в окремих регіонах і господарських споруд, сягає глибокої давнини. Але якщо на початковій стадії таке розмальовування мало символічний зміст, то з ХІХ ст. воно набуває декоративно-орнаментального характеру й поширюється на Поділлі, Наддніпрянщині, частково в південних регіонах України, трапляється на Буковині та Закарпатті. Розписи виконували технікою вільної імпровізації з використанням традиційних мотивів. Як барвники використовували кольорові глини, відвари трав, квітів, коріння, а також соки ягід і овочів. В композиції орнаментів переважали рослинні мотиви.

На Опіллі, Закарпатті та Буковині в окремих пам'ятках храмової архітектури ХVІІ–ХVІІІ ст. збереглися настінні сюжетні розписи. Брущаті стіни українських церков в інтер'єрі мали великі площини, що давали простір для розмальовування храмів. Живописом покривали стіни центрального зрубу — нави, інколи стіни зрубів бабинця та вівтаря. Різні за параметрами сюжетні композиції на теми біблійних оповідей вільно розміщувалися на стінах, нерідко знизу й доверху ними вкривали внутрішні площини зрубу. Найдавніші розписи збереглися в таких пам'ятках храмової архітектури, як

церква Святого Духа в с. Потелич, Святого Юрія в Дрогобичі, Миколаївська церква в с. Колодне та ін. Невимушене трактування сюжетів, їхня насичена колористика, виразні образи, створені народними живописцями, засвідчують не тільки непересічний мистецький талант виконавців, а й показують їхнє вміння організувати внутрішній простір храму так, аби надати йому композиційної довершеності й урочистості.

Одним із найдавніших засобів виразності, що його використовували народні будівничі Закарпаття, Бойківщини, Гуцульщини, Слобожанщини та Полтавщини для опорядження традиційного житла, храмових споруд і деяких господарських споруд, є декоративне різьблення. Різьблення у храмовому будівництві використовувалося повсюди. Найчастіше застосовували площинне різьблення, де геометричний чи рослинний орнамент створюється на площині дерев'яного елемента способом неглибокої виїмки. Орнаменти із застосуванням такої техніки виконували на віконних і дверних обрамленнях, на сволоках та інших конструктивних деталях будівель. Площинне різьблення набуло поширення на Гуцульщині, Бойківщині, Закарпатті.

На Лівобережному Поліссі, Середній Наддніпрянщині, Слобожанщині та Полтавщині переважало рельєфне різьблення. На відміну від площинного, воно виразніше і являє собою орнаментальну різновисоку композицію. Виконували таке різьблення на одвірках, карнизах храмових споруд і сволоках житлових будівель. У композиції різьблення цих регіонів геометричні та рослинні мотиви поєднувалися з класичними елементами. Повсюди техніка рельєфного різьблення застосовувалася для декорування іконостасів.

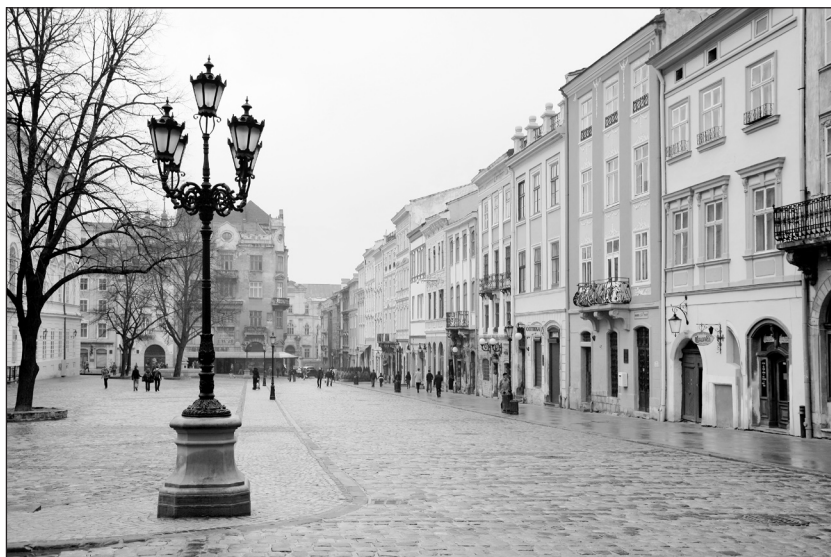
Поряд із зазначеними видами різьблення на Гуцульщині, Бойківщині й Закарпатті набуло поширення оздоблення конструктивних деталей будівель (стояків і підкосів галерей, кронштейнів тощо) об'ємним і контурним різьбленням.

Від другої половини XIX ст. у селах окремих регіонів з'являються кахляні печі. Традиція облицьовувати печі кахлями побутувала на Гуцульщині й Полтавщині. Траплялися кахляні печі й на Середній Наддніпрянщині та в інших регіонах України.

Отже, можна зробити висновок, що народна архітектура, зберігаючи в своїй основі загальноукраїнські риси, характеризується яскраво вираженою регіональною спільністю архітектурно-будівельних традицій. Ця спільність проявляється у використанні архітектурно-мистецьких і конструктивних прийомів і способів, архітектурна ж форма традиційних споруд органічно пов'язана з конструктивною структурою і нею визначається.

Підводячи загальний підсумок у нашому огляді історичних міст, пам'яткових ансамблів і комплексів, пам'яток мурованої та дерев'яної народної архітектури, маємо ще раз звернути увагу на величезний пласт національних архітектурно-містобудівних надбань держави, які своїми формами віддзеркалюють глибинне коріння української історії, культури й традицій народу, його творчу вдачу і мистецький талант. Як документальні свідчення минувшини, архітектурно-мистецькі надбання держави вони мають бути збережені для нащадків.

РОЗДІЛ 3

ОХОРОНА ОБ'ЄКТІВ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ

3.1. Сутність і зміст поняття “охорона” в архітектурному пам’яткознавстві

Об’єкти архітектурної та містобудівної спадщини — втілення багатомістової історії українського народу, хранителі його духовної та матеріальної культури і традицій — відіграють важливу соціальну роль; їхній вплив суттєво позначається на соціально-духовній атмосфері сучасного суспільства. Передусім вони є основою історичного й наукового пізнання минувшини, всебічного осмислення життя народу, його історичного минулого, вони сприяють вихованню моральних і патріотичних почуттів громадян, становленню їхньої національної самосвідомості, загалом слугують розвитку культури, освіти, науки, мистецтва.

Пам’ятки архітектури і містобудування, що складають основу національної культурної спадщини й інтегрують у собі майже весь спектр історично-культурних надбань, визначають своєрідність історичних міст, сільських поселень, їхні архітектурно-мистецькі образи. За всієї своєї самобутності національно-культурні надбання України є невіддільною частиною світової культурної спадщини, що зумовлює інтерес до них міжнародної спільноти і численних туристів. Культурна спадщина і пам’ятки архітектури назагал та містобудування зокрема становлять значний соціально-економічний потенціал держави, є основою розвитку туристичної галузі в країні.

Але, щоб скористатися цим потенціалом, необхідно передусім забезпечити належну охорону пам’яток. Тож, порушивши соціальні питання охорони об’єктів культурної спадщини, маємо уточнити суть самого поняття “охорона”. Часто вживаний термін “охорона” іноді заміщається терміном “збереження”, хоча в офіційних документах здебільшого вживається саме “охорона”. Проте значення його сприймається не завжди адекватно. Тому варто уточнити його зміст, з огляду на сучасне розуміння всього комплексу заходів, що стосуються забезпечення, збереження й утримання об’єктів культурної спадщини.

Відповідно до ст. 1. Закону України “Про охорону культурної спадщини”, термін “охорона” трактується як комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об’єктів культурної спадщини [152, 41].

Близьким до нього є визначення цього терміна в Рекомендації із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів, де під охороною розуміють виявлення, захист, збереження, реставрацію, відновлення, утримання в порядку та відродження до життя історичних або традиційних ансамблів і навколишнього середовища [147; 43]. Доволі ґрунтовно розроблені заходи щодо охорони об'єктів культурної спадщини в Рекомендаціях з охорони на національному рівні культурної та природної спадщини (1972 р.), в яких, зокрема, розрізняються наукові, технічні, адміністративні, юридичні, фінансові, культурно-освітні заходи [147, 36–41].

Спроби осмислення сутності й структури охоронних заходів щодо об'єктів нерухомої культурної спадщини простежуються у працях науковців, зокрема В. Акуленка, Й. Глямжі, І. Ігнаткіна та ін. [79, 223; 1, 232–255; 39, 45–58]. Так, І. Ігнаткін охороною об'єктів культурної спадщини вважає проведення комплексу соціальних, наукових, технічних заходів, спрямованих на продовження фізичного існування і термінів практичного та духовного використання пам'яток; убезпечення від руйнації, раціональне використання, реставрацію та інші архітектурно-технічні заходи збереження, а також популяризацію спадщини [79, 101; 5, 105].

Базуючись на історичному досвіді й розглядаючи шляхи поліпшення охорони пам'яток культури, В. Акуленко наголошує на необхідності вдосконалення законодавчої бази пам'яткоохоронної сфери, управління справою охорони і використання пам'яток, їхнього обліку, дослідження та забезпечення належного утримання [1, 232–255].

Висвітлюючи питання охорони та використання пам'яток архітектури, Й. Глямжа розглядає охорону пам'яток архітектури як комплекс адміністративних заходів, до яких зараховує облік пам'яток, їхнє дослідження, документування, розробку законодавчих та нормативних актів, контроль за збереженням і використанням пам'яток, їх реставрацією, а також популяризацію спадщини. Важливого значення у комплексі охоронних заходів Й. Глямжа, як і інші науковці, надає дієвій участі громадськості [39, 48–50]. Отже, поняттям “охорона” охоплюється певний комплекс заходів, що, правда, у зазначених тут джерелах він дещо різниться й загалом є неповним. До того ж маємо зауважити, що термін “охорона” розглядається виключно як комплекс заходів щодо пам'ятки, хоча цим терміном може визначатися і сфера діяльності організації, відомства, держави. Тоді, відповідно, значно розшириться перелік заходів, спрямованих на забезпечення збереження об'єктів культурної спадщини.

Зважаючи на щойно зазначене та узагальнюючи напрацювання попередників, можемо стверджувати, що змістовими складовими терміна “охорона” є: облік (виявлення, вивчення, дослідження, наукова інвентаризація, оцінка вартості, реєстрація) пам'яток; законодавче та нормативне забезпечення заходів зі збереження об'єктів культурної спадщини; управління пам'яткоохоронною сферою і контроль за утриманням пам'яток; забезпечення захисту історичного середовища шляхом установаження зон охорони, визначення меж історичних ареалів у системі історичних міст і сільських

поселень; здійснення архітектурно-технічних заходів щодо пам'яток (реставрація, функціональна адаптація, організація територій тощо); популяризація культурних надбань, просвітницька робота щодо пам'яток та підготовка фахівців пам'яткоохоронної сфери. Тобто будь-які дії, спрямовані на забезпечення збереження пам'ятки, її автентичної матеріальної структури, характерного довкілля, належного утримання, а також системна діяльність організацій, відомств і держави, скерована на збереження об'єктів культурної спадщини, саме й визначатиметься як охоронна.

Щодо системи пам'яткоохоронної діяльності маємо зауважити, що в нинішніх умовах у розвинутих країнах світу вона забезпечується існуванням передусім державної, а також громадської та міжнародної систем охорони об'єктів культурної спадщини.

Основою функціонування державної системи охорони пам'яток минулщини в Україні є законодавчо закріплене положення, за яким об'єкти культурної спадщини, що знаходяться на її території, охороняються державою [163, 130].

Державна політика щодо охорони культурних надбань є загалом спільною для всіх видів об'єктів культурної спадщини, зокрема й пам'яток архітектури та містобудування. Проте певні відмінності в обліку, дослідженнях, реставрації та утриманні цього виду пам'яток знайшли своє відображення у спеціальних державних актах і регламентації охоронних дій. Враховуючи також неналежне висвітлення питання у наукових працях, спробуємо викласти наше бачення впливу держави на пам'яткоохоронну сферу.

Як уже зазначалося, охорона об'єктів культурної спадщини — це багатопрофільний комплекс різних заходів: адміністративних, юридичних, наукових, просвітницьких, технічних, економічних та ін. Значна частина цих заходів, необхідних для забезпечення повноцінного збереження пам'яток, є компетенцією держави. Зокрема, завданнями державної системи охорони об'єктів культурної спадщини є:

- законодавче та нормативне забезпечення охорони пам'яток;
- державне управління пам'яткоохоронною сферою і контроль за утриманням пам'яток;
- облік, наукова інвентаризація, вивчення й дослідження пам'яток;
- охорона історичного середовища об'єктів культурної спадщини шляхом зонування територій;
- організація науково-методичного нагляду за охороною пам'яток та експертиза пам'яткоохоронної документації;
- створення умов для діяльності науково-дослідних і проектних інституцій, виробничих підприємств пам'яткоохоронної сфери;
- забезпечення широкої популяризації та просвітницької роботи щодо національних культурних надбань і охорони їх у державі;
- організація системної підготовки фахівців пам'яткоохоронної сфери;
- надання фінансової підтримки та створення економічних умов для фінансування пам'яткоохоронних заходів;
- забезпечення нагляду за дотриманням пам'яткоохоронного законо-

давства і вжиття правових заходів щодо виконання законів України в пам'яткоохоронній сфері.

У межах пам'яткоохоронної методології з усього комплексу завдань державної охорони нас передусім цікавитимуть: аспекти законодавчого та нормативного забезпечення пам'яткоохоронних заходів; система державного управління пам'яткоохоронною сферою; облік і дослідження пам'яткових ресурсів, зокрема пам'яток містобудування та архітектури; охорона історичного середовища тощо.

Питання законодавства й нормативних актів, державного управління охороною пам'яток висвітлював свого часу відомий в Україні пам'яткоохоронець І. Ігнаткін [79, 44–66]. Значний доробок у науковому осмисленні законодавчих і нормативних документів у сфері охорони пам'яток культури належить В. Акуленкові [1, 274]. Проте у дослідженнях цих учених домінував історично-правовий аспект пам'яткоохоронної діяльності.

Однією з найважливіших і першорядних ланок державної системи охорони культурної спадщини є облік пам'яток. У різний час питання обліку об'єктів культурної спадщини порушували в наукових працях І. Ігнаткін, М. Дьомін, В. Дьоміна, Л. Дмитрієв, О. Кравчук та інші [79, 67–100; 58, 303–312]. Порядок обліку пам'яток регламентувався низкою урядових постанов [67, 335–374; 87]. У нинішніх умовах надання об'єктам статусу пам'яток регламентується затвердженням постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. Порядком визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [163, 393–396].

Узагальнюючи весь спектр напрацювань, можемо стисло визначити облік як порядок науково аргументованого надання статусу пам'ятки об'єктам архітектури та містобудування, що становлять історико-культурну значущість.

Первинним етапом державного обліку пам'яток є виявлення об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, що охоплює обстеження, фіксацію, вивчення, складання облікових карток на щойно виявлені об'єкти і формування списків виявлених пам'яток.

Наступним етапом є паспортизація і складання облікової документації на пам'ятку. До комплекта облікової документації мають входити: облікова картка, паспорт пам'ятки, історична довідка, акт технічного стану, матеріали фіксації, витяг з генерального плану міста чи іншого поселення з позначеними межами зон охорони, довідка про грошову вартість пам'ятки. Форма облікової картки та паспорта затверджені Наказом Міністерства культури і мистецтв України й Державного комітету України з будівництва та архітектури від 13 травня 2004 р. № 295/104 [163, 509–515].

Завершальним етапом обліку пам'яток є реєстрація їх або занесення до Державного реєстру національного культурного надбання. В разі занесення пам'ятки до Реєстру їй присвоюється охоронний номер відповідно національного або місцевого значення. За останніми даними, до Державного реєстру, затвердженого Наказом Державного комітету будівництва, архітек-

тури та житлової політики України від 2 червня 1999 р. № 128, занесено 16 237 пам'яток архітектури та містобудування, з них 3541 — національного значення [55].

Безперечно, цей перелік пам'яток сформувався не водночас. Чимало науковців, пам'яткоохоронців, краєзнавців у різні часи доклали багато зусиль до його складання. У повоєнний період перший систематизований список пам'яток архітектури Української РСР був затверджений 1956 р. [79, 97]. Потім він був скоригований і затверджений Постановою Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. № 970 [67, 246–298]. Нинішній реєстр пам'яток архітектури та містобудування також потребує доповнення й уточнення. Тільки за неповними даними, в Україні на сьогодні виявлено близько 6 тис. об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, що становлять історико-культурну цінність [100, 303].

Згодом Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761 був затверджений перелік пам'яток історії, монументального мистецтва й археології національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [163, 367–437]. Чимало із зазначених в ньому об'єктів є водночас і пам'ятками архітектури та містобудування, але розрізнений за видами облік ускладнює комплексну охорону їх у системі історичних міст і поселень. Тому серед важливих урядових постанов пам'яткоохоронного спрямування слід назвати Постанову Кабінету Міністрів України від 26 липня 2002 р. № 878 “Про затвердження списку історичних населених місць України” [163, 382–392], а також Указ Президента України “Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам'яток історії та культури України” [163, 257–258].

Ідея створення й видання Зводу пам'яток виникла ще в 60-х роках ХХ ст.; у наступний період була проведена величезна підготовча робота, завершення якої потребує неабияких коштів. На сьогодні з 28 запланованих томів видано лише дві книги Зводу пам'яток Києва [74]. Звід пам'яток як ілюстроване видання матеріалів Державного реєстру має не тільки стати найбільш повним енциклопедичним довідником про пам'ятки на відповідних територіях, а й дозволить організувати комплексну охорону їх у структурі міст і поселень, поєднати зусилля фахівців різного профілю в забезпеченні збереження культурних надбань.

Отже, напрацьовано деякі законодавчі та нормативні акти, що в принципі теоретично створюють умови для належного обліку та реєстрації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини.

Важливою ланкою державної опіки культурними надбаннями є управління у сфері охорони пам'яток. З огляду на нинішній стан збереження пам'яткових ресурсів в Україні та, зокрема, неспроможність держави протистояти неврегульованим процесам використання об'єктів культурної спадщини й забудови історичних міст, нездатність адміністративних служб захистити історичні релікти від руйнації та знищення свідчить про відсутність у державі ефективної системи управління пам'яткоохоронною сферою.

Питання вдосконалення державного управління у сфері охорони націо-

нальних культурних надбань має високу актуальність, довкола нього точаться багаторічні дискусії в пам'яткоохоронному середовищі, а проте й донині воно залишається невирішеним. Водночас на важливість функціонування відповідного державного органу в кожній країні, який забезпечував би координацію пам'яткоохоронних заходів на об'єктах культурної спадщини на національному, регіональному та місцевому рівнях, зверталася увага в таких міжнародних документах, як Рекомендації з охорони на національному рівні культурної та природної спадщини та Рекомендації із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів [152, 309, 310].

Формування засад державної опіки пам'ятками минувшини на українських теренах, як уже зазначалося, починає відбуватися у першій чверті ХХ ст. і проходить під впливом і в річищі суспільного усвідомлення значущості культурних надбань, необхідності їх збереження для ствердження національної культури, традицій народу; водночас цей процес підпорядковувався офіційним ідеологічним доктринам держави.

Державний нагляд за реалізацією пам'яткоохоронних заходів у довоєнний період покладался, відповідно до "Положення про пам'ятки культури і природи" (1926 р.), на Народний комісаріат освіти і його місцеві органи.

У повоєнний час охорона об'єктів культурної спадщини регулювалася Положенням про охорону пам'яток культури на території Української РСР. Згідно з цим документом, керівництво й контроль за організацією справи охорони, використання, ремонту і реставрації пам'яток архітектури покладалися на Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР та його місцеві органи; охорона пам'яток мистецтва — на Комітет у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР, а охорона археологічних та історичних пам'яток, музейних цінностей — на Комітет у справах культурно-освітніх установ при Раді Міністрів УРСР. Таким чином, державне управління охороною культурних надбань було централізованим, але розгалужувалося на три відомства. Система управління пам'яткоохоронною сферою залишалася в Україні без будь-яких змін у 70–80-х роках ХХ ст. Відповідно до Закону УРСР "Про охорону і використання пам'яток історії і культури" державне управління в сфері охорони і використання пам'яток здійснювалося Радою Міністрів Української РСР через Міністерство культури УРСР, Державний комітет Ради Міністрів УРСР у справах будівництва, Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР та їхніми органами на місцях.

За роки незалежності в пам'яткоохоронній сфері України було здійснено низку заходів щодо поліпшення державного управління пам'яткоохоронною діяльністю. Зокрема, в чинному Законі "Про охорону культурної спадщини" окремий розділ присвячено управлінню охороною нерухомої культурної спадщини. Відповідно до цього закону, державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладено на Кабінет Міністрів України і спеціально уповноважені органи Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, а також органи охорони культурної спадщини обласних і районних державних адміністрацій та органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування [152, 43–53].

Згідно із Законом України “Про охорону культурної спадщини”, Постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 2002 р. № 446, в системі Міністерства культури і мистецтв було утворено Державну службу з питань національної культурної спадщини. Хоча на цей орган і покладалася опіка об'єктами нерухомої культурної спадщини, охорона пам'яток містобудування та архітектури до недавнього часу контролювалася Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.

У вересні 2011 р. в системі Міністерства культури України створено Департамент культурної спадщини та культурних цінностей, покликаний опікуватися як охороною музейних творів, так і об'єктами нерухомої культурної спадщини, зокрема й пам'ятками містобудування та архітектури.

Підсумовуючи розгляд державної системи охорони культурної спадщини в Україні, слід зауважити, що далеко не всі вищезазначені пам'яткоохоронні завдання, які покладаються на державу, виконуються належно й у відповідних обсягах. Це стосується, зокрема, фінансування заходів з охорони та реставрації, управління пам'яткоохоронною сферою тощо. А це, своєю чергою, негативно позначається на сучасному стані пам'яткових ресурсів.

Важливу роль у забезпеченні збереження пам'яток історії та культури відіграють громадські пам'яткоохоронні організації. Участь громадськості у вирішенні питань охорони та реставрації культурних надбань є нормою кожного демократичного суспільства. Правова основа діяльності пам'яткоохоронних об'єднань громадян і наукових товариств з вивчення та збереження пам'яток забезпечується й українськими законами, зокрема Законом України “Про охорону культурної спадщини” і Законом України “Про охорону археологічної спадщини” [152, 52].

Діяльність наукових товариств та інших організацій, метою яких було вивчення, дослідження і збереження старожитностей, зокрема й пам'яток архітектури на теренах України, як уже зазначалося, має більш глибинні витоки, аніж коріння традицій державної охорони культурних надбань.

На зламі ХІХ–ХХ ст. у багатьох регіонах України існувала ціла низка різних за чисельністю наукових товариств пам'яткоохоронного спрямування. Сферою їхньої діяльності було виявлення, вивчення й охорона пам'яток старовини.

1917 року, за часів першого українського уряду — Центральної Ради — створено таку громадську пам'яткоохоронну організацію, як Комітет охорони пам'яток старовини та мистецтв України. Ініціаторами його заснування й активними учасниками були М. Біляшівський, М. Грушевський, В. Модзалевський, В. Кричевський, В. Леонтович, І. Степенко, В. Щербаківський, Д. Яворницький, Ф. Ернст, Г. Нарбут та інші. На жаль, діяльність цієї організації була короткочасною [71, 161].

З посиленням в Україні радянської влади діяльність громадських пам'яткоохоронних організацій набуває локального характеру й поступово втрачає свою активність. Помітно зменшується роль громадськості в охороні пам'яток у наступний період, а згодом діяльність громадських організацій

і зовсім згортається. Тільки на початку 60-х років XX ст., з відлигою в суспільному житті, знову з'являються громадські пам'яткоохоронні організації. Найбільш впливовою, з тривалим часом діяльності, пам'яткоохоронною організацією в Україні виявилось Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, створене 1966 р. Його засновниками й активістами стали відомі на той час науковці та діячі культури — П. Тронько, М. Бажан, І. Ле, О. Гончар, П. Загребельний, Г. Кальченко, В. Касіян, Г. Головка, І. Ігнаткін, Ю. Нельговський, Г. Логвин, Л. Силин, К. Стецюк, Д. Телегін, Ю. Асеев, О. Апанович, А. Карнабід, Є. Тиманович, М. Цапенко та багато інших.

У статуті товариства зазначалося, що воно є масовою добровільною науково-творчою громадською організацією, а метою його діяльності є всебічне сприяння охороні та збереженню культурної спадщини. Основним завданням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури було й залишається залучення широких верств населення до активної участі у справі вивчення, популяризації, охорони та збереження пам'яток історії і культури й визначних місць, що становлять наукову, історичну, культурну та художню цінність [67, 47]. Значна частина обов'язків Товариства, затверджених статутом, безперечно, мала наукове спрямування, наприклад:

- вивчення досвіду, узагальнення досягнень вітчизняної й зарубіжної науки та практики з охорони пам'яток;
- організація на громадських засадах, спільно з науковими установами, роботи з вивчення й охорони пам'яток історії та культури;
- участь у розробці науково обґрунтованих рекомендацій щодо ремонту, реставрації й консервації пам'яток, а також у проведенні комплексних заходів з ремонту, відбудови, реставрації та збереження пам'яток;
- виявлення невідомих або забутих пам'яток;
- участь у роботі державних і наукових установ зі складання документації на пам'ятки [67, 49, 50].

Відповідно до статуту, Товариству для організації науково-методичної роботи дозволено було створювати науково-методичні ради, секції та комісії як громадські науково-творчі колективи, що об'єднують у своєму складі вчених, діячів культури, фахівців різних галузей знань, представників наукових і державних установ, творчих спілок, навчальних закладів [67, 63, 64]. За більш як 40 років діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, завдяки зусиллям його членів врятовано і взято на державний облік тисячі пам'яток національної культури. За його ініціативи і його коштом був створений Державний музей народної архітектури і побуту в Києві, розпочалося видання часопису «Пам'ятки України». Члени Товариства активно брали участь у науковій інвентаризації пам'яток для підготовки матеріалів до багатотомного Зводу пам'яток України. Загалом на рахунок Товариства чимало знакових напрацювань у пам'яткоохоронній сфері. Проте ми не маємо намірів усебічно й ґрунтовно розглядати діяльність Українського товариства пам'яток історії та культури, бо воно здобулося на широкий розголос і загалом високо поціновується науковцями [79, 60; 72; 1, 245–249].

Окрім Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, на ниві збереження національних культурних надбань діють так само й інші впливові громадські пам'яткоохоронні організації, наприклад Український фонд культури, Всеукраїнська спілка краєзнавців.

Узагальнюючи доволі широкий спектр діяльності громадських пам'яткоохоронних організацій, можемо вирізнити кілька основних напрямів їхньої діяльності, а саме:

- залучення широких верств населення до пам'яткоохоронної справи;
- участь у виявленні, вивченні, науковій інвентаризації та популяризації об'єктів культурної спадщини;
- участь в обговоренні проектів, програм та інших заходів щодо охорони, реставрації й утримання пам'яток;
- участь у роботі експертних комісій, науково-методичних рад з питань охорони об'єктів культурної спадщини;
- громадський контроль за охороною та утриманням пам'яток;
- фінансову підтримку пам'яткоохоронних заходів.

Розглянуті аспекти громадської охорони об'єктів культурної спадщини найбільш яскраво проявилися в діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, яке й понині уособлює й скеровує громадський рух за охорону культурних надбань. Значення Товариства полягає передусім у тому, що коло його пам'яткоохоронних інтересів з перших днів утворення охоплює всі види пам'яток історії і культури — археології, історії, мистецтва, архітектури, науки й техніки, писемності [67, 47, 48].

Товариство стало об'єднавчою науковою організацією, довкола якої згуртувалися фахівці та науковці різних галузей знань. Таким чином, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури були закладені підвалини комплексної охорони об'єктів культурної спадщини. Більше того, була сформована структурно цілісна вертикаль управління охороною пам'яток відповідно до адміністративно-територіального устрою України.

Завдяки участі наукової громадськості Товариства у виявленні та вивченні українських старожитностей, їхній популяризації, громадському контролю за охороною і утриманням пам'яток збережено для нащадків тисячі раніше невідомих об'єктів культурної спадщини. До того ж наукова громадськість здійснює вплив на вдосконалення системи обліку пам'яток, методів дослідження їх; завдяки співпраці істориків архітектури, пам'яткоохоронців, реставраторів, краєзнавців і шанувальників старожитностей поширюється історико-мистецька інформація про пам'ятки.

Спільна діяльність на пам'яткоохоронній ниві істориків, археологів, архітектурознавців, мистецтвознавців, етнографів та інших фахівців взаємозбагачує архітектурно-історичну науку й українське пам'яткознавство, розширює горизонти пам'яткоохоронної науки і практики.

Культурні надбання, зокрема пам'ятки архітектури та містобудування, що залишилися нам у спадок від минувшини, є не лише суто національною цінністю — це також невіддільна частина культурної скарбниці світової цивілізації, надбання усього людства. Усвідомлення значущості й розуміння

масштабності проблем соціального, екологічного, техногенного та іншого характеру, що загрожують схоронності культурної спадщини, спонукають міжнародне співтовариство згуртуватися у справі охорони пам'яток.

Необхідність вироблення правових норм охорони пам'яток старовини постала у зв'язку з міжнародними збройними конфліктами. Так, питання охорони культурних цінностей були порушені уже на Гаазькій конференції миру 1899 р. Друга Гаазька конференція (1907 р.) в ухваленій Конвенції про закони і звичаї ведення сухопутної війни погодила спеціальні правила щодо охорони історичних і культурних об'єктів.

У 20-х роках ХХ ст. видатний російський художник-гуманіст М. Реріх, глибоко схвилюваний руйнуваннями пам'яток у роках Першої світової війни, виступив з проектом міжнародної угоди про захист культурних цінностей в умовах збройного конфлікту. Ідею М. Реріха широко підтримала світова громадськість, і 15 квітня 1935 р. у Вашингтоні уповноважені представники 21 країни Американського континенту підписали угоду "Про охорону художніх і наукових закладів та історичних пам'яток". Документ отримав назву Вашингтонського пакту. Він також відомий як пакт Реріха, девіз якого — "Мир через культуру" — закликав міжнародне співтовариство сприяти розвитку мистецтва та науки задля людства. Після Другої світової війни значення й актуальність ухвалення міжнародних угод щодо захисту історико-культурних цінностей стали очевидними. Ідея спільної охорони культурних надбань уперше найсистемніше була втілена в Міжнародній конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, підписаній у Гаазі 1954 р. представниками 50 країн світу, зокрема СРСР і Українською РСР. Ця конвенція була ратифікована Верховною Радою УРСР 1957 р. [152, 220–278].

Основна суть Гаазької конвенції полягає в тому, що шкода, завдана культурній спадщині будь-якого народу, є шкодою культурним надбанням усього людства. Згідно з документом, держави — учасниці конвенції зобов'язуються забезпечувати імунітет і утримуватися від ворожих акцій щодо культурних цінностей. Для їхньої охорони передбачене застосування особливого розпізнавального знака у вигляді загостреного донизу щита, розділеного на чотири частини білого та синього кольорів.

Гаазька конвенція містить також вимоги щодо збереження пам'яток на окупованих територіях, закликає держави запобігати розкраданню й конфіскації історичних і мистецьких цінностей, не допускати актів вандалізму.

Охоронні зобов'язання держав — сторін Конвенції стосуються не лише періоду військового конфлікту, а й мають на меті створення умов для збереження історико-культурних надбань у мирний час. Серед таких заходів названо, зокрема, необхідність культурного виховання у системі військової освіти. Також вважається неприпустимим використання нерухомих пам'яток для розміщення військових об'єктів та інших цілей, що можуть спричинити пошкодження їх у випадку військового конфлікту.

У повоєнний період головну роль у розвитку культурного співробітництва між народами, зокрема в галузі охорони культурної спадщини, починає віді-

гравати UNESCO (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури). Діяльність UNESCO охоплює широке коло питань, з яких першоприоритетними є прийняття конвенцій, рекомендацій, організація та проведення практичних заходів щодо вивчення і захисту об'єктів світової спадщини, наукове співробітництво у пам'яткоохоронній галузі.

До найважливіших міжнародних угод, укладених за ініціативи UNESCO, слід віднести Конвенцію про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини (1972 р.) та відповідну до Конвенції Рекомендацію щодо охорони на національному рівні культурної та природної спадщини. Ухвалена Генеральною конференцією Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури 16 листопада 1972 р., Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини залишається основним документом, який регламентує міжнародне співробітництво у пам'яткоохоронній сфері. За цей час Конвенцію ратифікували чи визнали понад 140 країн світу. Україна приєдналася до Конвенції у жовтні 1988 р. [152, 262–274].

Значення Конвенції з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини полягає у створенні системи міжнародного співробітництва в галузі охорони історико-культурних надбань. Під міжнародною охороною всесвітньої культурної та природної спадщини, як зафіксовано в Конвенції, слід розуміти створення системи міжнародного співробітництва і допомоги для надання державам — учасникам Конвенції підтримки в зусиллях, спрямованих на збереження спадщини. Усвідомлюючи значущість культурних надбань, держави — учасниці Конвенції визнають, що спадщина належить світовій цивілізації, для охорони якої все міжнародне співтовариство зобов'язане співпрацювати має створювати умови колективної охорони пам'яток. Водночас кожна держава має визнавати, що зобов'язання забезпечувати виявлення, охорону, популяризацію культурної та природної спадщини, яка знаходиться на її території, покладається насамперед на неї. З цією метою держави — сторони Конвенції мають здійснювати пам'яткоохоронну політику в суспільстві, включати питання охорони культурної та природної спадщини до державних програм; створювати чи зміцнювати на своїй території відповідні пам'яткоохоронні служби; розвивати наукові й технічні розробки та дослідження, спрямовані на вдосконалення методів охорони об'єктів культурної та природної спадщини; вживати ефективних юридичних, адміністративних і фінансових заходів для забезпечення охорони культурних надбань; сприяти розвитку системи підготовки фахівців пам'яткоохоронної сфери.

Зважаючи, що охорона на національному рівні буває недостатньо ефективною через брак фінансових, наукових і технічних ресурсів країни, на території якої знаходяться об'єкти та спадщина, Конвенцією передбачено використання міжнародної допомоги й співпраці. З цією метою при UNESCO було створено міжнародний комітет з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини (Комітет всесвітньої спадщини). Серед його обов'язків — складання списку найвизначніших пам'яток світової культури, а також Списку світової спадщини, що перебуває під загрозою. Пропозиції щодо

включення об'єктів до списку Світової культурної та природної спадщини подають держави — сторони Конвенції. Комітет всесвітньої спадщини визначає критерії та механізми добору пам'яток. До Списку можуть бути запропоновані як окремі пам'ятки, так і ансамблі чи комплекси або визначні місця, що становлять виняткову історико-культурну цінність, репрезентують визначний творчий здобуток людської діяльності, є унікальними свідченнями історичного минулого, високомистецькими творами і суттєво вплинули на подальший розвиток культури та мистецтва. Надзвичайно важливими умовами внесення до Списку є критерій автентичності матеріальної субстанції пам'яток, а також зобов'язання й спроможність відповідної країни забезпечити на державному рівні належну схоронність об'єкта. Загалом, добір пам'яток для включення до Списку світової спадщини здійснюється відповідно до регулятивного документа "Провідні настанови щодо втілення у життя Конвенції про всесвітню спадщину", розробленого Комітетом світової спадщини. В Україні з урахуванням досвіду підготовки документації на номінацію та Провідних настанов Комітету був напрацьований методичний матеріал щодо підготовки пропозицій на занесення пам'яток до Списку світової спадщини [89].

На сьогодні до списку пам'яток, цінність яких така висока, що їх має захищати все людство, увійшли єгипетські піраміди, Акрополь в Афінах, руїни Карфагена і Баальбека, Великий китайський мур, мавзолей Тадж-Махал, водоспад Вікторія, пам'ятки Рима, історичні міста — Венеція, Флоренція, Краків, Санкт-Петербург і багато інших: загалом близько 1000 об'єктів у різних країнах світу.

Маємо зазначити, що в цьому списку є й такі відомі ансамблі України, як Софійський заповідник і Києво-Печерська лавра у Києві, історичний центр міста Львова, а 2011 р. цей список поповнився комплексом будівель колишньої резиденції буковинських митрополитів у м. Чернівцях.

Отже, основні тези Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини спрямовано на забезпечення функціонування міжнародної системи охорони пам'яток. З метою вдосконалення системи охорони пам'яток на національному рівні, створення умов охорони об'єктів культурної та природної спадщини на рівні світових стандартів у кожній окремо взятій державі — учасниці Конвенції про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини Генеральна конференція UNESCO ухвалила також і Рекомендацію щодо охорони на національному рівні культурної та природної спадщини [152, 307–316].

Цю Рекомендацію слід розглядати як узагальнення світового досвіду охорони об'єктів культурної та природної спадщини, як своєрідну систему науково обґрунтованих пам'яткових заходів. У ній, зокрема, акцентовано увагу на необхідності створення спеціалізованої державної системи управління пам'яткоохоронною сферою, а також на ролі громадськості в охороні історико-культурних надбань. Рекомендація пропонує здійснювати активну державну політику щодо охорони культурної та природної спадщини, залучати до спільних дій усі зацікавлені державні й приватні служби та інсти-

туції, вживати необхідних наукових, технічних, адміністративних, юридичних, фінансових і культурних заходів.

У тісних контактах з UNESCO здійснюється співробітництво Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS) та Міжнародного центру досліджень у галузі охорони і реставрації культурних цінностей (ICCROM), або так званим Римським центром. ICOMOS (як неурядова організація) була створена 1965 р. Свою діяльність вона зосереджує на вивченні та пропаганді світової культурної спадщини, сприяє охороні й використанню пам'яток шляхом вивчення та поширення досягнень охоронно-реставраційної науки і практики, розвиває співробітництво в розробці пам'яткоохоронних технологій, допомагає в підготовці кадрів охорони і реставрації об'єктів культурної спадщини.

Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць об'єднує у своїх лавах близько 7 тис. фахівців з понад 120 країн світу. В системі ICOMOS створено низку спеціалізованих фахових комітетів, які займаються вирішенням специфічних проблем пам'яткоохоронної діяльності, зокрема пов'язаних із охороною пам'яток мурованої архітектури, дерев'яного зодчества, історичних міст, пам'яток археології, історичних садів і парків, наскельного мистецтва, вітражів, підготовки фахівців пам'яткоохоронної сфери, культурного туризму тощо.

Стислий огляд діяльності міжнародного співтовариства в пам'яткоохоронній сфері засвідчує, що воно відіграє провідну роль у розвитку засад сучасної пам'яткоохоронної науки і практики, формуванні міжнародної системи охорони культурних надбань. Важливо зазначити, що підготовці багатьох міжнародних документів передували численні конференції, семінари, зустрічі пам'яткоохоронців. Фахові спілкування на таких наукових зібраннях залишаються ефективною формою поширення досвіду охорони та реставрації об'єктів культурної спадщини, визначення стратегії пам'яткоохоронних досліджень і вдосконалення практики збереження пам'яток.

Отже, підсумовуючи сказане, маємо зробити висновок, що охорона об'єктів архітектурної та містобудівної спадщини охоплює комплекс таких заходів, як облік пам'яток, законодавче і нормативне регулювання збереження їх, управління пам'яткоохоронною сферою та контроль за утриманням пам'яток, захист історично успадкованого середовища, реставрація та функціональна адаптація пам'ятки, популяризація культурних надбань, а також підготовка фахівців з архітектурної реставрації.

Запорукою ефективної охорони об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, розвитку пам'яткоохоронної науки та реставраційної практики в країні є спільна й злагоджена діяльність державних і громадських організацій з охорони об'єктів культурної спадщини, співпраця у цій сфері на міжнародному рівні.

3.2. Правова охорона архітектурно-містобудівної спадщини

У теперішній час — час світової інтеграції — успішна охорона національних надбань, зокрема архітектурних, як засвідчує досвід багатьох розвинутих країн, досягається передусім завдяки забезпеченню функціонування державної системи збереження пам'яток за умови співпраці з міжнародними пам'яткоохоронними інституціями, з використанням інтелектуальних напрацювань у цій сфері світової спільноти.

Основою функціонування державної системи охорони об'єктів культурної спадщини в Україні є законодавчо закріплене положення, за яким пам'ятки, що знаходяться на її території, охороняються державою (див. преамбулу Закону України “Про охорону культурної спадщини”). У багатоплановому комплексі пам'яткоохоронних заходів — адміністративних, правових, наукових, просвітницьких, технічних, економічних — до першорядних і об'єднавчих слід віднести насамперед законодавче та нормативне регулювання охорони об'єктів культурної спадщини на державному рівні.

Неодмінною умовою дієвості регулятивних заходів є узгодженість національної пам'яткоохоронної правової бази з міжнародними документами — конвенціями, рекомендаціями, хартіями та іншими актами, в яких зінтегровані теоретичні й практичні напрацювання міжнародних організацій, причетних до сфери охорони та реставрації пам'яток. Співпраця з такими міжнародними урядовими й неурядовими організаціями, членство в них та обмін досвідом та інформацією, поширення новітніх досягнень в українському пам'яткоохоронному середовищі є важливими складовими в охороні національних культурних надбань.

Серед перших нормативно-правових актів щодо охорони культурних надбань на теренах України, як уже зазначалося, було “Положення про пам'ятки культури і природи”, затверджене Постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 16 червня 1926 р. [67, 27–32]. У цьому документі було визначено систему управління пам'яткоохоронною сферою, порядок реєстрації пам'яток тощо.

Згодом в Україні, а так само в інших республіках колишнього Радянського Союзу, регулювання пам'яткоохоронних заходів відбувалося в загальносоюзному контексті. Із застосуванням саме такого підходу були ухвалені Постанова Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. та відповідне до неї “Положення про охорону пам'яток культури на території Української РСР” [67, 335–392]. У методичному плані зазначене положення суттєво доповнювалося Інструкцією про порядок обліку, реєстрації, утримання та реставрації пам'яток, що перебувають під державною охороною [67, 335–392]. У цьому нормативному документі доволі докладно висвітлювався порядок виявлення й первинного обліку пам'яток архітектури та складання облікових карток і паспортів на пам'ятки, подано рекомендації з формування списків пам'яток. Інструкцією регламентувалося утримання пам'яток, визначався порядок використання

їх, а також висувалася вимога, що проведення реставраційних робіт має відбуватись виключно на підставі даних, одержаних у результаті ґрунтового дослідження пам'ятки. Нормативне регулювання пам'яткоохоронних заходів на об'єктах культурної спадщини на початку 70-х років ХХ ст. визначає Закон України “Про охорону й використання пам'яток історії та культури”, прийнятий Верховною Радою Української РСР 13 липня 1978 р., який базувався на аналогічному законі Радянського Союзу 1976 р. [236, 607–622]. Це був перший закон з охорони пам'яток культури на українських теренах. Розроблений за участю фахівців і всенародно обговорений, закон увібрав тодішні досягнення пам'яткоохоронної методики. Але, схвалений суспільством як теоретично досконалий документ, він на практиці виявився декларацією. Положення закону про охорону й використання пам'яток історії та культури, а так само й інших нормативних актів пам'яткоохоронного спрямування в межах Радянського Союзу, мали уніфікований характер і базувалися на спільних методичних засадах.

Із набуттям у 1991 р. незалежності Україна формує свою національну нормативну базу з охорони культурних надбань, використовуючи як вітчизняні теоретичні напрацювання у цій сфері, так і світовий досвід. Серед таких законодавчих актів слід назвати передусім Закон України “Про охорону культурної спадщини” [148, 160–195] та Закон України “Про охорону археологічної спадщини” [148, 196–209].

Концептуально Закон України “Про охорону культурної спадщини”, хоч і не позбавлений пам'яткоохоронних тенденцій в нашій країні 70–80-х років ХХ ст., загалом відповідає сучасним засадам методики охорони та реставрації пам'яток нерухомої спадщини. Зокрема, в ньому дуже наближено до світових стандартів подано класифікацію об'єктів культурної спадщини. Так, об'єкти нерухомої культурної спадщини поділяються за типами на споруди, комплекси (ансамблі) та визначні місця, а за видами — на археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, ландшафтні, науки і техніки.

Окремим розділом закону регламентується управління пам'яткоохоронною сферою. Законодавчо прописані порядок державної реєстрації об'єктів культурної спадщини та особливості здійснення права власності на пам'ятки.

У розділі “Забезпечення охорони пам'яток” визначено заходи охорони — зокрема, такі як консервація, реставрація, реабілітація, музеєфікація, ремонт та пристосовування об'єктів.

Значну увагу в Законі “Про охорону культурної спадщини” приділено захисту традиційного характеру середовища об'єктів культурної спадщини. Окрім зон охорони пам'яток (охоронної, регулювання забудови, охоронюваного ландшафту, охорони археологічного культурного шару), в системі історичних міст передбачено таку форму охорони характерного середовища, як історичний ареал. Окремі розділи присвячено фінансуванню охорони об'єктів культурної спадщини та відповідальності за порушення законодавства про охорону культурної спадщини.

Враховуючи значущість для вивчення історичного минулого археологічних пам'яток та їхню вразливість і невідновлюваність як документальних джерел знань, 2004 р., на розвиток Закону України “Про охорону культурної спадщини”, Верховною Радою України був ухвалений Закон України “Про охорону археологічної спадщини”.

Цей документ подає визначення археологічних термінів, регламентує питання державного управління археологічною спадщиною, обліку пам'яток, встановлює вимоги щодо забезпечення наукових досліджень об'єктів археологічної спадщини, закріплює права та обов'язки дослідників археологічної спадщини, а також встановлює порядок фінансування досліджень та охорони пам'яток археології. На особливу увагу заслуговує розділ III Закону, де регламентується наукове забезпечення досліджень археологічної спадщини. Передусім визначаються види досліджень — історико-архівні, польові, післяпольові. Під час досліджень пам'яток Закон зобов'язує дотримуватися певних принципів — зокрема, вимагається застосовувати неруйнівні методи для мінімізації шкоди, що завдається досліджуваним об'єктам археологічної спадщини, постійно в процесі досліджень проводити фіксацію, а також оприлюднювати результати досліджень у публікаціях.

Важливою для забезпечення охорони пам'яток є ст. 9 Закону, в якій прописані завдання наукової археологічної експертизи, що проводиться з метою підготовки висновків про наявність на обстежуваних територіях об'єктів археологічної спадщини. Звертається увага, що наукова археологічна експертиза має здійснюватися заздалегідь, до розгляду питань, пов'язаних з погодженням документації щодо землеустрою, виконання будівельних, земляних чи підводних робіт. У Законі “Про охорону археологічної спадщини” визначено також право осіб і організацій на проведення наукових досліджень, порядок надання відповідних дозволів.

У рамках Закону України “Про охорону культурної спадщини” Кабінетом Міністрів України було прийнято низку постанов, спрямованих на вдосконалення системи обліку, збереження та реставрації історико-культурних надбань. Це, зокрема, Постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання” [152, 90, 91]; “Про затвердження списку історичних населених місць України” [152, 116–131]; “Про затвердження порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України” [152, 131–135] тощо.

Окрім вищезазначених нормативних документів, у сфері охорони культурної спадщини Кабінет Міністрів України ухвалив також інші важливі постанови: “Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць” [152, 518–520], “Про затвердження методики грошової оцінки пам'яток” [152, 521–534], “Про затвердження Типового положення про державний історико-культурний заповідник” [152, 535–538], “Про затвердження Порядку укладання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини” [152, 512–517]. Останній до-

кумент є доволі важливим для забезпечення належної охорони пам'ятки, бо визначає режим використання об'єкта й утримання території, зобов'язання власника або користувача пам'ятки щодо виконання реставраційних чи ремонтних робіт, інші зобов'язання власника (користувача) та органів охорони культурної спадщини.

Окремі законодавчі акти, предметом яких не є пам'яткоохоронна сфера, містять положення, що є важливими для забезпечення належної охорони об'єктів культурної спадщини. Так, у Земельному кодексі України як окрема категорія виділені землі історико-культурного призначення, до складу яких належать землі з розташованими на них пам'ятками культурної спадщини, комплекси, історико-культурні заповідники, заповідні території, охоронювані археологічні території, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби. У Кодексі прописано, що навколо історико-культурних заповідників, музеїв просто неба, меморіальних музеїв-садиб, пам'яток культурної спадщини, комплексів встановлюються зони охорони із заборонаю діяльності, що негативно впливає на дотримання режиму використання таких земель [152, 82, 83].

Кримінальним кодексом України визначені покарання за незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, умисне незаконне знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини або їхніх частин [152, 88]. Варте уваги й застереження, прописане в Цивільному кодексі України, про викуп пам'ятки культурної спадщини органом охорони культурної спадщини, якщо в результаті бездіяльності власника пам'ятці загрожує пошкодження або знищення [152, 90].

Важливою ланкою забезпечення належного рівня реалізації пам'яткоохоронних заходів на об'єктах культурної спадщини є нормативні документи, до яких належать державні норми і правила, інструкції, методичні рекомендації тощо. Розроблені на основі державних законодавчо-правових актів, з урахуванням міжнародних документів і наукових напрацювань у пам'яткоохоронній сфері, вони спрямовані на системне і якісне практичне виконання всього комплексу робіт на пам'ятці, починаючи від досліджень, проектування, реставрації, функціональної адаптації, інженерного оснащення й завершуючи науковою звітністю.

Серед напрацьованих останнім часом і затверджених Мінрегіонбудом нормативних документів слід передусім назвати такі державні норми України, як "Реєстраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини" [192], "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування" [208], "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України" [207], "Склад, порядок розроблення, погодження і затвердження науково-проектної документації для реставрації об'єктів нерухомої культурної спадщини" [209]. На стадії узгодження та затвердження перебувають розроблені

норми і правила “Реставрація пам’яток монументального мистецтва (настінний живопис, мозаїка)”.

Побіжно зауважимо, що Державні норми з реставрації, консервації та проведення ремонтних робіт на пам’ятках культурної спадщини були запроваджені вперше у 2004 р. й регламентують склад і зміст науково-проектної документації, порядок та організацію проведення реставраційних робіт на об’єкті й акцентують увагу переважно на питаннях технології виконання реставрації різних конструктивних частин історичних споруд (наприклад, реставрації та підсилення основ і фундаментів, мурованих стін), зміцнення конструкцій із дерева, каменю, металу тощо.

Два нормативні документи, зазначені вище, торкаються питань містобудівної охорони пам’яток і є важливими для забезпечення комплексного збереження історично успадкованого довкілля об’єктів культурної спадщини — зокрема, в них подано визначення території пам’ятки, зон охорони пам’яток, викладено методiku складання історико-архітектурного опорного плану та визначення меж історичних ареалів населених місць тощо.

Згідно з цими Державними нормами, територія пам’ятки визначається як земельна ділянка, на якій розташований об’єкт культурної спадщини і яка пов’язана з ним історично й функціонально. В цьому нормативному документі наведені визначення зон охорони й подано їх класифікацію — охоронна зона пам’ятки, зона регулювання забудови, зона охоронюваного ландшафту. Також ґрунтовно прописано склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації з пам’яткоохоронного зонування.

Обов’язковою складовою частиною генеральних планів історичних міст України є історико-архітектурні опорні плани. Перспективна розбудова історичних міст, їх регенерація вимагає осмислення історико-культурного потенціалу відповідних територій та складання історико-архітектурних опорних планів. Згідно з нормативним документом, про який тут мова, історико-архітектурних опорний план — це науково-проектна документація, в якій фіксується інформація про весь комплекс нерухомих об’єктів культурної спадщини та пов’язане з ними середовище. На основі історико-архітектурного опорного плану визначаються межі історичних ареалів. У документі також детально прописаний склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження документації на історико-архітектурні опорні плани й історичні ареали.

Забезпечення високої якості реставраційних робіт на об’єкті значною мірою визначається змістом і складом науково-проектної документації. І в цьому плані є важливими державні норми щодо складу, порядку розроблення, погодження і затвердження науково-проектної документації для реставрації об’єктів нерухомої культурної спадщини. Згідно з цими нормами, документація на реставрацію об’єкта складається з таких розділів:

- попередні роботи;
- комплексні наукові дослідження;
- ескізний проект реставрації;

- робоча документація з кошторисом;
- науково-реставраційний звіт.

Попередні роботи передбачають збирання історико-бібліографічних даних про пам'ятку, проведення попередніх архітектурно-археологічних та інженерно-технічних обстежень пам'ятки в натурі та уточнення на основі зібраних матеріалів реставраційного завдання на розробку науково-проектної документації.

Метою комплексних наукових досліджень є визначення історико-культурної значущості пам'ятки, детальна її фіксація, передусім шляхом обміру та проведення інженерної діагностики технічного стану об'єкта. Результатом таких досліджень мають стати розгорнута історична довідка, обмірні креслення, матеріали фотофіксації, висновки про технічний стан тощо.

Відповідно до нормативного документа, на основі матеріалів комплексного дослідження розробляється ескізний проект реставрації пам'ятки, що має включати пояснювальну записку з обґрунтуванням прийнятих рішень, основні (демонстраційні) креслення, в яких розкривається суть реставраційних заходів і облаштування території пам'ятки, визначається функціональна адаптація об'єкта.

Робоча стадія розробки науково-проектної документації на реставрацію передбачає деталізацію проектних рішень, охоплює технологічні та конструктивні рекомендації, складання кошторису та розробку, в разі потреби, проекту організації реставраційних робіт на об'єкті.

Завершальною стадією реставраційного процесу є науковий звіт про виконанні науково-проектні та реставраційні роботи.

Водночас цим документом визначається порядок узгодження та затвердження науково-проектної документації, а також регламентується авторський нагляд за проведенням реставраційних робіт на об'єкті.

Якщо державні норми і правила є обов'язковими до виконання для всіх учасників пам'яткоохоронного й реставраційного процесу, то інструкції чи методичні рекомендації мають на меті розкрити зміст і послідовність проведення тих чи тих заходів, надати практичні поради виконавцям, спрямувати їхні дії на якісне виконання поставлених завдань. Для розробки методичних рекомендацій, інструкцій тощо залучаються, як правило, наукові установи та досвідчені фахівці. У попередніх роках методичні рекомендації пам'яткоохоронного спрямування розробляли переважно в Науково-дослідному інституті теорії та історії архітектури і містобудування. Однак останнім часом чимало методичних напрацювань підготовлено науковцями Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень — як-от “Методичні рекомендації щодо обліку, проведення обстеження стану пам'яток садово-паркового мистецтва та заходів щодо їхнього збереження та використання”, “Методичні рекомендації з визначення та обміру нерухомих пам'яток науки і техніки”, “Методичні рекомендації щодо розроблення історичних довідок”, “Методичні рекомендації щодо музеєфікації нерухомих пам'яток науки і техніки”, “Методичні рекомендації по складанню паспортів на пам'ятки археології” та інші. Не вдаючись до ґрунтовної характеристики

кожної окремо взятої праці, зазначимо, що, попри певну частку суб'єктивних підходів, у цих напрацюваннях зібрано й доопрацьовано раніше накопичений досвід проведення відповідних заходів і що назагал ціла низка таких рекомендацій сприяє розвитку наукових засад пам'яткоохоронної методики в державі.

Стисло викладена інформація про деякі нормативні документи й методичні рекомендації передусім засвідчує, що в незалежній українській державі, відповідно до соціально-економічних умов, розпочалося формування нормативно-методичної бази пам'яткоохоронної сфери. Однак вибірковий підхід до розробки таких документів не забезпечує комплексного формування наукових досліджень, проектування й проведення реставраційних та інших пам'яткоохоронних заходів на об'єктах культурної спадщини. Належне збереження культурних надбань держави в сучасних умовах потребує системної й структуризованої нормативно-методичної бази пам'яткоохоронної діяльності.

Отже, як засвідчує огляд документів, за роки незалежності правове підґрунтя пам'яткоохоронної сфери в Україні в основному сформовано. Напрацьовані законодавчі та нормативні акти теоретично створюють умови для належної охорони об'єктів культурної спадщини в державі.

Правове регулювання пам'яткоохоронних заходів визначається й документами, напрацьованими світовою спільнотою, — конвенціями, хартіями та іншими актами, розробленими та прийнятими міжнародними організаціями, причетними до охорони пам'яток. Створені на підґрунті новітніх тенденцій охорони культурних надбань та інтегрованого досвіду, вони віддзеркалюють найвищі світові досягнення пам'яткоохоронної науки.

Обов'язковими до виконання є положення міжнародних конвенцій, ратифікованих законодавчим органом держави. Рекомендаційний характер мають інші документи — рекомендації та хартії. Серед найважливіших міжнародних угод у царині пам'яткоохоронної діяльності, яких Україна зобов'язалася дотримуватись, є Конвенція з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини (ратифікована 12 жовтня 1988 р.) та пов'язані з цим документом Рекомендації з охорони на національному рівні культурної й природної спадщини.

Отже, Україна як сторона Конвенції зобов'язується забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію й передання майбутнім поколінням культурної та природної спадщини, яка знаходиться на її території; проводити загальну політику, спрямовану на надання культурній та природній спадщині певних функцій у громадському житті; створювати на своїй території служби з охорони, збереження й популяризації культурної та природної спадщини; розвивати наукові й технічні розробки щодо охорони пам'яток; сприяти підготовці фахівців пам'яткоохоронної сфери; вживати відповідних юридичних, адміністративних і фінансових заходів для виявлення, охорони, збереження та популяризації спадщини [152, 263, 264].

Особливий інтерес як джерело правових заходів щодо забезпечення охорони пам'яток становить додана до Конвенції Рекомендація з охорони на

національному рівні культурної та природної спадщини. У цьому документі детально прописані загальні принципи охорони культурних надбань, завдання пам'яткоохоронних служб, заходи з охорони — зокрема, науково-технічні, адміністративні, юридичні, фінансові, культурно-просвітницькі та інші [152, 307–316].

Як доповнення до вищезазначених Конвенції та Рекомендації, з ініціативи UNESCO 1976 р. було прийнято також Рекомендацію щодо збереження і сучасної ролі історичних ансамблів [152, 322–333].

Провідна ідея цього останнього документа зводиться до забезпечення комплексності в охороні об'єктів історико-культурної (передусім архітектурної) спадщини. Рекомендація привертає увагу до важливості збереження для історичних ансамблів характерного довкілля, під яким розуміють природне чи створене людиною навколишнє середовище, що впливає на статичне чи динамічне сприйняття цих ансамблів або безпосередньо пов'язане з ним просторово, в соціальному, економічному або культурному аспектах.

Для забезпечення комплексної охорони історичних ансамблів Рекомендація пропонує застосовувати необхідні правові, адміністративні, технічні, економічні й соціальні заходи; звертає увагу на необхідність всебічних досліджень історичних утворень і визначення на основі аналізу зон охорони пам'яток містобудування та створення режиму утримання їх. Важливою передумовою збереження історичних утворень у системі відповідних поселень вважають регламентацію нового будівництва, широку пропаганду спадщини та залучення до справи не тільки фахівців різного профілю, а й широких кіл громадськості.

У розвиток Конвенції про охорону всесвітньої культурної й природної спадщини, визнаючи значущість підводної культурної спадщини й усвідомлюючи загрозу її знищення внаслідок несанкціонованої діяльності, світове співтовариство на рівні UNESCO у 2001 р. прийняло Конвенцію про охорону підводної культурної спадщини [73, 35–57]. У ній до об'єктів підводної культурної спадщини віднесено споруди, будинки, артефакти, судна, літальні апарати, інші транспортні засоби, людські останки, предмети доісторичного характеру разом з археологічним і природним довкіллям, що періодично або постійно перебувають під водою не менше 100 років.

У документі прописано зобов'язання сторін — учасниць Конвенції щодо проведення охоронних заходів у своїх територіальних водах, надання інформації про виявлені об'єкти підводної культурної спадщини, співробітництва в застосуванні санкцій тощо. В додатку до Конвенції визначено правила стосовно діяльності, спрямованої на підводну культурну спадщину. Пріоритетним варіантом охорони об'єктів підводної культурної спадщини визнається збереження їх на місцях виявлення.

Торкаючись міжнародних нормативно-правових документів, неможливо не згадати Міжнародну хартію з охорони й реставрації нерухомих пам'яток визначних місць, так званої Венеційську хартію, прийняту Міжнародним конгресом реставраторів у 1964 р. [152, 334–336]. Заявлені в ній принципи та пам'яткоохоронні заходи поширюються на всі види нерухомої спадщини

й не втратили значущості до наших днів. Так, згідно з хартією, історичними пам'ятками слід вважати як окремі споруди, так і комплекси міської чи сільської забудови. Охорона та реставрація пам'яток має на меті збереження об'єкта як свідка історії і твору мистецтва.

Основним методом збереження пам'яток визнається передусім консервація. Реставрація як метод вважається винятковим заходом і рекомендується у випадках необхідності виявлення естетичної та історичної значущості пам'ятки, а будь-які реставраційні дії стосовно пам'ятки повинні мати документальну аргументацію. Тому важливо професійним пам'яткоохоронцям усвідомити тезу: реставрація припиняється там, де починається гіпотеза. Венеційська хартія акцентує увагу на необхідності збереження нашарувань, оскільки єдність стилю — це не є мета реставрації. Документ вміщує також рекомендації щодо проведення архітектурно-археологічних розкопів і ведення науково-реставраційної документації.

Принципи Венеційської хартії втілено в теоретичній і практичній діяльності ICOMOS, ICCROM та інших міжнародних організацій. Зокрема, як доповнення Венеційської хартії Міжнародною радою з питань пам'яток і визначних місць було ухвалено низку інших хартій з охорони історичних садів і ландшафтів: так звана Флорентійська хартія (1981), Міжнародна хартія з охорони історичних міст (Вашингтон, 1987), Міжнародна хартія з охорони і використання археологічної спадщини (Лозанна, 1990), Міжнародна хартія про захист та управління підводною культурною спадщиною (Софія, 1996) та ін.

Окрім UNESCO, ICOM, ICOMOS, ICCROM та інших міжнародних організацій, помітну роль у справі розвитку міжнародної охорони культурної спадщини останніми десятиріччями відіграє Рада Європи. Держави — учасниці Ради Європи ухвалили, зокрема, Європейську культурну конвенцію, Європейську ландшафтну конвенцію, Конвенцію про охорону архітектурної спадщини Європи, Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини.

Визначальна теза Європейської культурної конвенції, ухваленої ще 1954 р., полягає в тому, що кожна з договірних сторін розглядає збереження культури своєї країни як збереження спільних культурних надбань цілої Європи й, відповідно, докладає зусиль як для поширення своєї мови, культури, історії на території інших держав, так і сприяє охороні та популяризації культурних цінностей країн Конвенції у власній державі. Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 24 лютого 1994 р., Україна також приєдналася до Європейської культурної конвенції [152, 248–252].

Як спільну культурну спадщину, що сприяє формуванню місцевих культурних традицій і водночас визначає європейську ідентичність, а також має важливе значення для економіки та добробуту людей, учені розглядають довідля європейських країн. Тож Європейська ландшафтна конвенція, прийнята Радою Європи 2000 р. й ратифікована Верховною Радою України 2005 р., визначає зобов'язання договірних сторін щодо вжиття заходів, спрямованих на охорону, регулювання втручання в ландшафт на власних

територіях, закликає до поширення інформації в суспільстві про цінні ландшафтні утворення, а також до спільних дій та взаємодопомоги європейських країн щодо ефективного збереження довкілля [152, 292–299].

Приєдналася Україна й до Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи, прийнятої Європейським співтовариством у жовтні 1985 р. [152, 275–285].

Усвідомлюючи, що історико-архітектурні надбання є спільною спадщиною усіх європейських країн і визнаючи необхідність національної ідентифікації культури кожного народу в умовах інтеграційних процесів об'єднаної Європи, учасники Конвенції домовилися про спільні дії щодо охорони архітектурних пам'яток і застосування відповідних пам'яткоохоронних заходів. З цією метою вони зобов'язуються створювати необхідні умови для збереження, ухвалювати відповідні закони, своєчасно реставрувати об'єкти архітектурної спадщини, не допускати їхнього пошкодження та руйнації. Сторони розглядають охорону архітектурної спадщини як основне завдання розвитку міст і поселень, сприяють популяризації історико-культурних надбань, створюють умови для розвитку пам'яткоохоронної та реставраційної справи, заохочують охорону пам'яток економічними й фінансовими заходами. Сторони також зобов'язуються, згідно з Конвенцією, обмінюватися інформацією про охорону спадщини та надавати взаємну допомогу у справі збереження архітектурних надбань.

Європейську конвенцію про охорону археологічної спадщини (переглянуто), ухвалену державами — членами Ради Європи у 1992 р., ратифіковано Верховною Радою України 2004 р. [152, 284–291].

Держави — члени Ради Європи та інші держави, які приєдналися до цієї конвенції, визначаючи археологічну спадщину як важливе джерело важливої інформації та усвідомлюючи загрозу її збереженню у зв'язку з реалізацією глобальних проектів, природних катастроф, нелегальних розкопів тощо, зобов'язуються поєднувати свої зусилля щодо захисту археологічної спадщини як документального свідчення діяльності людини. З урахуванням уніфікованого визначення об'єктів археологічної спадщини сторони зобов'язуються забезпечувати належну охорону, облік пам'яток на території своїх держав, регулювати та здійснювати нагляд за проведенням розкопів, запобігати нелегальним розкопам, створювати археологічні резерви з метою забезпечення подальшого вивчення їх наступними поколіннями, забезпечувати фінансову підтримку археологічних досліджень та належним чином пропагувати пам'ятки археології.

Розглянуті міжнародні конвенції, рекомендації, хартії засвідчують, що світове співтовариство надає великого значення розвитку засад сучасної пам'яткоохоронної науки і практики, вдосконаленню правової бази охорони культурних надбань, зокрема й архітектурної спадщини.

Отже, охорона об'єктів культурної спадщини регламентується як національними законодавчими та нормативними актами, так і міжнародними правовими документами — конвенціями, рекомендаціями, хартіями.

3.3. Територіальна охорона і захист історичного середовища об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини

Від 70-х років XX ст., розвиток архітектурно-реставраційної методики та усвідомлення необхідності комплексної охорони об'єктів культурної спадщини як складових цілісної містоформувальної структури сприяли утвердженню в пам'яткоохоронній галузі поняття “історичне середовище”.

Питання середовища, зокрема й історичного, порушували у своїх роботах Є. Михайловський, А. Іконников, К. Лінч, О. Беккер, О. Щенков, Т. Устенко, Є. Водзинський, О. Маслов та ін. [153, 71–88; 106; 237; 18; 122]. Проте визнання пріоритету реконструкцій історично сформованих містобудівних утворень над збереженням їх як комплексних пам'яток відповідним чином позначилося на дослідженнях феномену історичного середовища та його тлумачення.

Тему міського середовища найбільш ґрунтовно розробив А. Іконников [60, 240–252], визначивши структурні складові середовища, принципи його естетичного впорядкування. Він розглядає середовище як предметно-просторове оточення, організоване для життя й діяльності людини у певних соціальних умовах, просторову основу якого визначають такі складові, як природний ландшафт, монументальні будівлі й споруди, планувальна мережа вулиць та майданів, рядова забудова. Ці складові досить стабільні у часі й, відповідно, утворюють просторовий каркас середовища [60, 242]. Предметне наповнення просторової системи, необхідне для забезпечення конкретних життєвих процесів — обладнання, предмети побуту, об'єкти міського дизайну тощо — більш рухоме в часі, змінює своє положення й оновлюється частіше. Таким чином, середовище, як зазначає А. Іконников, через поєднання різних нашарувань предметного наповнення характеризується спадкоємністю, забезпечує часові зв'язки культур, є хранителем соціальної пам'яті [60, 247].

Є. Михайловський вважає історичне середовище важливою складовою міського середовища й трактує його як систему будівель, споруд і відкритого простору, взятих у комплексі усіх явищ, що виникають у їхній взаємодії [153, 72]. Серед важливих характеристик історичного середовища Є. Михайловський вирізняє аспекти утилітарно-функціональної та естетичної значущості, привертає увагу до особливостей дослідження й сучасного освоєння історичного середовища, але загалом не виходить за рамки середовища осібних пам'яток.

Прагнення осмислити історичне середовище міста і визначити у його контексті шляхи збереження пам'яток та гармонійного включення до історично сформованої забудови об'єктів нового будівництва спостерігаємо у дослідженні О. Беккера та О. Щенкова [18, 6–14]. Щодо якісної оцінки середовища автори акцентують увагу на системному, мистецькому та історичному аспектах його змістовності, однак уникають будь-яких термінологічних визначень середовища.

Образне сприйняття міського середовища — основна ідея дослідження К. Лінча [106, 328]. Його розуміння сутності середовища базується на образній цілісності й неперервності розвитку міського організму. Відповідно, важливою складовою середовища, за К. Лінчем, є часовий вимір, відчуття образу часу. Дослідження цього автора, в яких середовище розглядається через призму часових змін, спонукають до висновку, що образ часу в середовищі проявляється через присутність нашарувань минулого, а отже, об'єктивним є існування в міському організмі старого і нового.

Цілком правомірною слід визнати спробу вирішення проблеми нового будівництва в історичному середовищі через осмислення його сутності. Саме на це орієнтоване дослідження О. Маслова [122, 73]: не вдаючись до глибокого теоретичного осмислення сутності середовища, він, здебільшого інтуїтивно, розглядає міське середовище як своєрідне духовне поле міста, що інтегрує всі прояви життєдіяльності людини та її взаємодію з довкіллям.

Ґрунтуючись на зазначених дослідженнях, можемо дійти узагальнювального висновку, що в широкому розумінні середовище розглядається як предметно-просторове оточення людини, створене нею у відповідних природних умовах для забезпечення своєї життєдіяльності. Отже, основою формування є людина, її діяльність. Людина постійно взаємодіє із середовищем, примножує предметне наповнення, удосконалює його. Таким чином, середовище не залишається стабільним у часі, воно постійно змінюється відповідно до потреб суспільства, хоча на певних відрізках часу окремі складові його можуть залишатися стабільними. Найбільш незмінною основою середовища, безперечно, залишається ландшафт. До певної міри можна говорити про стабільність архітектурно-просторового пласта середовища. Архітектурно-просторова структура забудови в умовах конкретного ландшафту й визначає загалом просторове поле, в якому відбуваються функціонально-утилітарні дії з їх відповідним наповненням. Отже, функція як похідна від людини є важливим чинником, що обумовлює характер середовища. Висвітлюючи проблему історичного середовища, слід наголосити ще на одному важливому аспекті — на часі. Часовий вимір просторового поля історичного середовища є, по суті, визначальним. Ідеться не про циклічну зміну природних явищ, які, безумовно, позначаються на візуальному сприйнятті середовища в різні пори року, а про незворотний плін часу, що зумовлює як народження та відмирання організмів, так і старіння матеріальних об'єктів і предметів.

Більшість заселених місць — як міських, так і сільських — було започатковано в далекому минулому. Тривалий час у процесі боротьби з природними й антропогенними явищами внаслідок життєдіяльності людини в цілому вибудовувалася просторова структура різних міст, під тиском соціальних процесів, а також розвитку культури змінювався характер забудови, розширювалася мережа вулиць і майданів.

Згадані явища в різних формах знайшли своє відображення у просторовій організації міста — їхні сліди залишилися в численних об'єктах матеріальної культури, що збереглися до наших днів, завдяки чому ми можемо заглибитися в минуле й відповідним чином відчутти, усвідомити плін історії.

Сукупність історичних штрихів у системі міста, зінтегрованих в історичному середовищі, визначає часове поле середовища відповідного утворення. Хронологічний діапазон складових, що формують просторово-часове поле історичного середовища, визначають хронологічні рамки середовища, його історичну значущість, а також розкривають спадкоємність і неперервність розвитку міста. Ідеться про історично успадковану систему будівель і споруд відповідного утворення, матеріальні сліди історичного минулого.

Сформована за конкретних умов історично успадкована система будівель і споруд у поєднанні з усталеною мережею вулиць, майданів і відкритих просторів становить стабільний просторовий каркас середовища, обумовлює параметри його просторового поля.

Отже, в руслі проблеми, що тут розглядається, історичне середовище можна визначити як просторово-часове поле життєдіяльності людини, організоване історично успадкованою системою будівель і споруд чи їхніх фрагментів у ландшафтних умовах відповідної території.

У цьому твердженні акцентується увага передусім на матеріальній основі середовища, зокрема ландшафті, та історично успадкованій забудові як найбільш стабільних складових, що забезпечують усталеність каркаса просторово-часового поля середовища і можливість його візуального сприйняття та ідентифікації у відповідних параметрах.

Однак середовище не варто розглядати тільки в матеріальному аспекті. Як явище, в якому зінтегровані різні соціальні й культурні відносини, творчі здобутки архітектурно-містобудівного мистецтва певних історичних періодів, середовище відображає і духовний світ суспільства у відповідному історичному форматі. Інтегруючи історико-культурний потенціал пам'яток, історичну інформативність місця та естетичні особливості навколишнього ландшафту, позначене традиційними утилітарно-функціональними процесами, середовище набуває історико-культурної змістовності.

Таким чином, з урахуванням структури середовища, де серед його складових, крім природно-ландшафтного та архітектурно-просторового пластів, визначено також і функціонально-утилітарний, історичне середовище будь-якого рівня не варто розглядати як об'єкт охорони в буквальному розумінні. Об'єктом охорони залишається матеріально існуючий стабільний архітектурно-просторовий каркас середовища в територіальних параметрах органічно й композиційно пов'язаного ландшафту. Отже, під охороною середовища слід розуміти утримання параметрів і стану просторово-часового поля, в межах якого забезпечується цілісність успадкованого історико-культурного образу, що досягається стабільністю історично сформованого просторового каркаса відповідного містобудівного утворення у межах його історичної, функціональної і композиційної цілісності та в контексті ландшафтних умов конкретного місця.

У нинішніх умовах інтенсивного оновлення історичних центрів міст і реновації традиційної забудови охорона історичного середовища набуває особливого значення. Заходи, що застосовуються в таких випадках, визначаються як територіальні, або містобудівні.

Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини означає встановлення зон охорони пам'яток, надання територіально поєднаних сукупностей пам'яткових ресурсів статусу заповідників, а також визначення в системі історичних міст чи поселень меж історичних ареалів.

Територіальним заходам збереження об'єктів нерухомої культурної спадщини приділено значну увагу в Законі України "Про охорону культурної спадщини" [152, 61–64]. У розділі про захист традиційного характеру середовища та об'єктів культурної спадщини визначаються такі зони охорони: охоронна зона пам'ятки, археологічних територій, регулювання забудови, охоронюваного ландшафту, археологічного культурного шару; заповідники та історичні ареали населених місць як історично успадковані сукупності об'єктів культурної спадщини, організовані територіально [152, 61, 62]. На основі цього закону було розроблено відповідні нормативні документи, зокрема ДБН (Державні будівельні норми України) "Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування" [208], а також "Склад, зміст, порядок розроблення погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України" [207].

Згідно з першим документом, охоронна зона пам'яток визначається як територія, необхідна для збереження і відтворення найближчого історичного середовища пам'ятки, основним чи суттєвим елементом якого вона є. В охоронній зоні нова забудова за висотою, розмірами в плані, масштабністю, архітектурними формами підпорядковується пам'яткам та історичному середовищу. До охоронної зони включаються ділянки історичної забудови, ландшафтів вільних просторів, які становлять характерне історичне середовище пам'ятки, а також цінні оглядові точки та зони.

Загалом визначений статус охоронної зони пам'ятки не викликає заперечень. Разом з тим зауважимо, що об'єкти нерухомої культурної спадщини органічно пов'язані з певною територією.

Територія пам'ятки разом з матеріальною структурою відповідного об'єкта становить матеріальну субстанцію пам'ятки [171, 69, 70; 172, 39, 40]. Територія пам'ятки осібних об'єктів культурної спадщини у більшості випадків збігається з межами володінь; для ансамблів, комплексів чи інших утворень вона визначається межами відповідних утворень. Зауважимо, що статус території пам'ятки є вищим за статус охоронної зони.

Таким чином, у процесі охоронного зонування має бути передусім визначена територія пам'ятки, а вже довкола неї встановлюватиметься охоронна зона відповідного об'єкта. Таке розмежування територій, як ми переконуємося далі, має суттєве значення у вирішенні питань, пов'язаних із застосуванням пам'яткоохоронних заходів.

Навколо ансамблів, комплексів, інших містобудівних утворень, які становлять унікальну історико-культурну цінність і оголошені заповідниками або набули статусу пам'яток містобудування, також встановлюються охо-

ронні зони. Водночас статус території заповідника, аналогічно до території пам'ятки, є вищим за статус охоронної території, тобто території у межах зони.

Сприйняття міського утворення і міста загалом як своєрідного організму, що завжди зберігає тенденції до розвитку і є цілісною інфраструктурою, вимагає й утвердження у пам'яткоохоронній методиці комплексного підходу до охорони об'єктів культурної спадщини. Методичне запровадження відповідних засад комплексного збереження пам'яток у системі міст чи сільських поселень поки що успіху не мало. Натомість упродовж десятиліть утверджується доктрина вибіркової охорони найбільш значущих пам'яток з пріоритетом реконструктивних заходів щодо історично успадкованих містобудівних утворень — на ґрунті цієї доктрини вибудовується і практика в наші дні. Певним кроком до поліпшення захисту традиційного середовища історичних міст покликане стати запровадження в пам'яткоохоронній сфері такої комплексної форми охорони, як історичний ареал.

Згідно зі ст. 1 Закону України “Про охорону культурної спадщини”, історичний ареал населеного місця визначається як частина міста чи іншого поселення, що зберегла старовинний вигляд, розпланування та форму забудови, які є типовими для певних культур або періодів розвитку [152, 41]. Щодо меж та режимів використання історичних ареалів поселень вказується, що вони визначаються в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (ст. 31, п. 1). Тож маємо звернутися до відповідного нормативного документа.

У цьому документі історичний ареал трактується як найбільш освоєна в минулому і добре збережена частина території населеного місця, що вирізняється традиційним характером середовища і значною кількістю об'єктів культурної спадщини. Відповідно до цього документу межі історичних ареалів мають проводитися уздовж розпланувальних і природних рубежів, які відокремлюють історичний ареал від міських територій, і визначатися історико-архітектурним опорним планом населеного місця.

Передусім потрібно дещо уточнити саме визначення історичного ареалу. Як уже зазначалося, під історичним ареалом розуміють частину міста чи іншого поселення, що зберегло старовинний характер, а також має значну кількість об'єктів культурної спадщини, тобто це територіально поєднана сукупність об'єктів культурної спадщини в системі історично успадкованої частини населених місць.

Територіально поєднані об'єкти нерухомої культурної спадщини — пам'ятки архітектури та містобудування, археології, історії, монументального мистецтва, локальні ансамблі й комплекси в статусі заповідників, садово-паркові комплекси разом з історичною забудовою, структуризовані історично успадкованою мережею вулиць і майданів в умовах характерного ландшафтного довкілля — формують просторову структуру розгалуженого містобудівного утворення, що може визначатися як інтегрований об'єкт культурної спадщини.

Просторовий устрій історичного ареалу матеріально визначатиметься та-

кими складовими, як ландшафт, планувальна мережа та забудова разом з пам'ятками, що загалом за структурною організацією зближує історичний ареал із пам'яткою містобудування. Але на відміну від пам'ятки урбаністики, територія якої в межах відповідного утворення є пам'ятковою повністю і разом з усіма об'єктами становить матеріальну субстанцію, територія історичного ареалу має іншу характеристику. Передусім її слід розглядати диференційовано, з погляду значущості, бо вона складається з територій пам'яток ареалу (фрагментарно, відповідно до об'єктів культурної спадщини, розташованих в окреслених межах) та охоронних зон відповідних пам'яток. За значної щільності пам'яток їх охоронні зони практично нашаровуються одна на одну, утворюючи суцільну охоронну зону (за винятком територій пам'яток із відповідним охоронним режимом). У такому разі на територіях у межах охоронних зон, згідно з чинними рекомендаціями, допускається нова забудова, яка за параметрами, масштабністю, архітектурно-пластичним вирішенням має бути підпорядкованою пам'яткам та історичному середовищу. Водночас у структурі пам'ятки містобудування такі дії неприпустимі.

Отже, територіально в історичному ареалі інтегруються території пам'яток, охоронні зони різних об'єктів культурної спадщини, території заповідників, охоронні археологічні території. Топографічна структуризація меж історичного ареалу в системі міста чи сільського поселення може привести до часткового включення до загальної території зон регулювання забудови та охоронюваного ландшафту.

Різноманітність об'єктів культурної спадщини, їхні територіальні параметри, місце та роль у забудові міських та сільських поселень відповідним чином мають знайти відображення в охоронних зонах. Цей процес потребує значних зусиль, ґрунтовних досліджень і досконалої методики. Помінувши проблему методики досліджень територіальної охорони, зазначимо, що сучасне законодавче та нормативне регулювання територіальної охорони об'єктів культурної спадщини в Україні, безперечно, ввібрало історичний досвід і численні наукові напрацювання як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців. Зокрема, значний внесок у розробку методики архітектурно-містобудівних досліджень, на яких, власне, базується територіальна охорона, зробили Ю. Ранінський, Л. Андреев, В. Лавров, О. Беккер, Р. Гаряєв, С. Регаме, Й. Глямжа, Є. Водзинський, В. Вечерський, Б. Колосок та ін. [153; 2; 26; 237].

Напрацьована методика загалом зводиться до реалізації заходів регулювання територіальної охорони — визначення на підставі історико-архітектурних опорних планів і аналізу візуального розкриття об'єктів культурної спадщини меж територій, що відповідають критеріям тих чи тих зон охорони, або територіальних утворень, якими є історичні ареали та заповідники. Але головна мета територіальної охорони — це збереження характерного середовища у визначених параметрах. Саме так її сформульовано у відповідному розділі Закону України “Про охорону культурної спадщини” та в названих вище нормативних документах, якими регламентується визначення меж зон охорони пам'яток та історичних ареалів.

Звертаючись до сформульованого вище визначення історичного середовища як просторово-часового поля життєдіяльності людини, організованого історично успадкованою системою будівель і споруд у ландшафтних умовах відповідної території, доходимо висновку, що середовище охоронних зон пам'яток з їхніми територіями, територій та охоронних зон заповідників, пам'яткових ансамблів і комплексів та інших містобудівних утворень, історичних ареалів міст і поселень має визначатися як історичне, а параметри охоронних зон об'єктів культурної спадщини — кореспондуватися з територіальними вимірами історично усталених просторових каркасів середовища відповідних об'єктів.

З огляду на якісні відмінності у статусі територій пам'яток і заповідників, охоронних територій об'єктів культурної спадщини та зон регулювання забудови належним чином має відбуватися регулювання міри втручання в просторовий каркас середовища з тим, аби зберегти і виявити просторово-композиційну цілісність пам'ятки з історично успадкованим довкіллям, зберегти традиційний характер середовища.

Вище розглянуті переважно теоретичні питання територіальної охорони об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини. Водночас, так само потребує висвітлення і методичних засад вирішення практичних завдань охорони історичного середовища. Засади методики територіальної охорони об'єктів культурної спадщини на вітчизняних теренах склалися наприкінці 80-х — на початку 90-х років XX ст. Окремі науково-методичні напрацювання дослідників архітектурно-містобудівної спадщини та пам'яткоохоронців, зокрема А. Іконнікова, Є. Михайловського, Ю. Ранінського, О. Щенкова, О. Беккера, Й. Глямжі, С. Регаме, Л. Андреева, Є. Водзинського, Т. Товстенко, Т. Устенко та інших, стали підґрунтям кількох методичних видань [153, 7–14, 71–88; 189; 2; 18; 39; 191; 229]. Однією з таких праць слід вважати “Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР”, у якій було вміщено також розділи з питань територіальної охорони пам'яток — наприклад, методики дослідження історичного міста, пам'яткоохоронного зонування, засад складання історико-архітектурного плану [125].

Найбільш послідовно й системно викладено методику дослідження історичних міст і заходи щодо територіальної охорони об'єктів культурної спадщини в навчальному посібнику Л. Андреева “Основы исследования и реконструкции исторического города” [2, 14–52]. Значною мірою сприяли практичним завданням збереження середовища пам'яток розроблені в 1990 р. об'єднанням “Росреставрация” методичні рекомендації “Разработка историко-архитектурных опорных планов и проектов зон охраны памятников истории и культуры исторических населенных мест” [188].

Згодом в Україні було видано “Інструкцію до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України” [86].

У пострадянський період питання територіальної або містобудівної охорони об'єктів культурної спадщини в Україні набули нового значення. Цю проблему в наукових дослідженнях порушували М. Бевз, В. Вечерський,

Є. Водзинський, Л. Прибега та ін. [12; 15; 26; 32; 183, 164–194]. Упродовж означеного часу було розроблено низку нормативно-правових документів, зокрема порядок визначення меж зон охорони нерухомих пам'яток та порядок визначення меж і режимів використання історичних ареалів населених місць [207; 208]. Окрім того, останнім часом запроваджено в дію уже згадувані вище Державні будівельні норми України, якими регламентується склад, зміст, порядок розроблення та затвердження науково-проектної документації щодо складання історико-архітектурних опорних планів, визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів населених місць.

Однак, ведучи мову про подібні науково-методичні напрацювання, слід відзначити й те, що вони не позбавлені часової й авторської тенденційності, також те, що методика дослідницьких і проектно-охоронних робіт у наш час загалом не має структурної цілісності. Тож за нинішньої неврегульованості забудови історичних міст для забезпечення територіальної охорони об'єктів культурної спадщини насамперед треба вирішити проблему методики проведення дослідницьких і проектних робіт. Базуючись на матеріалах усього спектра теоретичних напрацювань у цій сфері та залучаючи практичний досвід історико-містобудівних досліджень в Україні, спробуємо стисло викласти власне бачення підходів до формування засад методики територіальної охорони об'єктів культурної спадщини саме на прикладі історичних міст.

Розробка заходів територіальної охорони об'єктів культурної спадщини складається з кількох етапів і базується на поглибленому вивченні відповідного історичного містобудівного утворення, на простеженні розвитку його планувально-просторової структури та визначенні історико-культурного потенціалу. Для цього насамперед потрібно провести історико-бібліографічні й архівні вишукування та натурні обстеження історичної частини міста чи сільського поселення. Наступним етапом є камеральна обробка результатів дослідження і ретроспективний аналіз формування планувальної мережі утворення та його забудови. Потім на основі зібраної й проаналізованої інформації складається історико-архітектурний опорний план. В окремих випадках може розроблятися також історико-містобудівний опорний план.

Історико-містобудівний опорний план, у якому в графічній формі зафіксовано історико-культурний потенціал утворення, слугує надалі підставою для розробки заходів територіальної охорони — зокрема, для визначення зон охорони об'єктів культурної спадщини, встановлення меж і режимів охорони історичних ареалів, — а також для обґрунтування територіальних параметрів пам'яткових утворень, які потребують комплексної охорони і, відповідно, надання їм статусу заповідників чи заповідних територій.

Головним завданням історико-бібліографічних та архівних вишукувань є виявлення у фондах архівів, бібліотек, музеїв та інших закладів документів та інформації щодо розвитку планувальної мережі міста, а також формування його забудови. Віднайдені в архівах, бібліотеках, книгосховищах історичні плани міста, креслення, фотографії, описи вулиць, будівель або інші документи треба проаналізувати, а результати викласти в пояснювальній

записці. В історичній довідці на підставі документальних даних потрібно висвітлити історичний розвиток міста, простежити у вигляді схем ретроспективу формування його планувально-просторової структури. Історичну довідку необхідно проілюструвати історичними планами, кресленнями, фотографіями, виписками й іншими іконографічними матеріалами, виявленими у процесі історико-бібліографічних та архівних досліджень.

Важливою складовою пояснювальної записки (чи додатка до неї) є анотований за видами та категоріями перелік об'єктів культурної спадщини, що перебувають на обліку. Наступним етапом досліджень є натурні візуальні обстеження відповідного містобудівного утворення — здебільшого така робота проводиться в той самий час, що й відповідні історико-бібліографічні та архівні вишукування. Метою таких натурних візуальних обстежень є насамперед уточнення раніше отриманої інформації, зіставлення історичних даних і забудови з існуючим станом. Візуальному обстеженню підлягають усі об'єкти культурної спадщини відповідної території, що перебувають на обліку, проводиться їхня фотофіксація, уточнюються архітектурна стилістика споруд, межі територій пам'яток. У разі виявлення будівель, що можуть бути віднесені до пам'яток, складається додатковий анотований список об'єктів, запропонованих до взяття на облік. При цьому слід виявляти місця втрачених визначних історичних споруд і наносити їх на топооснову.

Натурні дослідження передбачають також вивчення особливостей формування історичного середовища утворення (зокрема, його історично установлені вертикальної композиції, що визначається зовнішніми панорамами та силуетом) і внутрішньої просторової організації міського організму чи його фрагмента.

Засади дослідження історичного міста, його просторової структури та виявлення ролі об'єктів культурної спадщини у формуванні внутрішньої організації та вертикальної композиції урбаністичних утворень найбільш комплексно розробив Є. Водзинський [237, 78–118], тому немає потреби зупинятися на цих питаннях. Але зауважимо, що результатом таких досліджень, котрі базуються на експертних висновках фахівців, мають бути схеми аналізу видового розкриття об'єктів культурної спадщини в системі міста з виявленими видовими територіями й зафіксованими видами на пам'ятки. Результати аналізу видового розкриття об'єктів культурної спадщини мають стати підґрунтям для наступного етапу роботи — визначення меж зон охорони відповідних пам'яток. Базовим документом при проектуванні територіальних заходів охорони об'єктів культурної спадщини є історико-архітектурний опорний план, створений на топографічній основі відповідного утворення, в якому в графічній формі інтегрується інформація про історико-культурний потенціал території.

Для складання історико-архітектурного опорного плану краще використовувати топооснову в масштабі 1:2000, але в окремих випадках, залежно від параметрів утворення та його насиченості об'єктами культурної спадщини, можна прийняти масштаби 1:1000 і 1:500. Передусім на креслення потрібно нанести за певною системою умовних позначень усі види й категорії об'єктів

культурної спадщини, також нещодавно виявлені, як-от: архітектури та містобудування, історії, археології, садово-паркового мистецтва та культурного ландшафту, монументального мистецтва, природи, об'єкти цінної історичної забудови тощо. На історико-архітектурному опорному плані необхідно означити межі території ансамблів, комплексів, інших урбаністичних утворень, віднесених до пам'яткових, а також території, що набули статусу заповідних. Крім того, на кресленнях опорного плану потрібно відобразити історичну періодизацію розвитку планувальної структури міста, визначені межі археологічно цінних територій, території втрачених споруд минувшини, а також важливі доміанти вертикальної композиції міста та дисонуючі об'єкти, що спотворюють історичне середовище. Креслення історико-архітектурного опорного плану супроводжуються систематизованими за видами та категоріями експлікаціями об'єктів культурної спадщини та іншою інформацією.

У деяких випадках, окрім розробки історико-архітектурного опорного плану, може виникнути необхідність ще й у створенні історико-містобудівного опорного плану. Метою його розробки є виявлення особливостей планувально-просторового розвитку історичного центру міста, графічна частина його може розглядатися як складова історико-архітектурного опорного плану.

На креслення історико-містобудівного плану треба наносити виявлені давні вулиці, майдани, композиційно цінні планувально-просторові вузли і доміанти, територію історичних ансамблів і пам'яток містобудування, цінні ділянки природно-антропогенних ландшафтів, історичні некрополі тощо.

Графоаналітична інформація щодо історико-культурного потенціалу історичної частини міста, сконцентрована в історико-архітектурному опорному плані, є підґрунтям для визначення режимів охорони та використання пам'яткових територій, а стосовно найбільш цінних історичних ансамблів, комплексів чи композиційно цілісних урбаністичних утворень — підставою для порушення клопотання перед відповідними органами щодо надання заповідного статусу. Графічна форма вираження результатів дослідження історико-культурного потенціалу у вигляді історико-архітектурного опорного плану дає можливість візуально розкрити картину розміщення об'єктів культурної спадщини, а також виявити осередки їхньої концентрації на певних територіях. Тому історико-архітектурний опорний план слугує основою визначення меж історичних ареалів у структурі міського утворення.

Ще однією складовою комплексу проектної документації з організації територіальних заходів охорони об'єктів культурної спадщини є визначення режиму охорони історично успадкованого середовища, що узагальнюється в проекті зон охорони об'єктів культурної спадщини. В цьому проекті на підставі історико-бібліографічних і архівних вишукувань, натурних обстежень і експертних висновків щодо видового розкриття об'єктів культурної спадщини в системі міста визначаються охоронні зони пам'яток, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, межі археологічно цінних територій і межі заповідників зі своїми зонами охорони. Надзвичайно важливо в процесі пам'яткоохоронного зонування уточнити параметри територій пам'яток, маючи на увазі, що територія пам'ятки разом з матеріальною

структурою відповідного об'єкта історично обумовлені й утворюють матеріальну субстанцію пам'ятки. Для її збереження передбачається суворий режим охорони й забороняється проведення будь-яких господарських робіт чи будівництва. Охоронна зона пам'ятки встановлюється навколо території об'єкта, але не охоплює останньої.

Зона регулювання забудови — це територія, прилегла до охоронної зони пам'ятки. Межі її визначаються на основі матеріалів видового розкриття об'єкта культурної спадщини, а режим її утримання має забезпечити збереження історично успадкованих візуальних зв'язків пам'ятки із довкіллям, композиційну роль в історично сформованому просторовому каркасі відповідної забудови чи системи міста.

На підставі архітектурно-ландшафтного аналізу історичного середовища та дослідження візуального розкриття об'єктів культурної спадщини в системі міського ландшафту для збереження історично успадкованих зв'язків з природним довкіллям встановлюватимуться також зони охоронюваних ландшафтів. У разі щільної забудови та сконцентрованості пам'яток їхні охоронні зони можуть нашаровуватися, суміщатися. У таких випадках визначаються суміщена охоронна зона регулювання забудови і зона охоронюваного ландшафту.

На основі історико-архітектурного опорного плану та проекту пам'ятко-охоронного зонування, з метою забезпечення збереження в системі міста історично успадкованої планувальної мережі вулиць, традиційної забудови, своєрідного ландшафту та загалом характерного середовища можна визначити пам'ятки урбаністики. Проект зон охорони об'єктів культурної спадщини дає можливість водночас скоригувати межі історичних ареалів, структурувати їх у системі міста, узгодивши з мережею вулиць, й уточнити режим охорони та використання відповідних територій. Враховуючи те, що територія історичного ареалу має комплексний охоронний характер та інтегрує в собі як охоронні зони пам'яток усіх видів, так і зони регулювання, навколо територій історичного ареалу інші зони не встановлюються. Результати зонування необхідно зафіксувати на кресленнях у масштабі 1:2000 (аналогічно до історико-архітектурного опорного плану) з визначеними параметрами територій пам'яток, охоронних зон, зон регулювання забудови охоронюваного ландшафту, археологічно цінних територій, меж історичних ареалів, заповідних територій, а також прописаним режимом їх охорони. Таким чином, проект заходів територіальної охорони об'єктів культурної спадщини історичного міста складається з двох основних графічно поданих документів — історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони пам'яток та історичних ареалів, а в окремих випадках — заповідників чи заповідних територій.

Невіддільними складовими історико-архітектурного опорного плану і проекту зон охорони об'єктів культурної спадщини та історичних ареалів є пояснювальні записки. У них обов'язково мають бути вміщені за розділами матеріали історико-бібліографічних і архівних вишукувань, зібрані й систематизовані дані натурних досліджень утворення, результати аналітичних опрацювань, а також обґрунтування проектних пропозицій щодо режимів

охорони відповідних територій, їхнього функціонального використання. Текстова частина має супроводжуватися матеріалами фотофіксації, віднайденими іконографічними документами, кресленнями графоаналітичних досліджень (зокрема видового розкриття об'єктів культурної спадщини), панорамами, перспективами тощо.

Як уже зазначалося, розробка історико-архітектурних опорних планів необхідна також для обґрунтування територіальних параметрів заповідників та визначення меж їх охорони в системі відповідних поселень.

Така форма комплексної охорони об'єктів культурної спадщини, як заповідник, набула поширення в Україні. За останніми даними, в державі нараховується 61 заповідник. Як уже згадувалося, заповідники були започатковані ще у 20-х роках ХХ ст. Відповідно до чинного законодавства про охорону культурної спадщини, рішенням Кабінету Міністрів України заповідниками можуть бути оголошені ансамблі та комплекси пам'яток, які становлять виняткову археологічну, естетичну, мистецьку чи іншу цінність [152, 62].

За домінантою історико-культурної значущості встановлюється назва заповідника — історико-архітектурний, історико-археологічний, історико-меморіальний, музей-заповідник, палацово-парковий тощо.

Територія заповідника як територія пам'яткового ансамблю чи комплексу є невіддільною складовою матеріальної субстанції комплексного об'єкта культурної спадщини і має охоронний статус пам'ятки. Отже, навколо заповідника, тобто навколо його території, встановлюються зони охорони: охоронна зона заповідника, зона охоронюваного ландшафту і зона регулювання забудови. Відповідно, будь-яка господарська та будівельна діяльність на території заповідника забороняється, а пам'яткоохоронні заходи мають спрямовуватися на збереження історично успадкованого просторового устрою середовища пам'яткового утворення.

Комплексною формою охорони об'єкта культурної спадщини слід вважати і музеї просто неба, створення яких було поширеним у різних країнах майже упродовж усього ХХ століття.

Музеефікація пам'яток традиційної культури, зокрема творів народної архітектури, набула актуальності в Україні наприкінці 60-х років ХХ ст. внаслідок перебудовних процесів на селі. Така форма охорони, як музеї народної архітектури та побуту (скансени), базувалася на перенесенні характерних зразків традиційного будівництва та їх об'єднанні в експозиційні комплекси на вільних від забудови територіях. Саме систему музеефікації об'єктів народної архітектурної спадщини в багатьох випадках на той час було визнано найбільш прийнятною формою збереження численних, в іншому разі приречених на зникнення зразків матеріальної народної культури.

Ця форма охорони традиційних споруд, започаткована у скандинавських країнах наприкінці ХІХ ст., набула поширення в усьому світі. Нині музеї просто неба функціонують у Норвегії, Швеції, Данії, Фінляндії, Іспанії, Бельгії, Австрії та інших країнах Західної Європи. Широко відомі такі архітектурно-етнографічні музеї-скансени, як музей народного будівництва в місті Сянок (Польща), музей села в Бухаресті (Румунія), музей "Етир" в місті Габрово

(Болгарія), Оравський музей народної архітектури в Словаччині та ін. Цілий ряд музеїв просто неба було створено в республіках колишнього Радянського Союзу, серед яких слід виділити архітектурно-етнографічні комплекси в Кіжах, Архангельську, Новгороді, Костромі, Суздалі (всі — Російська Федерація), а також у Таллінні (Естонія), Тбілісі (Грузія), Ризі (Латвія) та ін.

Створення таких музеїв набуло поширення і в Україні — зокрема, було організовано архітектурно-етнографічні експозиції в Переяславі-Хмельницькому, Києві, Львові, Ужгороді, Чернівцях.

Світовий досвід формування музеїв просто неба засвідчив доцільність побудови архітектурно-етнографічних експозицій за територіально-етнічними або регіональними ознаками [48; 246; 170, 43–50]. В основу формування таких експозицій в Україні було покладено ідею комплексного показу об'єктів традиційної культури. Отож архітектурно-планувальна й просторова структура музеїв, принципи й методи організації експозицій визначалися системою історико-етнографічного районування народної культури України. Важливою передумовою такого підходу до створення експозицій було й те, що для народної творчості характерною є регіональна спільність і усталеність культурних традицій — зокрема й архітектурно-будівельних.

Регіональні особливості, що знайшли своє відображення у вирішенні традиційних будівель, простежуються в забудові селянських дворів, а також інших сферах матеріальної та духовної культури селян. Ці чинники значною мірою обумовили підхід до побудови експозиції: показ пам'яток народного зодчества і традиційної культури за регіональними ознаками у вигляді системи умовних поселень або їхніх фрагментів. Експозиційна територія музеїв поділяється на сектори, або зони. Кожен окремий сектор — це композиційно цілісний фрагмент традиційної забудови села певного регіону. Він складається з низки найтипівіших селянських дворів, об'єднує характерні громадські будівлі села. Традиційні двори відтворено шляхом суміщення типових для того чи того регіону будівель, виявлених у межах відповідного краю. Як правило, об'єкти, що утворюють модель дворів, зберегли свою автентичку.

Така система моделювання характерних селянських дворів забезпечила достовірність відтворення архітектурного простору. Наповнення змодельованого простору відповідно до притаманної йому функції традиційними автентичними предметами побуту, іншими аксесуарами народної культури й творчості, а також характерне облаштування та озеленення садиб традиційною рослинністю дали можливість певною мірою відтворити середовище та розкрити основні аспекти культурних традицій, традиційний побут селян того чи того історико-етнографічного регіону. На адресу музеїв просто неба лунали й лунають певні закиди, але безсумнівним є факт, що створення системи таких музеїв дозволило зберегти від зникнення близько 700 унікальних пам'яток традиційної народної архітектури України. Безперечно, переміщення пам'яток народного будівництва за межі відповідних історико-етнографічних регіонів призводить до втрати характерного для них середовища. І чим більше просторова структура традиційного утворення визначалася ландшафтними особливостями, тим чіткіше проглядається

ця невідповідність. Якщо на рівні традиційного двору, де природне довкілля суттєво не впливає на формування середовища комплексу, достовірність відтворення вдається знівелювати автентичністю будівель, то створити достовірну модель села чи навіть його фрагмента практично неможливо.

Таким чином, можна оцінити архітектурно-етнографічні експозиції музеїв просто неба як модель традиційного середовища з найвищою мірою історичної достовірності моделювання на рівні традиційного двору. Традиційний селянський двір як первинний структурний елемент сільської забудови, в якому функціонально поєднуються житло й будівлі господарського призначення, став визначальною експозиційною одиницею музейного утворення.

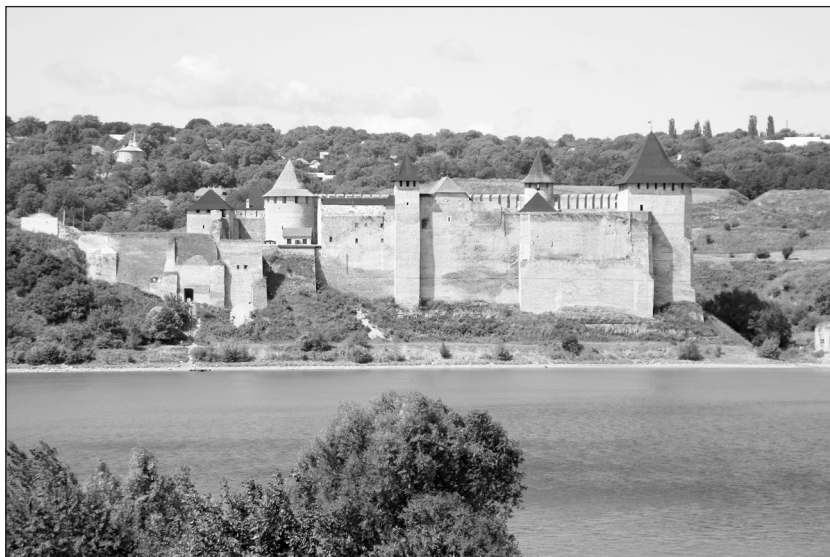
Отже, змодельовані з автентичних пам'яток традиційного будівництва архітектурно-етнографічні утворення загалом не відображають історично достовірну структуру традиційного українського села й не виходять за рамки охорони осібних пам'яток. Такі архітектурно-етнографічні утворення не можуть бути визнані комплексними пам'ятками на зразок пам'яток містобудування. Водночас експозиційна територія музею, на якій розміщені автентичні пам'ятки народної архітектури, має розглядатися як пам'яткова, а загалом у межах музею — як об'єднана охоронна зона пам'яток.

З огляду на видове розкриття музейної експозиції в міському середовищі і вплив ландшафтного довкілля на формування "інтер'єрного" середовища музею навколо об'єднаної охоронної зони мають бути належним чином встановлені зони регулювання забудови та охоронюваного ландшафту. Однак у разі унікальності архітектурно-етнографічної експозиції, як це маємо у випадку з Національним музеєм народної архітектури та побуту України в Києві, таким утворенням може бути надано статус заповідної території чи навіть заповідника.

Отже, встановлення зон охорони пам'яток, надання територіально організованим утворенням (ансамблям, комплексам) статусу заповідників чи пам'яток містобудування або виділення в структурі міст історичних ареалів визначається як територіальна охорона об'єктів нерухомої культурної спадщини, зокрема об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини — усе це заходи, спрямовані на забезпечення збереження історично успадкованого середовища пам'яток і пам'яткових утворень, створення умов для виявлення їх історично-культурної значущості в системі міст і поселень.

Отже, можемо зробити такі висновки. Охорона об'єктів архітектурної та містобудівної спадщини охоплює комплекс заходів, як-от: облік пам'яток, законодавче та нормативне регулювання їх збереження, управління пам'яткоохоронною сферою та контроль за утриманням пам'яток, захист історично успадкованого середовища, популяризація культурних надбань та інші. Запорукою ефективної охорони об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, розвитку пам'яткоохоронної науки та реставраційної практики в країні є спільна й злагоджена діяльність державних і громадських організацій, що займаються охороною об'єктів культурної спадщини, співпраця в цій сфері на міжнародному рівні.

РОЗДІЛ 4

РЕСТАВРАЦІЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ОБ'ЄКТІВ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СПАДЩИНИ

4.1. Теоретичні основи реставрації та функціональної адаптації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини

Визначене нами поняття пам'ятки архітектури та відповідне розуміння її сутності обумовлюють певні вимоги щодо забезпечення схоронності об'єктів архітектурної спадщини, їхньої матеріальної субстанції та архітектурної форми й історично успадкованого довкілля. Ідеться, власне, про ґрунтовне осмислення й опрацювання такої засадничої пам'яткоохоронної категорії, як реставрація.

Як уже згадувалося, заходи, спрямовані на збереження архітектурних споруд минувшини, починають теоретично осмислюватися з середини XIX ст. і відтоді визначаються поняттям “реставрація” (від латинського *restauratio* — “відновлення”). Формування початків наукової методики архітектурної реставрації пов'язане з іменем французького архітектора й археолога, видатного реставратора середини XIX ст. Віолле-ле-Дюка, який уперше теоретично виклав методичні засади реставрації.

Підґрунтям подальшого розвитку принципів реставрації слугували два методи збереження пам'яток — стилістичний та археологічний, поширені в другій половині XIX ст. Реставратори-стилісти спрямовували свої зусилля на відновлення стилістичної цілісності, композиційно довершеної системи пластичного вирішення відповідної споруди, і реставрація, таким чином, визначалася знаннями архітектури певної доби, творчими потенціями автора реставрації, його розумінням стилістики пам'ятки й зводилася до відновлення рафінованого образу такого об'єкта.

Археологічні реставрації, на відміну від стилістичних, були спрямовані на збереження пам'ятки в тому вигляді, в якому вона виціліла. Поеднання принципів археологічної реставрації з науковою методикою стилістичного напрямку згодом стало основою започаткування якісно нового рівня збереження архітектурних старожитностей — аналітичного підходу до відновлення пам'яток архітектури, розвитку теоретичних основ архітектурно-реставраційної методики.

Практичний досвід збереження історичних архітектурних споруд в європейських країнах XX ст. сприяв подальшому розвитку теоретичної бази архітектурної реставрації. Започаткували цей процес положення Венеціанської хартії з охорони і реставрації нерухомих пам'яток і визначних місць

[152, 334–346], а також напрацювання Є. Михайловського [126, 8; 34, 18, 19]. Нагадаємо, що терміном “реставрація” означаються всі види заходів, спрямованих на збереження пам’яток.

Власне, йдеться про будь-які дії щодо пам’ятки, пов’язані з втручанням в її наявну субстанцію, котрі можуть визначатися як інтрагенні (від *intrusion* — “втручання”). Серед інтрагенних реставраційних дій, які Є. Михайловський називає реставраційними прийомами, наводяться такі, як зміцнення, розкриття, заміна, відтворення, реконструкція тощо. Саму ж теоретичну платформу, на якій базується подібний підхід до реставрації пам’яток архітектури, тобто особливих об’єктів, Є. Михайловський визначає як теорію дискретної реставрації [126, 9; 34, 19, 25].

Зміцнення, передусім інженерно-технічного характеру, проводяться з метою забезпечити збереження автентичної матеріальної структури пам’ятки, підвищення несної спроможності конструктивного остова споруди.

Такі реставраційні операції, як зміцнення основи й фундаментів пам’яток, скріплення розшарованих мурувань шляхом ін’єкціювання розчинів у розколини, що утворилися, хімічна консервація деревини тощо, спрямовані передусім на збереження автентичної матеріальної субстанції пам’ятки. Однак ці дії не повинні негативно позначатися на вигляді пам’ятки, спотворювати її архітектурну форму й історично притаманну їй пластику поверхні.

Чимало давніх споруд, що набули статусу пам’яток, неодноразово перебували в загалом різних часових нашаруваннях. Інколи вони можуть дисонувати в загальній архітектурно-стилістичній системі пам’яток або приховувати цінні в мистецькому чи історичному плані фрагменти пам’ятки. В такому разі для виявлення мистецьких чи давніх конструктивно-технічних особливостей пам’ятки виникає необхідність її *розкриття*. В одних випадках це можуть бути видалення пізніх нашарувань пам’ятки, в інших — зняття тиньку або розчищення настінних розписів. На багатьох реставрованих пам’ятках XI–XIII ст. є розкриті ділянки мурувань (експозиційні розкриття), які дають уявлення про архітектурно-конструктивні вирішення стін відповідної історичної доби, допомагають візуально сприймати автентичну поверхню пам’ятки. Розкриття широко застосовуються під час реставрації пам’яток дерев’яного зодчества, зокрема, це зняття різного характеру дощатих і металевих покриттів і обшивок стін, тобто таких, що не мають традиційної основи.

Загалом розкриття спрямоване на виявлення оригінальної поверхні пам’ятки, її пластичного вирішення. Але воно може бути рекомендоване в тому разі, коли не існує загрози руйнування матеріальної структури пам’ятки. Слід також звернути увагу й на те, що нашарування — це своєрідні сліди історії на пам’ятці, які засвідчують процеси історичного розвитку архітектурних форм. Тому видалення їх повинне відбуватися лише за наявності достатньо вагомих аргументів.

У тих випадках, коли елементи або частина пам’ятки постаріли, деформувалися й більше не забезпечують міцності будівлі, а технічними й технологічними засобами неможливо їх закріпити і зміцнити, тоді викону-

ються заміни. Часто, наприклад, шляхом заміни оновлюють вивітрені ділянки цегляних стін, поновлюють уражені грибками або пошкоджені комахами дерев'яні елементи пам'яток народного зодчества. Основна вимога до заміни полягає в тому, щоб матеріал-замінник за фізичними властивостями та параметрами, а також будівельно-технологічні прийоми були максимально наближеними до традиційних.

Аналогічним реставраційним прийомом, хоча й доволі рідко застосовуваним, є заміна автентичних високомистецьких скульптурних чи декоративно-пластичних елементів споруди на копії з подальшим зберіганням оригіналів у закритих експозиціях. У всіх випадках обсяг заміни має бути обмеженим, аби замінені елементи візуально не пригнічували автентичну матеріальну структуру й архітектурну форму, а сама пам'ятка не нагадувала копію.

Давні споруди, що дійшли до нашого часу, зазнали не тільки різних на шарувань, а й значних утрат. Тому інколи виникає необхідність створення заново, тобто відтворення чи реконструкції втрачених елементів пам'ятки на основі аналогів або інших науково аргументованих матеріалів.

Питання відновлення втрат у реставраційній теорії порушувалося неодноразово — зокрема в працях Л. Давида, С. Под'япольського, О. Ополовникова [51; 126, 37–44; 145, 155]. На думку науковців, важливою вимогою, коли йдеться про відновлення втрат, є достовірність джерел. Передусім, достовірною основою для відтворення втрат можуть слугувати архітектурно-конструктивні деталі або декоративно-пластичні елементи самої пам'ятки, які збереглися й повторюються. У такому разі допускається певна умовність, але залучення як аналога самого об'єкта, що реставрується, дає можливість забезпечити доволі високий рівень вірогідності відтворення.

У деяких випадках відновлення втрачених елементів може базуватися не тільки на матеріалах пам'ятки, що реставрується, а й на архівних матеріалах та інформації з літературних джерел. Відновлення втрат можливе на основі пропорційних досліджень архітектурної форми пам'яток. Подібні відновлення визначаються як реконструкції, хоча рівень вірогідності відтворень у кожному з наведених випадків неоднаковий.

Отже, можуть мати місце принаймні чотири різновиди реконструкції втрат:

- на основі однотипних повторюваних елементів споруди, яку реставрують;
- на основі решток елементів пам'ятки та використання аналогів інших пам'яток;
- на основі залучення аналогів інших споріднених пам'яток;
- на основі пропорційного аналізу побудови архітектурної форми пам'ятки й залучення аналогів.

Усі розглянуті реставраційні операції так чи так пов'язані з втручанням у матеріальну структуру пам'ятки, тобто мають інтрагенний характер. Тож важливою передумовою обмеження таких втручань і їх ефективності є, безперечно, ґрунтовне осмислення сутності пам'ятки архітектури та її матеріальних складових — про це йшлося в попередньому розділі цієї роботи та

інших роботах автора [171], а тут лише нагадаємо, що пам'ятка архітектури – це об'єкт, автентична матеріальна форма і структура якого засвідчують архітектурно-будівельну діяльність людини в минулому, і який у поєднанні з характерним довкіллям становить історичну, мистецьку або іншу суспільно-культурну цінність.

З цього визначення висувається, що предметом збереження і, відповідно, реставрації є автентична архітектурна форма та матеріальна субстанція пам'ятки, а також територія пам'ятки з характерним довкіллям. Залежно від домінанти історико-культурної значущості, містобудівної ролі об'єкта в системі забудови та його технічного стану пріоритет може надаватися або виключно збереженню матеріальної структури пам'ятки, або виявленню її архітектурної форми, або і першому, і другому водночас. Отже, щодо пам'ятки може бути застосована певна система інтрагенних дій, котра загалом визначається як метод реставрації. В сучасній архітектурній реставрації застосовуються такі методи реставрації, як консервація, а також цілісна і фрагментарна реставрація [34, 19, 20; 159, 57–67].

Основним реставраційним методом вважається консервація або, правильніше сказати, реставраційна консервація (термін “консервація” в перекладі з латинської — “збереження”). Відповідно до реставраційної методики, консервація означає збереження пам'ятки (переважно в автентичному стані) шляхом зміцнення її матеріальної структури, захист об'єкта від подальшого руйнування. Інтрагенні втручання в матеріальну структуру пам'ятки обмежуються тут оптимальними обсягами розкриття і застосуванням переважно конструктивно-технічних заходів, спрямованих на усунення руйнувань і ушкоджень. Такий підхід поширюється на пам'ятки, матеріальна структура яких є документом історії і становить історико-науковий інтерес, або на пам'ятки, архітектурна форма та пластичне вирішення поверхні яких визнані цінними архітектурно-мистецькими творами.

Консервації підлягають давні руїни, матеріальні рештки стародавніх споруд (приміром, доби Античності або Середньовіччя), тобто матеріальна структура яких є об'єктом археологічних досліджень.

На відміну від реставраційної консервації, спрямованої на максимальне збереження автентичної матеріальної структури пам'ятки в недоторканності, метод цілісної реставрації спрямований на відновлення стилістично цілісної, композиційно довершеної системи пам'ятки. Тому, окрім застосування таких інтрагенних втручань у наявну матеріальну основу пам'ятки як зміцнення й розкриття, тут правомірні й такі реставраційні дії, як заміна, відтворення чи реконструкція, котрі дають можливість відновити стилістично цілісний вигляд історичної споруди. Застосування методу цілісної реставрації потребує глибоких аналітичних досліджень стану пам'ятки, вивчення історичних джерел і аналогів, котрі б дали змогу науково аргументувати відтворення та реконструкцію втрачених елементів.

У пам'яткоохоронній практиці метод цілісної реставрації застосовується переважно під час реставрації пам'яток, цінних насамперед як твори архітектури, або таких, що становлять історико-меморіальну значущість.

Проміжне місце між реставраційною консервацією та цілісною реставрацією посідає фрагментарна реставрація. Цей метод поширюється на пам'ятки зі складною історією будівництва, тобто такі, матеріальна структура яких складається з численних різночасових нашарувань. Тож поглиблені дослідження матеріальної структури пам'ятки є важливою передумовою виважених інтрагенних втручань. Використовуючи такі реставраційні дії, як розкриття та відтворення, вдається виявити складові матеріальної структури, простежити історичні етапи формування давньої споруди. З метою виявлення автентичної матеріальної основи відтворені елементи в системі пам'ятки, як правило, виділяють, використовуючи прийом сигнації.

Як бачимо, в усіх трьох випадках першорядним завданням реставрації є збереження автентичної матеріальної субстанції пам'ятки. Друге завдання — це виявлення прихованих чи втрачених особливостей пластичного трактування архітектурної форми чи її фрагментів. Таким чином, предметом інтрагенного втручання, а отже, і предметом реставрації є автентична матеріальна структура й відповідна їй архітектурна форма пам'ятки чи її фрагмента.

Зазначене вище є підставою для висновку, що реставрація — це система науково обґрунтованих архітектурно-технічних заходів інтрагенного характеру, спрямованих на збереження автентичної матеріальної структури та виявлення пластичних властивостей архітектурної форми пам'ятки.

Саме дії інтрагенного характеру в стосунку до матеріальної субстанції пам'ятки й визначають суть реставрації. Як реставраційна консервація, так і фрагментарна й цілісна реставрації пов'язані з інтрагенними втручаннями в матеріальну субстанцію пам'ятки. Відмінність у зазначених методах полягає у мірі втручання в пам'ятку: мінімально — у разі реставраційної консервації та більш розширено — в разі цілісної реставрації. Застосування того чи того методу й, відповідно, міра втручання визначаються історико-культурною значущістю пам'ятки, її технічним станом, роллю в середовищі та можливостями функціонального використання. Але оптимальним залишається варіант уникнення будь-яких інтрагенних дій щодо матеріальної основи пам'ятки, обмежившись лише реставраційним ремонтом.

На відміну від реставрації, в разі реставраційного ремонту будь-які втручання в матеріальну субстанцію пам'ятки взагалі неприпустимі, а сучасне реставраційне означення терміна вказує лише на проведення таких заходів щодо пам'ятки з метою утримання її в належному експозиційному чи експлуатаційному стані.

Переважно без застосування інтрагенних заходів має проводитися й превентивна (запобіжна) реставрація, спрямована на збереження фізичного стану пам'ятки. Превентивні заходи можуть застосовуватися для стабілізації схоронності матеріальної субстанції на тривалий час або мати тимчасовий, протиаварійний характер.

Отже, з усього можливого комплексу пам'яткоохоронних заходів на об'єкті архітектурної спадщини до реставраційних можна віднести дії превентивного та інтрагенного характеру, спрямовані на зміцнення автентичної матеріаль-

ної субстанції пам'ятки й виявлення її історичної та архітектурно-мистецької значущості. Якісна оцінка результатів реставрації визначатиметься передусім мірою схоронності автентичної матеріальної структури та архітектурної форми пам'ятки.

Усе вище викладене стосується сутності реставрації осібних пам'яток архітектури. Але не менш важливими є питання відновлення урбаністичних пам'яткових утворень — ансамблів, комплексів, історичних міст, що може бути визначене як містобудівна реставрація.

Поняття містобудівної реставрації у вітчизняній пам'яткоохоронній сфері зовсім не вживане й не осмислене теоретично — власне, як і поняття пам'ятки містобудування. Виключно реконструктивний підхід до збереження історичних містобудівних утворень не тільки не сприяв і не сприяє в нинішніх умовах розвитку теоретичної бази містобудівної реставрації, а, навпаки, спричинює спотворення або й нищення тих історично успадкованих містобудівних утворень, які є пам'ятками урбаністики. Навіть відомі науковці та пам'яткоохоронці, як Ю. Ранінський, Й. Глямжа, О. Беккер та О. Щенков, висвітлюючи питання збереження історичних міст чи інших містобудівних утворень, указують на такий комплексний метод, як реконструкція [187, 13; 39, 107–112; 17; 18, 153–158]. Водночас в окремих публікаціях кінця 70-х років ХХ ст. зрідка трапляються й такі терміни, як “регенерація” та “ревалоризація” [39, 110]. Більше того, визначаючи терміном “реконструкція” загальний комплекс дій щодо містобудівних утворень, Ю. Ранінський вирізняє кілька методів реконструкції, які можна застосовувати щодо пам'яток містобудування, зокрема “збереження” (або “містобудівна консервація”), “оновлення” (або “містобудівна реставрація”), “перебудова”. Водночас він висловлює думку про можливість заміни двох перших понять адекватними — відповідно “ревалоризація” та “регенерація” [189, 14].

У пам'яткоохоронній методиці та практиці України термін “ревалоризація” не отримав належного поширення, а термін “регенерація” вживається на означення будь-якого комплексу дій, спрямованих на оновлення історично успадкованих містобудівних утворень, незалежно від їхньої історико-культурної значущості, стану схоронності та обсягу інтрагенних дій щодо матеріальної складової. Навіть у наукових працях з пам'яткоохоронної тематики останніх років терміни “містобудівна реставрація” та “ревалоризація” трапляються лише зрідка [15, 10–13]. Проте в зарубіжній пам'яткоохоронній практиці, зокрема в Польщі, метод ревалоризації досить поширений [187, 339]. У наших попередніх дослідженнях розкрито суть таких понять, як “ревалоризація”, “регенерація” та “реконструкція”, а також визначено сферу застосування їх у пам'яткоохоронній методиці [183, 30–37]. Нагадаємо, що термін “ревалоризація” означає повернення естетичної значущості [126, 18, 19]. В такому разі під містобудівною ревалоризацією слід розуміти систему дій, спрямованих насамперед на збереження й виявлення історичних та мистецьких особливостей історично успадкованого просторового устрою містобудівного утворення.

Термін “регенерація” (у перекладі з латинської — “відновлення”, “повер-

нення до життя”) використовується для визначення дій, пов’язаних із перебудовою та вдосконаленням. У нашому випадку містобудівну регенерацію слід розуміти як відновлення історичного просторового пам’яткового містобудівного утворення та його функціональне й естетичне включення в сучасне життя міста чи іншого поселення.

Термін “реконструкція” означає докорінну перебудову і в урбаністичному плані має визначатися як містобудівна реконструкція. Тому застосування його на означення будь-яких пам’яткоохоронних заходів неприйнятне.

Отже, не розвиваючи далі термінологічного аспекта цієї проблеми, маємо підстави певну систему дій, пов’язаних зі збереженням та оновленням історично успадкованих містобудівних утворень, визначати як містобудівну, або урбаністичну реставрацію, і розглянути її методи — зокрема, ревалоризацію та регенерацію.

Заглиблюючись у методологічну сутність урбаністичної реставрації, необхідно передусім зауважити, що йтиметься не про будь-які об’єкти містобудівної спадщини, а виключно про пам’ятки урбаністики, ідентифікація яких має здійснюватися ще на стадії проекту територіальної охорони й розробки історико-архітектурного опорного плану. Тому всі матеріальні складові пам’яткового урбаністичного утворення в системі своїх просторових зв’язків набувають значення матеріальної субстанції пам’ятки містобудування. А оскільки будь-яка реставрація передбачає втручання в матеріальну субстанцію пам’ятки, то варто передусім уточнити матеріальну сутність пам’яток урбаністики та визначитися щодо розуміння їх автентичності. Саме такий підхід до розробки методологічних основ збереження архітектурних комплексів спостерігаємо у дослідженні М. Бевза, хоча автор не аналізує засад містобудівної реставрації [15, 17–19].

Як уже зазначалося, матеріальна структура пам’ятки урбаністики характеризується історично успадкованим просторовим каркасом, складовими якого є характерний ландшафт у межах відповідної території, планувальна мережа, що становить у більшості випадків складне переплетіння планувальних систем різних етапів розвитку міста, а також основні архітектурні ансамблі, домінанти утворення з історично сформованими просторовими зв’язками та забудовою загалом. Просторовий каркас утримує параметри пам’ятки містобудування, конфігурацію її форми, визначає композиційну роль пам’ятки урбаністики в системі міста і є найбільш стабільним матеріальним прошарком пам’яткового урбаністичного утворення. До стабільних складових просторового каркаса належать також нерухомі осібні пам’ятки всіх видів і категорій, зокрема пам’ятки архітектури, історії, археології, монументального мистецтва, науки і техніки, садово-паркового мистецтва, культурні ландшафти тощо. Наступним, доволі стабільним прошарком містобудівного утворення є історична та рядова забудова. Об’єкти історичної забудови зумовлюють характерне розпланування утворення, виявляють його конфігурацію і водночас створюють цілісність містобудівної тканини відповідного урбаністичного пам’яткового утворення.

Більш динамічним у плані змін є третій матеріальний прошарок урба-

ністичного утворення — нерухомі об'єкти міського дизайну та облаштування територій, твори монументального мистецтва та декоративної пластики тощо.

Отже, матеріально пам'ятка урбаністики характеризується трьома прошарками складових і, відповідно, трьома рівнями її стабільності в часі. Тож і реставрація як певна система заходів, спрямованих на збереження та оновлення матеріальних складових урбаністичного утворення, матиме трирівневу структуру, тобто складатиметься з комплексу пам'яткоохоронних і реставраційних заходів чи дій стосовно просторового каркаса об'єктів історичної та рядової забудови, історично успадкованого нерухомого предметного наповнення міського середовища.

Водночас різночасові матеріальні нашарування усіх трьох рівнів, зокрема й культурний шар у межах відповідної території утворення, інтегруються в матеріальну субстанцію пам'ятки урбаністики, автентичність якої вимірюватиметься параметрами експертно встановлених хронологічних рамок пам'ятки містобудування загалом. Отже, матеріальна субстанція пам'ятки урбаністики має поліструктурний характер. На відміну від архітектурної реставрації, зорієнтованої на моноструктурний об'єкт (осібну пам'ятку архітектури), містобудівна реставрація спрямована на поліструктурний об'єкт, тобто матеріальна субстанція пам'яткового містобудівного утворення інтегрує в собі матеріальні основи численних, здебільшого різночасових об'єктів та їх систем, матеріальних нашарувань принаймні трьох прошарків складових. Відповідно, реставраційний процес спрямовується на поліструктуру, має інтегральний характер і охоплює пам'яткоохоронні, охоронно-містобудівні, реставраційні та архітектурно-технічні заходи. Метою їх здійснення є:

- збереження та виявлення історично успадкованого планувально-просторового устрою;
- інтеграція пам'яткового утворення у планувальну та просторову композицію міста чи поселення;
- визначення містобудівної (соціальної) функції пам'яткового утворення і відповідної функціональної адаптації пам'яток архітектури та забудови;
- формування системи транспортного забезпечення утворення та інфраструктури інженерно-технічного оснащення відповідно до завдань функціонального використання утворення та його збереження;
- організація пам'яткової території та виявлення характеру історичного середовища внутрішнього простору утворення предметним наповненням.

Безперечно, характер реставрації, обсяг втручань у матеріальну субстанцію пам'ятки урбаністики визначатимуться місцем пам'яткового утворення в системі міста, його історико-культурною значущістю, станом схоронності матеріальної поліструктури просторового каркаса та об'єктів історичної забудови.

Стосовно просторового каркаса урбаністичного утворення можуть виконуватися дії, спрямовані на збереження чи відтворення планувальної мережі

вулиць, майданів і відкритих просторів; правомірні реставраційні відтворення втрачених домінант або видалення дисонуючих об'єктів з метою розкриття історичної вертикальної композиції містобудівного утворення, його панорами чи силуету. Наприклад, просторовий каркас історичної частини міста Львова з характерною системою локальних ансамблів, серед яких вирізняються комплекси площі Ринок, монастиря бернардинів, костелу домініканців, Вірменської церкви та інші, в поєднанні з численними пам'ятками архітектури та забудовою різних історичних періодів розвитку міста, має бути максимально збереженим. Водночас просторовий каркас історичної частини міста Кам'янця-Подільського — зокрема забудова — потребує відновлення та виявлення планувальної мережі урбаністичного утворення.

Збереження різних видів і категорій пам'яток урбаністичного утворення, що, як уже зазначалося, слід також вважати об'єктами просторового каркаса, базується на засадах архітектурної реставрації, тобто вони підлягають консервації, фрагментарній та цілісній реставрації залежно від історико-культурної значущості та технічного стану матеріальної субстанції цих об'єктів.

Щодо прошарку історичної забудови, або так званої міської тканини, яка забезпечує планувально-просторову цілісність пам'яткового утворення, то тут можливі ремонти та реновації історичних споруд, відтворення окремих з них на підставі достовірної інформації, санація та модернізація будівель зі збереженням їх характерної пластики та параметрів. Водночас ми не прибічники ретроверсій в історичній забудові, бо такі дії спричиняють певну фальш пам'яткового утворення. Відтворення неіснуючих споруд має найменш базуватись на аналогах.

Збережені та виявлені просторові співвідношення об'єктів каркаса та забудови зумовлюють параметри та характер організації внутрішнього простору пам'яткового утворення. Важливою складовою реставрації пам'ятки урбаністики є виявлення характерного для неї історичного середовища або містобудівного інтер'єру утворення, чого можна досягти не тільки шляхом збереження автентичної пластики об'єктів утворення, а і їх функціональною адаптацією і відповідним предметним наповненням, належною організацією та облаштуванням пам'яткової території.

У рамках загальноміської функції пам'яткового урбаністичного утворення передусім потрібно визначити утилітарне використання об'єктів, які формують пам'ятку містобудування. Спосіб функціонального використання пам'яток архітектури має узгоджуватися з традиціями міста й базуватися на принципах, сформульованих нами раніше.

Спрямованість функціонального використання пам'яткового утворення і його складових дає можливість вирішити питання предметного наповнення середовища, облаштування пам'яткової території, а також визначити оптимальну мережу транспортних комунікацій та інженерно-технічної інфраструктури. Водночас мають бути збережені реставраційними методами нерухомі об'єкти предметного наповнення, що становлять історико-культурну цінність.

Серед заходів, пов'язаних з організацією та облаштуванням територій, можуть мати місце розкриття та виявлення фрагментів утрачених споруд, слідів історичних розпланувань тощо. Отже, містобудівну реставрацію слід розглядати як сукупність комплексних заходів, виконуваних щодо пам'яткового урбаністичного утворення з метою його збереження та забезпечення сучасного повноцінного функціонування в системі міста або іншого поселення.

На підставі зазначеного вище можна зробити висновок, що містобудівна реставрація — це системний комплекс пам'яткоохоронних, архітектурно-реставраційних, містобудівних та інженерно-технічних заходів, спрямованих на збереження автентичної матеріальної поліструктури пам'яткового урбаністичного утворення, виявлення його містобудівної та історико-культурної значущості, а також функціональну адаптацію цього утворення в організмі міста чи іншого поселення.

Містобудівна реставрація, як уже зазначалося, базується на двох методах — ревалоризації та регенерації. Залежно від композиційної ролі пам'яткового утворення в системі міста, його історико-культурної змістовності, стану схоронності та характеру функціонального використання як частини міського організму визначається спрямованість пам'яткоохоронних заходів і реставрації пам'ятки урбаністики. В одних випадках може ставитися завдання максимального збереження матеріальної поліструктури пам'яткового утворення, й тоді застосовуватимуть метод ревалоризації, а в інших, де існує необхідність оновлення такої поліструктури, застосовуватимуть метод регенерації. В окремих випадках можливе поєднання цих методів — ревалоризації та регенерації.

До реставраційних заходів — щоправда, без достатніх на те підстав, — відносять цілісні реставраційні відтворення та реконструкції порушених у минулому об'єктів архітектурної спадщини. Ця практика набула поширення в Україні на початку 90-х років ХХ ст. і хоча в окремих випадках була виправданою, проте почала надто глибоко утверджуватись у пам'яткоохоронній практиці України, нехтуючи засади класичної реставрації. Отже, розгляд реставраційних реконструкцій у пам'яткоохоронній сфері, осмислення їх методологічної сутності нині на часі.

Термін “реконструкція” у пам'яткоохоронній сфері й реставраційній методикі означає відбудову, відтворення. До реконструкції вдаються для відтворення архітектурно-мистецького вигляду об'єктів минувшини [189, 10]. Відтворення архітектурної форми споруди в одних випадках може зводитися до графічного зображення, в інших — досягатися шляхом натурної відбудови. Відповідно, розрізняють графічну (наукову) і реставраційну (практичну) реконструкції [247, 94; 34, 32].

Графічні реконструкції виконуються на основі достовірних матеріалів, у яких міститься інформація про вигляд пам'ятки. Такі реконструкції можуть ґрунтуватися й на авторських домислах, але залишатися зображенням на папері. Реставраційна реконструкція в сучасній пам'яткоохоронній науці означає зведення нової споруди на місці та у формах раніше існуючого

історичного об'єкта і розглядається як один з виняткових заходів охорони об'єктів історико-архітектурної спадщини.

Як реставраційні реконструкції можуть бути кваліфіковані уже згадувані нами так звані реставрації, виконані в Україні на зламі XIX–XX ст. Маємо на увазі відновлення Успенського собору у Володимирі-Волинському та відбудову церкви Св. Василя в Овручі. Успенський собор у Володимирі-Волинському (1160) було піднято з руїн у формах XII ст. на основі досліджень професора А. Прахова й за проектом архітектора Г. Котова у 1896–1900 роках. Значні докомпонування, необхідні для відтворення цілісної форми, хоча й базувалися на якнайповніших на той час знаннях архітектури Київської Русі, виявилися, однак, не позбавленими авторської інтерпретації, тобто історична вірогідність відтворення їх досить сумнівна. Більш аргументованою реконструкцією можна вважати відбудову церкви св. Василя (XII ст.) в Овручі, яку виконав у 1904–1911 роках архітектор О. Щусєв за участю архітектора-реставратора П. Покришкіна.

Особливого поширення як у вітчизняній, так і світовій пам'яткоохоронній практиці реставраційні реконструкції набули після Другої світової війни. Широко відомий приклад відтворення історичної забудови давньої частини Варшави — Старого міста. Відтворення майже повністю зруйнованої міської забудови в історичних формах було здійснено шляхом реконструктивних дій на основі іконографічних матеріалів — рисунків, креслень, фотографій, інших документальних джерел. Подібним чином піднімалося з руїн багато історичних споруд світової культури, наприклад палацово-паркові комплекси в передмістях Санкт-Петербурга.

З пам'яткоохоронної практики України повоєнного часу найбільш відома реставраційна реконструкція П'ятницької церкви XII — початку XIII ст. у Чернігові, яку виконали архітектори П. Барановський і М. Холостенко наприкінці 40-х — на початку 50-х років XX ст. Зруйнований під час Другої світової війни храм з нашаруваннями XVI–XVIII ст. було відбудовано у формах архітектури Київської Русі XIII ст. Це стало класичним прикладом реставраційних реконструкцій у вітчизняній пам'яткоохоронній практиці.

В Україні є чимало прикладів використання реставраційних реконструкцій при відбудові історико-меморіальних споруд і навіть комплексів. Серед таких реконструкцій — відомі садиби І. Котляревського у Полтаві та І. Франка в Нагуєвичах на Львівщині, хата батьків Т. Шевченка у с. Моринці на Черкащині, маєток родини М. Гоголя у Василівці на Полтавщині та ін. У цих прикладах історична достовірність відтворення істинного характеру споруд досить сумнівна, але в усіх випадках вони виконують передусім роль символів нагадування, виявляють меморіальність відповідних місць.

На початку 80-х років XX ст. перелік реставраційних реконструкцій в Україні поповнили Золоті ворота. В пам'яті багатьох киян і гостей міста вони залишилися у вигляді стародавніх решток мурувань XI ст. Консервація пам'ятки вважалася найбільш прийнятним способом її збереження й визначалася фахівцями як класичний приклад охоронних заходів.

Отже, реставраційні реконструкції як пам'яткоохоронне явище навіть за

наявності певних засадничих відмінностей мали історичне підґрунтя. Набутий досвід, однак, не став предметом всебічного теоретичного осмислення: тільки в окремих методичних працях, і то побіжно, висвітлювалися питання відбудови поруйнованих об'єктів культурної спадщини. Проблема загострилася на початку 90-х років, коли з набуттям незалежності й розбудовою Української держави постало питання повернення в лоно національної культури зруйнованих в Україні за часів тоталітарного режиму та в роки Другої світової війни архітектурних реліквій минувшини. Загалом, відповідно до Державної довгострокової програми відтворення визначних пам'яток історії та культури України, було передбачено реконструювати реставраційними засобами понад 50 найбільш значущих об'єктів.

Ця обставина й спонукала до аналітичного осмислення реставраційних реконструкцій. В останнє десятиріччя ХХ ст. відбулося чимало фахових дискусій на сторінках періодичних видань і під час наукових зібрань [29; 114; 210; 183, 242–248].

Узагальнюючи весь спектр осмислення сутності проблеми, маємо погодитися з думкою Є. Михайловського щодо правомірності реставраційних відтворень тільки в окремих випадках. На переконання вченого, реставраційні реконструкції втрачених визначних об'єктів минувшини можливі, по-перше, коли йдеться про втрачену пам'ятку, яка є надбанням національної культури; по-друге, відтворення історичного об'єкта може стати необхідним з містобудівних міркувань; по-третє, реставраційна реконструкція може бути виправданою, якщо пам'ятці загрожує руйнування через недовговічність матеріалів, з яких її вибудовано, або відсутність технічних засобів, що допомагають запобігти її зникненню [126, 12, 13]. За всіх зазначених обставин йдеться про відтворення архітектурної форми об'єктів на підставі лише достовірної інформації. На практиці ж не завжди вдається повністю дотриматися умов вірогідності як стосовно форми, так і конструктивно-технічної структури та відповідності технологічних прийомів відтворення об'єктів. Тому, на нашу думку, слід розрізняти реставраційне відтворення, реставраційну копію та реставраційну рекомпозицію.

Під терміном “реставраційне відтворення” розуміємо відбудову архітектурної форми втраченої споруди, що ґрунтується тільки на достовірних матеріалах, тобто таких, які містять вичерпну інформацію про відповідний об'єкт, його архітектурно-пластичне вирішення, конструктивно-технічну структуру.

Будівельно-відновлювальна операція, означена термінами “реставраційна копія” або “реставраційна репродукція”, передбачає високий рівень достовірності відтворень, оскільки здійснюється за умови існування оригіналу, що виконаний з нетривких матеріалів і для продовження існування первісної форми потребує оновлення матеріальної структури.

У разі необхідності повного відтворення форми втраченої історичної споруди, коли достовірна інформація про її архітектурний вигляд обмежена й виникає потреба вдаватися до аналогів і наукових гіпотез, відновлювальні дії термінологічно визначатимуться як “реставраційні рекомпозиції”.

Отже, термінологічні визначення реставраційних реконструкцій вказують лише на міру вірогідності архітектурної форми.

На тлі фахових дискусій і громадських обговорень щодо реставраційних реконструкцій поруйнованих споруд першою реально постала ідея відбудови храму Успіння Богородиці Пирогощі в Києві. Згодом досвід організації відбудови церкви Успіння Богородиці Пирогощі став у нагоді в реставраційних реконструкціях Михайлівського та Успенського соборів у Києві, хоча відбудовні процеси й мали істотні відмінності.

Окрім унікальної мистецької значущості у становленні й розвитку національної культури, доцільність реставраційної реконструкції Успенського і Михайлівського соборів визначалася їх важливою містобудівною роллю. Оскільки вигляд Успенського собору від другої половини XVIII ст. практично залишався незмінним до його руйнування і саме у цей період сформувався ансамбль усього комплексу, то цілком зрозуміло, що храм слід було відбудовувати у формах, викристалізованих на час його руйнування. У такий спосіб відбудовано і Михайлівський Золотоверхий собор. Отож зусилля реставраторів було спрямовано на відтворення архітектурного вигляду споруд, відомих не тільки з історичних описів, малюнків, фотографій та інших джерел, а й з візуального архітектурно-мистецького образу, що залишився у пам'яті частини теперішнього суспільства. І не так важливо, якою була та чи та споруда в певні періоди її історії, — суспільний інтерес викликає вигляд храмів на час їх руйнування. Наявність малюнків, фотографій, обмірних креслень, інших незаперечних документів, у яких достовірно зафіксовано архітектурно-пластичні вирішення й параметри форм Успенського собору Києво-Печерської лаври і Михайлівського Золотоверхого собору до руйнації, дали змогу забезпечити високу міру достовірності відтворень у натурі.

Таким чином, за результатами й спрямованістю реконструктивні заходи щодо архітектурних форм Михайлівського й Успенського соборів можна кваліфікувати як реставраційні відтворення. Виключно на відтворення архітектурної форми визначних споруд на час їх руйнації було спрямовано реставраційні реконструкції інших об'єктів — наприклад, церкви Різдва на Подолі в Києві та Спасо-Преображенського собору в Одесі.

Безперечно, архітектурна форма, її архітектурно-пластичне потрактування як відображення матеріальних і духовних здобутків певної доби є важливим джерелом історико-культурної інформації. Водночас постає питання про адекватність відтворених форм оригінальним. Аби дати аргументовану відповідь на це запитання, треба знову повернутися до морфологічної характеристики пам'ятки, зокрема до архітектурної форми й матеріальної структури чи матеріальної субстанції загалом [183, 69–77].

Розуміючи під матеріальною субстанцією систему автентичних матеріальних складових, що визначають об'єкт як документальне джерело історико-культурної інформації, зазначимо, що цілком відтворена реставраційними заходами, руками сучасних майстрів матеріальна структура реконструйованого об'єкта належить сучасності, тобто її стан визначається її належністю до нашого часу, а отже, вона не може вважатися історично автентичною і, від-

повідно, документом історії — натомість вона є документом свого часу, тобто часу реконструкції. Така матеріальна структура є автентичною сучасності.

Отже, відтворений реставраційними заходами (тобто реконструйований) об'єкт минувшини не може вважатися пам'яткою. Лише оригінальна матеріальна основа пам'ятки, що ввїбрала досягнення відповідного суспільства і зберегла сліди історичних подій, є документом історії, джерелом наукової інформації. Відтворена форма, позбавлена слідів минулого, має суто інформаційний, символічний характер. Тому реконструйовані об'єкти неправомерно визначати пам'ятками — вони лише символи історичних епох, своєрідні пам'ятники визначним пам'яткам.

З цієї причини Венеціанська хартія, де пам'ятка розглядається як документ історії і твір мистецтва, відкидає будь-які натурні реконструкції [152, 334].

Вдаватися до реставраційних реконструкцій лиш у виняткових випадках закликає й прийнята 2000 р. фахівцями ICOMOS та ICCROM так звана Ризька хартія з автентичності та реконструкції історичних об'єктів у контексті збереження культурної спадщини [152, 352–354]. У ній, зокрема, наголошується, що відтворення об'єкта прийнятне тільки тоді, коли воно є єдиною можливим шляхом збереження історично значущого місця або коли внаслідок руйнування об'єкта комплекс має незавершений вигляд. Також натурна реконструкція не може виконуватися на основі гіпотетичних домислів або становити загрозу збереженню автентичних залишків чи порушувати історично усталене середовище.

Важливою складовою реставраційного процесу є функціональна адаптація пам'ятки архітектури, включення її в сучасне суспільне життя. Недооцінка важливості утилітарного використання пам'яток призводить до прискореного руйнування навіть відреставрованих об'єктів архітектурної спадщини. Проте в Україні є чимало прикладів вдалого утилітарного освоєння пам'яток, накопичено певний досвід пристосовування їх під сучасні функціональні процеси. Так, окремі проблеми та засади використання об'єктів архітектурної спадщини висвітлено в публікаціях В. Заболотного, О. Лесика, Л. Прибеги та інших авторів [104; 62; 167; 169, 58–60].

Дії, пов'язані з утилітарним освоєнням об'єктів архітектурної спадщини, як у методичній літературі, так і в Законі України “Про охорону культурної спадщини”, визначаються кількома поняттями — пристосування, реабілітація, музеєфікація [152, 41, 42]. Чіткого формулювання терміна “пристосування” в законі не наведено. Водночас “реабілітація” потрактовується як “сукупність науково обґрунтованих заходів щодо відновлення культурних та функціональних властивостей об'єктів культурної спадщини, приведення їх у стан, придатний для використання”, а “музеєфікація” — як “сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування” [152, 41, 42]. Як бачимо, термін “реабілітація” означає значно ширше коло пам'яткоохоронних заходів, а “музеєфікація” — навпаки, звужений діапазон дій, спрямованих лише на забезпечення комфортної доступності до об'єктів культурної спадщини.

Також термін “пристосування”, поширений у пам'яткоохоронному середовищі, не зовсім узгоджується з історико-культурною значущістю об'єктів архітектурної спадщини, суспільною цінністю їх як документів історії і творів мистецтва. Тому потрібно не пристосовувати пам'ятку, а продумано включати її в сучасні суспільні процеси.

Як зауважує А. Іконников, будинки, що зберегли у своїх формах мистецькі якості навіть після втрати функції, належать передусім сфері культурного життя суспільства [153, 25]. Тому, на нашу думку, більш прийнятним для визначення дій, пов'язаних із сучасним утилітарним використанням об'єктів архітектурної спадщини, є термін “функціональна адаптація”. Вдала функціональна адаптація пам'ятки, як засвідчує наявний на сьогодні досвід, багато в чому визначає її подальше збереження, забезпечує доступність для широкої громадськості. Так, у багатьох визначних об'єктах архітектурної спадщини розміщуються різні за тематикою музейні експозиції, що дає можливість максимально забезпечити збереження історично успадкованого планувально-просторового устрою споруд; розкрити архітектурно-мистецьку та історичну змістовність пам'яток. Як музейні споруди використовуються, зокрема, такі реліквії українського зодчества, як Софійський собор, Андріївська та Кирилівська церкви в Києві, каплиця Боїмів у Львові, будинок колишнього земства в Полтаві, палаци в Алушці та Бахчисарай. Заслугує на увагу організація експозиції історичного музею в кількох будинках площі Ринок та старовинної зброї в колишньому будинку міського арсеналу у Львові, створення філії Львівської галереї мистецтв в Олеському замку.

У низці випадків можна вважати прийнятним пристосування давніх споруд під навчальні та культурно-освітні заклади, як, наприклад, використання резиденції буковинських митрополитів у Чернівцях для приміщення університету.

Звісно, оптимальним варіантом слід вважати використання пам'яткових споруд за їх призначенням, тобто таким, яке було передбачене при їхньому створенні. Тож цілком правомірним є повернення будівлям раніше втрачених їм сакральних функцій — повернення їх церковним громадам.

Отже, враховуючи нинішній стан збереженості названих пам'яток, можна стверджувати, що функціональна адаптація об'єктів архітектурної спадщини є важливою умовою забезпечення їхнього збереження. Як зазначає О. Лесик, при вирішенні питань сучасного функціонального використання пам'ятки слід враховувати її історико-культурну значущість, технічний стан, архітектурно-типологічні особливості розпланування та просторового устрою, місцезнаходження об'єкта, екологічні та естетичні особливості середовища, наявність транспортних комунікацій, а також можливість інженерно-технічного оснащення споруди з метою створення умов комфорту [104, 124]. Але визначальним чинником при ухваленні рішення щодо спрямованості функціональної адаптації пам'яткової споруди має бути, безперечно, її історико-культурна змістовність, втілена в архітектурній формі й матеріальній структурі пам'ятки. Слід також мати на увазі, що історико-культурний зміст пам'ятки складатиметься з двох частин: власне

функціонально-утилітарного й мистецького змісту, закладеного в архітектурний твір на період його створення, та історичної інформації, накопиченої в процесі соціального розвитку, що розкриває його існування в часі. Відповідно, історична змістовність і мистецькі якості форми об'єкта визначатимуть його соціально-духовну функцію. Водночас, якщо взяти до уваги суть зодчества — бути суспільно корисним не лише духовно, а й матеріально, — то пам'ятки архітектури з метою забезпечення їхньої життєздатності певною мірою мають і надалі виконувати свою утилітарну функцію в сучасних умовах, хоча, звісно, визначальною для пам'ятки залишається соціально-духовна, а не соціально-утилітарна функція.

Отже, можна стверджувати, що архітектурна форма (матеріальна структура), духовна й утилітарна функції пам'ятки діалектично взаємопов'язані та створюють цілісність історико-культурного образу стародавнього об'єкта. Утилітарна функція пам'ятки — важливий чинник не тільки її охорони, а і виявлення історико-культурного змісту та образу. У такому разі оптимальним вважатиметься випадок, коли пам'ятка використовується за своїм прямим призначенням. Цілісність історико-культурного образу характеризуються, наприклад, споруди театрів опери та балету у Львові й Одесі, Київського державного університету й інші пам'ятки, що використовуються за своїм первісним призначенням.

Проте є випадки, коли соціально-духовна функція архітектурних реліквій набуває надзвичайно великого значення і, з огляду на завдання задоволення суспільного попиту, постає потреба створення особливих умов для візуального сприйняття пам'яток, їх музеефікації, як це маємо з Софійським собором і Андріївською церквою у Києві. У цьому разі використання пам'яткових споруд під відповідні за тематикою музейні експозиції є цілком прийнятним. Музейні експозиції загалом забезпечують збереження архітектурної форми і сприяють розкриттю духовного змісту історичних об'єктів.

Щодо проблеми сучасного утилітарного використання пам'яток, які втратили свою початкову функцію або ж не можуть бути використані за прямим призначенням, то її вирішення повинне ґрунтуватися саме на висновку про взаємодію форми та історико-культурного змісту пам'ятки. Але якщо існуюча форма історичної будівлі визначилася внаслідок творчого осмислення утилітарно-матеріальної функції й була обумовлена духовними запитами суспільства певної доби, то при вирішенні завдання сучасного функціонального використання пам'ятки процес адаптації матиме зворотний характер: від оцінки форми чи матеріальної структури й усвідомлення соціально-духовної функції історичного об'єкта, його образу — до визначення відповідної утилітарної функції.

На цьому методологічному підґрунті базуються основні принципи визначення утилітарної функції пам'яток архітектури, напрацьовані реставраційною наукою. Першорядною умовою використання історико-архітектурної спадщини має бути забезпечення повноцінного збереження пам'ятки та матеріальної структури і форми. Тобто сучасна функція не повинна спричи-

нювати будь-які руйнування історичної споруди або негативно позначатися на її міцності й статичній стійкості. Враховуючи соціально-духовну роль пам'яток та сприймаючи їх тією чи іншою мірою як архітектурні експонати, треба домагатися, щоб утилітарна функція забезпечувала широку доступність історичних об'єктів, можливість візуального контакту з ними, пропаганду їх як творів мистецтва і документів історії.

Суть наступного принципу полягає в тому, що сучасна утилітарна функція повинна взаємодіяти з архітектурною формою пам'ятки, а функціонально-технологічний процес має без будь-яких реконструктивних дій вписуватися в існуючу планувальну й просторову структуру історичної споруди.

Особливо важливою слід вважати вимогу щодо відповідності нової утилітарної функції духовному змісту пам'ятки, її історико-культурному образу. Неприпустимим є пристосовування пам'яток під функції, які можуть негативно позначитися на художньо-естетичних особливостях будівлі або спотворювати той її образ, що склався історично. Керуючись цими основоположними принципами, можна забезпечити правильний вибір нової утилітарної функції пам'ятки, надати їй життєздатності в нинішніх умовах.

Отже, визначення сучасного утилітарного використання пам'ятки, її функціональної адаптації — досить важливий захід її збереження, що ґрунтується на пізнанні архітектурної форми, матеріальної структури, усвідомленні духовного змісту й покликаний забезпечити всебічне розкриття історико-культурного образу стародавньої споруди.

4.2. Методичні засади реставрації осібних пам'яток архітектури

На відміну від методології, яка визначає мету реставрації пам'яток, методика вказує шляхи вирішення поставлених завдань. З урахуванням особливостей пам'яток мурованої та дерев'яної архітектури розглянемо основні засади методики їх дослідження та реставрації.

Різних аспектів методики архітектурної реставрації торкалося чимало науковців. Значна частина таких напрацювань опублікована в методичних збірках різних часів [126; 159; 169; 170]. Загальні вимоги щодо методики проведення досліджень і розробки проектно-реставраційної документації, а також виконання реставраційних робіт викладено в низці нормативних документів [192; 209]. Тож, наголошуючи на значущості у формуванні засад методики архітектурної реставрації кількох видань, зокрема таких як “Методика реставрации памятников архитектуры” за редакцією Є. В. Михайловського [126] та “Реставрация памятников архитектуры” за редакцією С. С. Под'япольського [159], в яких зосереджено увагу на реставрації окремо взятої пам'ятки, стисло окреслимо методичні засади дослідження та рестав-

рації передусім пам'яток мурованої архітектури, хоч ця проблема й була вже ґрунтовно нами розглянута [169].

Уявлення про пам'ятку як хранительку історико-культурної інформації, що склалося на підставі розгляду її сутності вище, обумовлює необхідність глибокого і всебічного вивчення об'єкта з метою проведення пам'яткоохоронних заходів. Залежно від завдань охорони та реставрації методика, що регулюється відповідними державними будівельними нормами (Склад, порядок розроблення, погодження і затвердження науково-проектної документації для реставрації об'єктів нерухомої культурної спадщини), передбачає обов'язкове проведення історико-бібліографічних і архівних вишукувань, а також комплекс досліджень пам'ятки в натурі. Проте обсяги та глибина таких досліджень і в цілому зміст і склад науково-проектної документації визначаються відповідними завданнями і, як правило, виконуються поетапно попередні дослідження, комплексні передпроектні дослідження. На основі матеріалів досліджень спочатку розробляється ескізний проект реставрації, а згодом — робоча проектно-реставраційна документація. Попередні дослідження здійснюються з метою виконання облікової документації на об'єкт або розробки концептуальних підходів до реставрації, власне розробки реставраційного завдання на розробку науково-проектної документації. В окремих випадках попередні дослідження можуть проводитися в разі необхідності виконання протиаварійних робіт на об'єкті.

Дослідження пам'ятки слід розпочинати з історико-бібліографічних і архівних вишукувань, в результаті яких вдається зібрати основні історичні відомості про об'єкт і надати натурним дослідженням та реставрації потрібної спрямованості. Історико-бібліографічні та архівні вишукування передбачають вивчення відомостей про пам'ятку, які збереглися у різних друкованих виданнях, спеціальній науковій літературі, довідниках, путівниках, періодичній пресі, а також виявлення й вивчення неопублікованих матеріалів і документів, які зберігаються в архівах, фондах музеїв і наукових бібліотек; водночас проводиться збирання й вивчення іконографічного матеріалу (рисуноків, креслень, гравюр, фотографій тощо), в якому міститься візуальна інформація про пам'ятку. Поряд із історико-бібліографічними та архівними вишукуваннями необхідно збирати інформацію про аналогічні об'єкти, що дозволяє визначити особливості архітектури та будівельної техніки відповідного історичного періоду або регіональної архітектурно-будівельної школи.

На підставі здобутих історико-бібліографічних даних проводяться аналіз і зіставлення отриманої інформації на предмет її вірогідності, уточнюються одержані відомості та складається відповідний звіт. Складніше виявити потрібні матеріали в архівах. Залежно від місця розташування об'єкта, його значущості в історії архітектури та культури загалом, часу створення, зв'язку з історичними подіями, діяльністю видатних осіб та організацій передусім висуваються припущення щодо можливого фондоутворювача й місцезнаходження фонду, а також щодо виявлення матеріалів у архіві.

У процесі роботи з бібліотечними та архівними матеріалами одночасно проводиться виявлення і збирання іконографічного матеріалу, залучаються

різні архівні та музейні матеріали із зображеннями пам'ятки, що можуть давати уявлення про неї в різні періоди її існування. Отже, аналіз виявлених у різних джерелах відомостей про пам'ятку і зібраний іконографічний матеріал дозволяють визначити історію створення об'єкта, простежити характер дальших перебудов, установити зв'язок пам'ятки з історичними подіями. Що глибше проведені історико-бібліографічні й архівні дослідження, то об'єктивніше можливо встановити історико-культурну значущість пам'ятки та відзначити спрямованість наступних натурних досліджень і, певною мірою, всього реставраційного процесу на об'єкті.

Наступний етап досліджень — знайомство з пам'яткою в натурі, або візуальне обстеження, дозволяє упевнитись у вірогідності здобутої раніше історико-бібліографічної та архівної інформації, визначити технічний стан споруди, виявити сліди перебудов, установити міру й характер руйнацій і втрат матеріальної структури пам'ятки.

Попередні натурні дослідження не припускають будь-яких дій інтрагенного характеру стосовно пам'ятки, окрім візуального огляду. У процесі візуального огляду необхідно простежити й схематично зафіксувати планувальну та об'ємно-просторову організацію об'єкта, особливості його конструктивно-технічного вирішення, вивчити сліди перебудовань і руйнацій, визначити особливості архітектурно-мистецького вирішення об'єкта, роль і значущість елементів монументального мистецтва й декоративної пластики у формуванні історико-культурного образу пам'ятки. У процесі візуальних досліджень необхідно також визначити вплив навколишнього середовища на характеристику пам'ятки і роль самого об'єкта в такому довкіллі.

Результати попередніх натурних досліджень викладають у низці документів: звіті про проведені попередні натурні дослідження, акті технічного стану пам'ятки, схематичних обмірах об'єкта і матеріалах його фотофіксації. За результатами аналізу та узагальнення матеріалів історико-бібліографічних, а також архівних вишукувань, візуальних досліджень пам'ятки, в натурі складається також історична довідка. У ній докладно висвітлюються питання історії створення пам'ятки та її перебудовань із посиланням на відповідні джерела та результати натурних обстежень. У перебігу такої роботи необхідно розкрити ретроспективу розвитку архітектурної форми пам'ятки, проаналізувати особливості будівельної техніки, визначити загалом історико-культурну значущість об'єкта й, відповідно, його місце в контексті національних культурних надбань. На стадії попередніх досліджень, з метою забезпечити збереження пам'ятки з характерним довкіллям, необхідно, враховуючи результати історико-бібліографічних і архівних вишукувань, та обстеження довкілля визначити територію пам'ятки і зони охорони.

Матеріали попередніх досліджень — зокрема, історична довідка, акт технічного стану, генплан з визначеною територією пам'ятки та нанесеними межами зон охорони, а також інші належні документи є тією основою облікової документації на пам'ятку, яка є необхідною для формулювання реставраційного завдання, котре стане підґрунтям для розробки науково-проектної документації на реставрацію об'єкта.

У процесі історико-бібліографічних і архівних вишукувань, візуальних натурних досліджень вдається загалом зібрати досить значний обсяг інформації й зробити належні висновки щодо історико-культурної значущості об'єкта, скласти уявлення про його технічний стан. Однак таких даних замало для проведення реставраційних робіт. Для цього необхідно виконати наступний етап досліджень — комплексні передпроектні дослідження пам'ятки, на яких ґрунтується проект реставрації об'єкта.

Особливу увагу на цьому етапі приділяють натурним дослідженням, виконуючи архітектурно-археологічні вишукування матеріальної субстанції пам'ятки, інженерно-технічну діагностику стану об'єкта, а також архітектурно-археологічні обміри та фіксацію пам'ятки.

Основне завдання передпроектних архітектурно-археологічних досліджень полягає у вивченні матеріальної структури пам'ятки, визначенні її різночасових складових. У процесі таких досліджень важливо виявити частини матеріальної структури, що належать до первісної форми споруди, встановити межі наступних нашарувань, які доповнюють або спотворюють вигляд пам'ятки, визначити характер руйнувань і втрат матеріальних елементів цілісної архітектурної форми, тобто йдеться про те, що має бути отримана інформація, котра розкриє картину розвитку архітектурної форми в різні історичні періоди. І що точніші дані про матеріальну структуру будуть отримані в процесі досліджень, то вірогідніше можна буде відтворити архітектурний вигляд пам'ятки на різних історичних етапах її існування, ретроспективно простежити зміни архітектурної форми і, відповідно, визначитись щодо спрямованості реставрації пам'ятки.

У зв'язку з викладеним вище, передпроектні архітектурно-археологічні натурні дослідження (на відміну від візуальних) є спрямованими на вивчення прихованих особливостей пам'ятки й потребують інтрагенних втручань у матеріальну субстанцію об'єкта — виконання зондажів, невеликих розкриттів, влаштування шурфів і розкопів. І якщо найбільшу історико-культурну цінність пам'ятка як документ історії становитиме напередодні таких досліджень, то надалі, очевидно, при інтрагенних діях, частина матеріальної субстанції буде втрачена, а тому цінність пам'ятки знизиться. Звідси — й відповідальність дослідника. Аби при обмеженому втручанні в матеріальну структуру одержати максимум інформації й уникнути зайвих руйнувань, попередньо слід продумати систему влаштування зондажів, розкриттів та шурфів, відобразити її на відповідних кресленнях і узгодити з пам'яткоохоронними органами. За результатами передпроектних архітектурно-археологічних досліджень пам'ятки складається детальний звіт, ілюстрований кресленнями, фотографіями та іншими матеріалами польових вишукувань.

Одночасно з архітектурно-археологічними дослідженнями, як правило, виконуються роботи з фіксації та обміру пам'ятки. Точно виконані креслення дозволяють зрозуміти планувальну та об'ємно-просторову організацію пам'ятки, виявити перебудови, втрати, нашарування — разом із матеріалами фотофіксації такі креслення дають уявлення про поточний стан об'єкта.

Значущість обмірів у пам'яткоохоронній і реставраційній практиці підтверджується й низкою публікацій та методичних рекомендацій, в яких висвітлюються сутність і техніка виконання обмірів у натурі, вимоги щодо складання обмірних креслень тощо. Найбільш ґрунтовним виданням повоєнного часу, в якому розглядається методика виконання архітектурно-археологічних обмірів, вважається посібник “Архитектурные обмеры”, підготовлений П. Максимовим та С. Тороповим [118]. Окремий розділ, присвячений методиці традиційного, або класичного обміру, був вміщений згодом у виданні з методики реставрації пам'яток архітектури [126, 64–73]. У контексті підготовки фахівців архітектурної реставрації стисло висвітлено методику архітектурних обмірів і в кількох навчальних посібниках [159, 95–102]. Окрім того, на особливості виконання обмірів пам'яток дерев'яної й мурованої архітектури звертається увага в працях О. Ополовникова [145, 181–189] та Л. Прибеги [166, 68–78; 169, 41–50].

Під час дослідження пам'ятки з метою її реставрації чи переміщення необхідне виконання архітектурно-археологічних обмірів. Архітектурно-археологічний обмір здійснюється з обов'язковим нанесенням на стіни та опори горизонтальної нульової, або базисної лінії, від якої виконуються висотні проміри. Усі характерні точки абрисів планів, розрізів, фасадів, розгортки, деталей тощо фіксуються способом тріангуляції чи картезіанських (ортогональних) координат. Обмірні креслення мають повністю розкрити архітектурно-мистецькі особливості пам'яток, дати уявлення про різночасові нашарування, втрати; відобразити конструктивне вирішення споруди й сучасний стан остова будівлі, її деформації. Архітектурно-археологічний обмір інтегрує в собі увесь спектр досліджень пам'ятки, зокрема й інтрагенного характеру, тобто поєднує результати археологічних та інженерно-технічних досліджень матеріальної структури пам'ятки.

Аналітичне осмислення пам'ятки продовжується на етапі камеральної обробки результатів натурного обміру, бо виконання на основі кроків обмірних креслень у масштабі дозволяє отримати об'єктивнішу інформацію про планувально-просторову організацію пам'ятки, простежити її зміни в часі, зауважити приховані особливості у планувальній конфігурації споруди тощо. Отже, фіксаційні креслення мають увібрати весь спектр досліджень пам'ятки, зінтегрувати в графічному вираженні всю здобуту в процесі досліджень та обміру інформацію про об'єкт. За такого підходу обмір набуває значення методу дослідження пам'ятки архітектури, а обмірні креслення комплексно фіксують результати проведених досліджень. Іншими словами, обмір — це більш поглиблений етап натурних досліджень об'єкта, а обмірні креслення є науковим документом, у якому в графічній формі зафіксовані результати натурних досліджень пам'ятки.

Зміни, які відбуваються на об'єкті у вигляді деформацій, різних руйнувань, є результатом впливу численних чинників, як природного середовища, так і діяльності людини, що активізує або уповільнює прояви цих факторів. Результати спостережень за деформаціями споруд і аналіз руйнувань матеріальної структури, що відбуваються на пам'ятці, дозволяють встанови-

ти об'єктивні причини, виявити причиново-наслідкові зв'язки деформацій і руйнувань. Діагностику руйнувань у цьому разі слід розуміти як комплекс інженерно-технічних досліджень пам'ятки й навколишнього середовища, спрямованих на визначення її наявного технічного стану.

Інженерно-технічні дослідження пам'ятки архітектури базуються на досягненнях багатьох наук — будівельної механіки, інженерних конструкцій, геодезії, механіки ґрунтів, біології, хімії тощо, отож до таких досліджень залучаються й відповідні фахівці. Однак провідна роль у цьому комплексі досліджень належить архітектору-реставратору, який визначає характер і спрямованість охоронно-реставраційних заходів, з огляду на історико-культурну значущість пам'ятки.

Процес інженерної діагностики складається з трьох етапів: інженерно-технічних досліджень пам'ятки в натурі, камеральної обробки матеріалів натурних досліджень, надання висновку про технічний стан пам'ятки та пропозицій щодо її збереження та вжиття заходів охорони.

Отже, результатом комплексних передпроектних досліджень пам'ятки мають стати: матеріали історико-бібліографічних і архівних вишукувань з історичною довідкою; обмірні креслення; матеріали документальної фотофіксації; звіт про архітектурно-археологічні дослідження матеріальної субстанції пам'ятки; висновки про технічний стан пам'ятки, заходи щодо її зміцнення тощо. На цих матеріалах досліджень базується проектно-реставраційний процес.

Головна умова, якій має відповідати реставрація пам'ятки, є забезпечення збереження матеріальної субстанції об'єкта в автентичному стані. Ця умова обґрунтовується з раніше викладеними методологічними засадами реставрації, а також є спричиненою тим, що пам'ятка розглядається як документ історії та твір архітектурного мистецтва, а отже, становить історичну, наукову, мистецьку, естетичну або іншу цінність. Водночас важливим завданням реставрації залишається зміцнення пам'ятки, її матеріальної структури.

Проте не завжди потенційна історико-культурна змістовність пам'ятки в її існуючому вигляді відразу ж стає зрозумілою суспільству. Тож може постати питання про необхідність виявити певні аспекти історико-культурної значущості такої пам'ятки. Як уже зазначалося, будь-яка пам'ятка архітектури — це елемент містобудівного утворення. Отже, вирішення питань охорони пам'ятки має відбуватися в контексті характерного для неї природно-антропогенного середовища.

Спрямованість реставрації пам'ятки має визначатися її історико-культурною цінністю, сучасним технічним станом матеріальної структури та значущістю об'єкта в середовищі. Важливим моментом узагальнення зібраних у процесі досліджень матеріалів є аналіз матеріальної структури та технічної форми пам'ятки — особливо це стосується об'єктів зі складною історією будівництва, з численними перебудовами та нашаруваннями. Ідеться про необхідність складання архітектурно-стилістичної картограми матеріальної структури пам'ятки.

Основою складання архітектурно-стилістичної картограми є обмір-

ні креслення, результати аналізу мурувань та їхніх характерних особливостей, як-от застосовані матеріали й розчини, техніка мурування тощо. Архітектурно-стилістичні картограми дозволяють простежити межі різночасових нашарувань, розкривають послідовність розвитку архітектурної форми і, таким чином, можуть бути використані для графічних ретроспективних реконструкцій архітектурного вигляду пам'ятки.

Виконання графічних реконструкцій на стадії узагальнення матеріалів досліджень слід вважати не тільки правомірним, а й необхідним, бо воно дає наочне уявлення про архітектурний вигляд пам'ятки у різні періоди її існування, виявляє характер втрат і руйнувань — у такий спосіб обґрунтовується значущість ділянок матеріальної структури, що збереглися. Ретроспективне моделювання вигляду пам'ятки має бути науково аргументованим, базуватися виключно на матеріалах досліджень. Кількість ретроспективних зрізів вигляду визначається залежно від перебудовань пам'ятки в минулому.

Зіставлення графічних реконструкцій та їхнє порівняння із сучасним виглядом дозволяє віднайти правильне вирішення щодо реставрації пам'ятки. Остаточню ідею реставраційного рішення не приймають відокремлено, без врахування взаємообумовленості пам'ятки й навколишнього середовища. Створення ретроспективних моделей середовища, які відповідають графічним реконструкціям об'єкта, дозволяє проаналізувати композиційну відповідність форми пам'ятки і довкілля та уточнити спрямованість реставрації.

Пропозиція щодо реставрації пам'ятки, обґрунтована матеріалами досліджень, узагальнень та аналізу, здобуває графічне вираження в ескізному проекті реставрації. Розробці ескізного проекту приділяється особлива увага, бо саме на цій стадії проектно-реставраційних робіт остаточно визначається метод реставрації пам'ятки, а також принципово вирішуються інші питання, пов'язані із забезпеченням її збереження. Ескізний проект, який розглядається як науково обґрунтована програма охорони та реставрації пам'ятки, не тільки повинен демонструвати кінцевий результат реставрації, тобто передбачуваний вигляд пам'ятки після закінчення реставраційних робіт, а й розкривати методику та спрямування дій щодо наявної матеріальної структури та архітектурної форми об'єкта.

Безперечно, викладені вище завдання реставрації передбачають, що ескізний проект реставрації повинен включати вирішення таких питань, як зміцнення матеріальної структури пам'ятки, виявлення її історико-культурної значущості, а також утилітарне використання об'єкта. Ескізний проект має продемонструвати ставлення до різних нашарувань матеріальної структури, а також шляхи для відновлення втрачених або зруйнованих частин архітектурної форми об'єкта і зміцнення деструктуризованих ділянок матеріальної субстанції. Важливо також уже на стадії ескізного проекту вирішити питання пристосування пам'ятки, тобто засадничо впевнитися, що функція, яка для цього об'єкта планується, не вимагатиме внесення змін в історично сформовану планувальну та об'ємно-просторову структуру пам'ятки, а необхідне для експлуатації обладнання не спотворюватиме архітектурно-мистецького вигляду пам'ятки.

Ескізний проект, що складається з основних креслень, які розкривають вигляд пам'ятки в результаті передбачених реставраційних робіт, заходів інженерно-технічного характеру, пропозицій з функціональної адаптації пам'ятки та організації навколишнього середовища, разом з пояснювальною запискою та матеріалами комплексних передпроектних досліджень є основним документом погоджень і осмислення проекту, основою для наступної стадії проектування — створення робочого проекту реставрації та виконання реставраційних робіт.

Робочий проект реставрації поєднує комплекс ґрунтовно розробленої документації як щодо забезпечення збереження та реставрації пам'ятки загалом, так і всіх необхідних деталей та елементів і складається з кількох розділів: архітектурно-реставраційного; інженерно-технічного зміцнення, пристосування пам'ятки; організації території пам'ятки; організації виконання реставраційних робіт; кошторисних розрахунків тощо.

Найвідповідальніший етап реставраційного процесу — реалізація проектних пропозицій на пам'ятці в натурі. Основним документом, яким визначається реставраційний процес на об'єкті, є робочий проект. Однак він не може бути розробленим до найменших дрібниць, бо тільки в процесі виконання реставраційних робіт здебільшого вдається зробити необхідні розкриття й поглиблено пізнати деякі особливості матеріальної субстанції пам'ятки. Нерідко у зв'язку з новими відкриттями в процесі виконання реставраційних робіт виникає необхідність внесення змін до проекту та корегування проектних пропозицій. Тому важливого значення під час реставрації пам'ятки в натурі надається авторському керівництву всім комплексом охоронно-реставраційних робіт, забезпеченню проведення його на належному науковому рівні.

Торкаючись специфіки реставрації пам'яток мурованої архітектури, слід зазначити, що виконання реставраційних робіт на таких об'єктах обумовлюється передусім особливостями їх матеріальної структури, яка складається з окремих кам'яних виробів, поєднаних між собою вапняними, алебастровими, цементними або іншими розчинами, тобто характеризується монолітною цілісністю. Конструктивна монолітність матеріальної структури визначає багато в чому й архітектурний вигляд пам'ятки, пластику її поверхні. Тому в процесі виконання реставраційних робіт передусім слід ставити завдання зміцнення конструктивного остову споруди, відновлення монолітності автентичної матеріальної структури пам'ятки, а також забезпечення збереження та відновлення характерної поверхні об'єкта.

Завершальним етапом усього комплексу реставраційних робіт є складання наукового звіту, в якому узагальнюється вся інформація про пам'ятку. Звіт включає всі матеріали досліджень пам'ятки, проектну документацію, протоколи розгляду проектних пропозицій на науково-методичних радах та експертні висновки, інші документи. До звіту додаються також висновки про результати проведення реставрації та виконавчі креслення, в яких фіксується не тільки остаточний вигляд пам'ятки, а й усі реставраційні дії (заміни, відновлення, реконструкції та ін.), які мали місце на об'єкті. Влас-

не, складається картограма матеріальної структури об'єкта, яка відображає міру схоронності його автентичної матеріальної структури, досягнутої в процесі реставрації, а відповідно, і якість самої реставрації пам'ятки.

Такою у загальних рисах є методика реставрації осібної пам'ятки архітектури, здебільшого пам'ятки мурованого зодчества. Проте певними відмінностями позначена методика реставрації пам'яток дерев'яного зодчества, які утворюють значний пласт українського національного надбання. Ґрунтовно методика дослідження та реставрації пам'яток народного дерев'яного зодчества викладена в працях О. Ополовникова, Л. Прибеги та інших науковців [145; 170, 63–86], тому звернемо лише увагу на специфіку проведення робіт з розробки науково-проектної документації на реставрацію цих об'єктів.

Загалом основні методичні положення реставрації об'єктів народної архітектурної спадщини базуються на загальній методиці архітектурної реставрації. Реставраційний процес включає дослідження й фіксацію об'єкта, розробку проекту реставрації пам'ятки та реалізацію реставраційних робіт у натурі. Однак серед проблем, які супроводжують дослідника вже на етапі історико-бібліографічних і архівних вишукувань, є доволі обмежені відомості в історичних джерелах про конкретну пам'ятку, за винятком деяких храмових споруд. У зв'язку з цим слід особливо наголосити на значенні поглиблених натурних досліджень пам'ятки народного зодчества, бо тільки в процесі таких досліджень і вдається зібрати необхідні матеріали для подальшого відновлення пам'ятки. Отже, єдиним джерелом інформації про пам'ятку може бути сама пам'ятка і пам'ять власників історичної споруди або старожилів відповідного поселення.

Передусім відсутність необхідних історико-бібліографічних і архівних матеріалів ускладнює датування об'єкта. Проте встановлення дати створення реліктової споруди є досить важливим чинником її охорони та реставрації, визначення історико-культурної значущості пам'ятки. Торкаючись традицій народного будівництва, слід зауважити, що народні майстри залишали певну інформацію на своїх творіннях — це могли бути різьблені написи про дату зведення будівлі на сволоках і одвірках, а інколи і стінах споруди; нерідко вирізьблювали й імена майстрів. Наближено дата зведення об'єкта може бути визначена шляхом порівняльного аналізу конструктивно-технічних, типологічних і архітектурно-мистецьких особливостей пам'ятки.

Ще одна особливість народного зодчества, на яку слід звернути увагу, — це регіональна спільність архітектурно-будівельних, конструктивних і мистецьких традицій. Ця особливість традиційної архітектури є підставою для певного використання аналогів у реставраційному процесі. Тому дуже важливо під час натурних досліджень конкретної пам'ятки виявляти, вивчати й фіксувати аналогічні споруди. Характерною особливістю натурного дослідження та фіксації пам'ятки народного зодчества є й те, що в перебігу такої роботи необхідності ретельного вивчення та обміру конструктивної структури традиційної споруди, бо конструкція в народному зодстві органічно визначає архітектурну форму відповідного об'єкта. Точній фіксації підлягають конструктивні вузли, а в деяких типах споруд, як, наприклад, водяних мли-

нах чи вітряках, мають бути виконані обміри всіх деталей механізму. Так само потребує точної фіксації зрубна конструкція стін. Одночасно з дослідженням конструктивно-технічної структури споруди визначаються породи деревини, використаної для будівництва досліджуваного об'єкта. Правильне визначення, а опісля застосування під час реставрації об'єкта відповідної деревини, важливі для архітектурного вигляду пам'яток та їх схоронності. Необхідними є також обстеження пам'ятки на предмет її біологічного пошкодження, тобто враження деревини домовими грибами та дереворуйнівними комахами.

Ще одна особливість пам'яток народної дерев'яної архітектури полягає в тому, що їхня реставрація, на відміну від пам'яток мурованого зодчества, може здійснюватися із застосуванням демонтажу елементів пам'ятки — з подальшим складанням їх знову в одне ціле. Цей прийом може застосовуватися як у випадку переміщення пам'ятки на іншу територію, так і в разі реставрації її на місці створення. Враховуючи значущість охоронно-реставраційного переміщення пам'яток при створенні музеїв просто неба та можливість його практичного застосування в екстремальних умовах, висвітлимо це питання докладніше.

Питання методики проведення робіт із підготовки документації для розбирання й переміщення пам'яток дерев'яної архітектури, а також їхньої реставрації з частковим демонтажем порушувалися в публікаціях О. Ополонікова, С. Под'япольського, Л. Прибеги, Я. Тараса та інших. Поява таких публікацій зумовлена передусім практичними завданнями створення в 70–80-х роках ХХ ст. експозиції музеїв народної архітектури та побуту [145, 356–358; 126, 113–115; 220, 127–134; 170, 72, 73], хоча пам'яткоохоронне переміщення дерев'яних храмових споруд на теренах України було започатковане ще на початку ХХ ст. Зокрема, у 1907 р. за участю українського вченого М. Макаренка й архітектора-реставратора П. Покришкіна була перевезена з м. Ромни до м. Полтава Покровська церква (1764–1779) [28, 154, 155]. Майже того самого часу, в 1910–1914 роках, під керівництвом архітектора В. Леонтовича відбулося перенесення із с. Острів до с. Плєшева Михайлівської церкви (1650) [92, 289]. Дещо пізніше, у 1930 р., під керівництвом М. Драгана було перевезено та зібрано унікальну пам'ятку бойківської школи храмобудування — Миколаївську церкву із с. Кривки, датовану 1769 роком.

Передумовою формування наукових засад пам'яткоохоронного переміщення історичних споруд, безперечно, став багатовіковий досвід народних майстрів, які застосовували розбирання будівель як для ремонту зрубу, так і з метою перенесення їх на інше місце. “Пересипка” та переміщення традиційних дерев'яних споруд практикувалися ще в давнину. Свідченням цього є архівні матеріали, а також різноманітні зарубки та позначки, що збереглися на елементах деяких споруд. Досить часто розбирали та перевозили вітряки, комори, хати та інші будівлі. Звичним явищем було переміщення церков, інколи на значні відстані [119, 12, 13]. Відомо, наприклад, що церква св. Юрія в Дрогобичі у 1657 р. перевезена із с. Надієве [154, т.3, 98]. Ще до часів формування експозиції Національного музею народної архітектури

та побуту в Києві перевезено Покровську церкву 1792 р. У 1929 р. цей храм перенесли із с. Плоского (тепер Свалявського району на Закарпатті) до с. Канора, що поблизу Воловця. Двічі перевозилася й Михайлівська церква (1777) із с. Шелестове — в 1927 р. до м. Мукачево, а в 1976 р. — до Ужгорода, в експозицію Закарпатського музею народної архітектури та побуту.

Можливість розбирання, переміщення та наступного складання на іншому місці традиційних споруд із дерев'яним остовом і стала основою формування архітектурних експозицій музеїв просто неба. І безліч пам'яток народного зодчества — експонатів українських скансенів — є переконливим свідченням правомірності в окремих випадках звертатися до такого заходу.

Переходячи до розгляду методичних засад пам'яткоохоронного переміщення об'єктів культурної спадщини, маємо передусім зауважити, що, відповідно до Закону України "Про охорону культурної спадщини" (ст. 4), надавати дозвіл на переміщення (перенесення) пам'яток національного значення уповноважений лише Кабінет Міністрів України [152, 45, 57], а надання дозволу на переміщення пам'яток місцевого значення належить до компетенції центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини [152, 45].

Необхідність державного контролю та нагляду за подібними заходами цілком обґрунтована, бо переміщення пам'ятки пов'язане з розбиранням всього остова споруди і, відповідно, частковими втратами автентичних матеріальних складових. Окрім того, в разі переміщення пам'ятка неминуче виявляється вилученою з того найближчого довкілля, з яким була історично та композиційно пов'язана. Перенесення пам'ятки на інше місце призводить і до втрати частки матеріальної субстанції, зокрема приоб'єктного культурного шару в межах пам'яткової території. Отже, втрата історично успадкованого характерного середовища і, зокрема, території, в поєднанні із втратами матеріальної структури об'єкта культурної спадщини, негативно позначається не тільки на історико-культурній змістовності пам'ятки, а й на її автентичності — тобто пам'ятка зазнає певних змін.

Слід звернути увагу й на ту обставину, що, окрім композиційних взаємозв'язків пам'ятки традиційного будівництва (вірніше, архітектурної форми пам'ятки) з найближчим довкіллям, існують ще й опосередковані зв'язки із середовищем певного історико-етнографічного регіону. Саме під впливом природно-ландшафтних умов середовища місцевості сформувалися й стали традиційними архітектурні форми історичних споруд. Відповідно, така залежність знайшла відображення в регіональній спільності конструктивно-технічних і архітектурно-мистецьких прийомів народного будівництва.

Отже, між архітектурною формою традиційної споруди, створеної в умовах історико-етнографічного регіону, і відповідним природним ландшафтом існує органічний взаємозв'язок. Через сприйняття архітектурної форми традиційної споруди асоціативно виникають зв'язки пам'ятки з відповідною місцевістю, хоча й не з конкретним місцем. Такий зв'язок має опосередкований характер. Це означає, що опосередковані взаємозв'язки пам'ятки традицій-

ної архітектури з природним середовищем зберігатимуться тільки в межах історико-етнографічного регіону, що характеризується загалом однотипністю ландшафту, природно-кліматичних умов, а також спільністю архітектурно-будівельних традицій. Тож зазначена нами належність пам'ятки народної архітектури до певного ландшафтного та історико-культурного середовища дозволяє говорити про можливість їхнього переміщення на територіях, які не виходять за межі відповідних історико-етнографічних регіонів чи локальних шкіл народного зодчества.

Переміщення пам'ятки на заздалегідь визначене місце слід розглядати як комплексний охоронно-реставраційний захід, який поєднує не тільки розбирання, перевезення та збирання споруди на новому місці, а й включає зміцнення, заміну пошкоджених елементів конструктивного остову та інші реставраційні дії на об'єкті. Водночас не виключаються й випадки, коли переміщення пам'ятки як цілісної споруди може здійснюватися без розбирання — вибір на користь чи не на користь такого підходу залежить від параметрів споруди, її статичної міцності та відстані переміщення. Для переміщення без розбирання під споруду має бути підведена спеціальна платформа і переміщення повинне вестися із застосуванням відповідних пристроїв і механізмів. Кваліфікуючи розбирання та збирання об'єкта культурної спадщини загалом як інтрагенні реставраційні втручання в матеріальну структуру пам'ятки, маємо звернути увагу на важливість забезпечення збереження її автентичності. В цьому випадку автентичність розглядається як стан пам'ятки, її матеріальної структури та архітектурної форми, що дозволяє сприймати пам'ятковий об'єкт як документ історії і твір архітектурного мистецтва.

Розбиранню пам'ятки з метою її переміщення мають передувати доволі ґрунтовні натурні дослідження — зокрема, необхідно виконати архітектурно-археологічні обміри, здійснити документальну фотофіксацію об'єкта, визначити технічний стан споруди тощо. Після виконання обмірних креслень і камерального опрацювання матеріалів історико-бібліографічних, архівних і натурних досліджень остаточно приймається рішення щодо доцільності й можливості переміщення пам'ятки. У разі ухвалення такого рішення переходять до наступного етапу — виконання робіт із маркування всіх елементів споруди й складання маркувальних креслень. Одночасно продовжується розробка проекту реставрації пам'ятки. Для складання маркувальної документації використовують раніше виконані обмірні креслення, а в разі потреби виконують додатково розгортки стін та інших частин споруди для забезпечення фіксації всіх складових пам'ятки. Дерев'яні елементи споруди позначають алюмінієвими бирками, на яких заздалегідь карбується відповідна нумерація. Маркуванню підлягають також пошкоджені елементи пам'ятки, навіть якщо надалі вони, ймовірно, будуть замінені. До маркувальних креслень додається відомість усіх деталей та елементів пам'ятки, в якій вказується їхня назва, параметри, марка та інші дані.

Безпосередньо розбирання пам'ятки слід розпочинати тільки після виконання всього комплексу натурних досліджень, за наявності обмірних крес-

лень, а також дозволу відповідного органу виконавчої влади на переміщення пам'ятки. Влаштування на об'єкті на цей час рихтувань дозволяє виконати маркування раніше недоступних елементів пам'ятки, а водночас — провести поглиблені дослідження й обміри прихованих конструктивних вузлів і деталей, уточнити їхній технічний стан. Демонтовані елементи та деталі пам'ятки належить укладати в системному порядку та зберігати в умовах, що не допускають їхнього намокання, пошкодження та деформування. Слід звернути увагу й на ту обставину, що тривале зберігання демонтованих елементів може призвести до їхньої часткової деформації у зв'язку із зняттям конструктивної навантаженості.

Ретельне дотримання вимог методики охоронно-реставраційного переміщення дозволяє забезпечити в особливих випадках належну схоронність пам'ятки — принаймні зберегти в автентичному стані її архітектурну форму та матеріальну структуру.

Отже, ми загалом розглянули методичні підходи до дослідження, розробки науково-проектної документації на реставрацію пам'яток мурованої й дерев'яної архітектури, висвітлили питання виконання реставраційних робіт на об'єкті. Ведучи мову про особливості методики дослідження і реставрації осібних пам'яток інших видів — зокрема, індустріальної архітектури та інженерного мистецтва, — зазначимо, що суттєвих відмінностей від викладених вище засад їхнього вивчення, охорони та реставрації немає. Але слід мати на увазі, що здебільшого мурований конструктивний остов цих споруд доволі органічно пов'язаний із відповідним виробничим обладнанням, яке становить передусім історико-культурну цінність і, відповідно, має бути забезпечена його схоронність. Тож об'єктом дослідження, реставрації та охорони має бути не тільки архітектурна складова пам'ятки, а й увесь комплект виробничих машин і механізмів, пристроїв тощо.

Як і в інших випадках, мірилом якості проведених досліджень і виконаних реставраційних робіт на пам'ятці має бути рівень схоронності субстанції пам'ятки в автентичному стані. Що вищим є цей рівень — тим якісніше виконаний весь комплекс охоронно-реставраційних заходів на пам'ятці, то більше збережена її потенційна історико-культурна цінність.

4.3. Методичні засади охорони, дослідження та реставрації пам'яток містобудування

Розглянута вище методика дослідження та реставрації осібних пам'яток архітектури загалом поширюється й на інші пам'ятки як, наприклад, історико-меморіальні, архітектурно-археологічні, об'єкти історичної забудови, а також інші самостійні пам'ятки, що формують містобудівне утворення. Але це не означає, що методику архітектурної реставрації можна механічно

перенести на дослідження та реставрацію пам'яток урбаністики, диференціювавши цілісне утворення на окремі споруди та обмежившись лише вибірковою охороною значущих споруд. Адже, як висновується з наведеного вище визначення, містобудівна реставрація — це комплекс пам'ятоохоронних, архітектурно-реставраційних, містобудівних та інших заходів, спрямованих на збереження автентичної поліструктури пам'ятового урбаністичного утворення та виявлення його містобудівної і культурної значущості. Відповідно, охорона пам'ятового містобудівного утворення потребує комплексності як на етапі його дослідження, так і проектування та реалізації реставраційних заходів.

У загальному доробку методики містобудівної охорони певний досвід накопичений лише в дослідженні урбаністичних утворень. Цей досвід в Україні формувався передусім на основі методики територіальної охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини. Як уже зазначалося, питань методики дослідження історично успадкованих містобудівних утворень у різний час торкалися Є. Водзинський, В. Лавров, О. Беккер, Р. Гаряєв, Л. Андреев, Й. Глямжа, Т. Устенко, В. Вечерський, М. Бевз, Т. Товстенко та ін. [2; 153, 107–134; 237, 92–114; 229, 33–39]. Певні пропозиції щодо формування методичних засад проектування заходів охорони історичних містобудівних утворень викладені у працях В. Лаврова, О. Беккера, Р. Гаряєва, Й. Глямжі. Але найбільше наблизився до питання структуризації методики дослідження, збереження та регенерації пам'ятових урбаністичних утворень М. Бевз [15, 15–26]. Отже, можна вважати, що в структурі складових методики урбаністичної реставрації найбільш опрацьованим є розділ, який стосується історико-містобудівних досліджень. Водночас слід мати на увазі, що методично такі дослідження спрямовані на проектування територіальних заходів охорони об'єктів культурної спадщини, тобто мають свою специфіку, яка полягає у невтручанні в матеріальну поліструктуру пам'ятки, а відповідна документація не передбачає будь-яких змін його історично сформованого устрою. Матеріали, що містять історико-бібліографічні, архівні, натурні дослідження утворення, історико-архітектурний опорний план тощо можуть бути задіяні як матеріали проектних досліджень пам'ятки урбаністики з їх подальшим уточненням і доповненням.

Враховуючи, що методика урбаністичної реставрації ще не склалася системно й потребує подальшої розробки, спробуємо викласти наше бачення як щодо структури досліджень, стадійності і змісту проектування містобудівної реставрації, так і щодо складу науково-проектної документації.

Щоб забезпечити належний рівень реставрації пам'ятового урбаністичного утворення, максимально зберегти його в автентичному стані та виявити історично-сформований архітектурно-містобудівний устрій, необхідно передусім глибоко і всебічно вивчити та дослідити пам'ятку як композиційно, структурно та функціонально цілісний організм, а не утворення, що складається з окремих будівель і споруд. Зважаючи на раніше визначені морфологічні складові матеріальної поліструктури пам'ятового містобудівного утворення, комплекс досліджень має спрямовуватися на вивчення

ландшафтних особливостей території пам'ятки, історичного формування планувальної мережі та просторового каркаса із забудовою, місця й ролі урбаністичного утворення в системі міста чи іншого поселення, внутрішнього просторового устрою середовища, його естетичної організації та предметного наповнення. Водночас має вивчатися в плані історичного розвитку інфраструктура інженерно-технічного забезпечення і транспортних комунікацій утворення, проводиться діагностика технічного стану будівель і споруд, що формують пам'ятку урбаністики.

Через значні обсяги дослідницьких, проектно-реставраційних і реставраційно-виробничих робіт і, відповідно, великі матеріальні витрати, виконувати їх доцільно в декілька стадій і поетапно.

На першому етапі треба здійснити історико-бібліографічні, архівні та натурні дослідження, а також інвентаризацію об'єктів, що формують просторовий каркас пам'яткового утворення й становлять забудову. Для цього залучають матеріали, напрацьовані раніше, зокрема, в процесі розробки територіальних заходів та ідентифікації пам'ятки урбаністики.

З використанням матеріалів досліджень потрібно провести історико-містобудівний аналіз формування пам'яткового урбаністичного утворення, його планувальної та просторової структури; виконати ретроспективні реконструкції найбільш значущих етапів розвитку утворення; визначити роль домінантних споруд у формуванні просторового устрою утворення і утворення в системі міста; встановити композиційні закономірності організації внутрішнього простору утворення.

Результатом усього комплексу досліджень і аналітичного опрацювання матеріалів мають стати:

- розгорнута історична довідка про урбаністичне утворення;
- матеріали ландшафтного аналізу відповідної території;
- схеми ретроспективного розвитку планувальної структури пам'яткового утворення;
- креслення ретроспективного просторового розвитку пам'яткового утворення в системі міста зі схемами видового розкриття в існуючій забудові;
- історико-архітектурний опорний план пам'яткового утворення;
- матеріали, що розкривають специфіку організації внутрішнього просторового устрою утворення (розгортки, перспективи тощо);
- схеми існуючих транспортних та інженерних комунікацій;
- висновок про загальний технічний стан утворення і його складових.

На підставі матеріалів комплексних досліджень та їхньої аналітичної оцінки розробляються проектні пропозиції щодо реставрації пам'яткового урбаністичного утворення. На початковій стадії проектування, що може характеризуватися як концептуальна програма реставрації пам'ятки урбаністики, необхідно визначити та обґрунтувати метод містобудівної реставрації утворення. Програма має розкривати значущість і характер реставрованого пам'яткового утворення в системі міста й передбачати заходи щодо збереження його автентичної поліструктури. У програмі мають бути пропозиції стосовно функціонального зонування території пам'яткового утворення,

можливих туристичних маршрутів тощо, а також щодо консервації, реставрації, санації та ремонту споруд, які формують утворення, і щодо їхньої функціональної адаптації.

Матеріали досліджень і концептуальна програма реставрації — перша стадія науково-проектних робіт, необхідних для розгляду та прийняття рішення щодо стратегії реставрації пам'яткового містобудівного утворення.

Наступна стадія проекту реставрації пам'яткового містобудівного утворення — ескізний проект. Його складовою залишаються матеріали до проектних досліджень та аналітичної оцінки, уточнені проектні пропозиції попередньої стадії, тобто концептуальної програми, а також деталізовані креслення генерального плану утворення, панорам, розгортки забудови, схем функціонального зонування, організації транспорту і облаштування пам'яткової території, інженерного обладнання тощо. В проекті мають бути представлені переліки об'єктів, що підлягають консервації, санації, ремонту, а так само й ті, які необхідно відбудувати або вилучити як дисонансні в утворенні. Крім того, слід зазначити функціональне використання кожної з будівель, що становлять пам'ятку урбаністики. В ескізному проекті повинна бути визначена черговість проектування й виконання реставраційних робіт, а також наведені необхідні розрахунки та економічні обґрунтування витрат на проектування і проведення всього комплексу реставраційних і пам'яткоохоронних заходів на об'єкті.

З огляду на значні обсяги проектних і реставраційних робіт на пам'яткових містобудівних утвореннях, подальша розробка проектно-реставраційної документації та реалізація пам'яткоохоронних заходів здійснюється на основі ескізного проекту структурованими фрагментами.

Структурно до історичних містобудівних утворень наближені пам'яткові ансамблі та комплекси. Вони також характеризуються історично сформованим просторовим каркасом, що складається з окремих споруд різної історико-культурної значущості, організованих відповідним розплануванням території, котра їх поєднує. Однак слід враховувати, що поєднуються ці споруди не тільки територіально, а й композиційно (для ансамблів) та структурно (для комплексів). З огляду на цю обставину при вирішенні питань їхньої охорони та реставрації йтиметься про інтегральний підхід до збереження комплексного об'єкта, а не диференційовану вибіркову реставрацію окремих пам'яткових споруд. Таке розуміння пам'яткового ансамблю чи комплексу вимагає уже на стадії передпроектних досліджень глибокого вивчення процесу історичного формування ансамблю, визначення найбільш значущих періодів його розвитку, вивчення закономірностей його внутрішньої організації, тобто особливостей устрою середовища в межах пам'яткового утворення, а також виявлення композиційної ролі ансамблю в довікллі чи системі міста. З урахуванням його містобудівної значущості й має визначатися спрямування реставраційного процесу та інших пам'яткоохоронних заходів, що забезпечують збереження характерного довіклля.

Засади містобудівної реставрації поширюються й на відновлення пам'яткових садово-паркових утворень. Подібно до містобудування, парко-

творення пов'язане з освоєнням території, її організацією за естетичними й мистецькими принципами. Основна відмінність полягає у використанні для формування середовища переважно рослинного матеріалу. Відповідно, можна стверджувати, що просторовий каркас пам'яткового палацово-паркового ансамблю визначатиметься природно-ландшафтними умовами відповідної території з характерним рельєфом і водоймами, історично сформованим розплануванням, будівлями й спорудами, що становлять пам'яткову цінність, та історично успадкованою рослинністю.

Отже, реставрація такого утворення матиме комплексний характер і буде спрямованою на збереження матеріальних складових цього просторового каркасу та виявлення історико-мистецького образу середовища комплексу шляхом відновлення втрат — зокрема рослинності. Безперечно, у реставрації паркових ансамблів слід враховувати сезонні та вікові зміни стану рослинного компоненту, його природну динаміку розвитку в часі. Ця обставина потребує постійного догляду за пам'ятковими парковими утвореннями, проведення перманентної реставрації, яка дозволяє омолоджувати садово-паркові об'єкти поступово, суттєво не порушуючи композиційний устрій їхнього середовища.

Щодо методики проведення реставраційних робіт на об'єктах садово-паркового мистецтва, то вона не відрізняється від загальноприйнятої, про що свідчать методичні напрацювання [84]. Реставрації мають передувати ґрунтовні дослідження пам'яткового утворення, що включають історико-бібліографічні та архівні вишукування, обстеження та фіксацію усіх об'єктів і складових комплексу — зокрема, складання дендрологічного опорного плану. Аналіз матеріалів комплексних досліджень слугує основою для розробки ескізного проекту реставрації. За результатами його розгляду на науково-методичних радах і експертної оцінки виконується робочий проект реставрації та проводяться відповідні пам'яткоохоронні заходи.

На відміну від пам'яткових ансамблів і комплексів, збереження характерного середовища й, відповідно, параметрів успадкованого просторового каркасу історичних міст потребують інколи зведення в їх структурі нових споруд. Як би парадоксально ці дії не сприймалися в контексті містобудівної реставрації, вони мають право на застосування за відповідної аргументації та усвідомлення комплексності містобудівних утворень.

Установлення зон охорони пам'ятки, надання територіально організованим утворенням статусу заповідників чи пам'яток урбаністики або виділення в системі історичних міст ареалів пам'яток, що загалом, як уже було сказано, визначається як територіальна охорона об'єктів нерухомої культурної спадщини, — це заходи, спрямовані лише на обмеження новобудов у історичному середовищі. Водночас матеріальна основа історичних містобудівних утворень у часовому вимірі характеризується хронологічним розмаїттям. Неодноразові реконструкції, перебудови та оновлення обумовили численні нашарування в забудові та позначилися на плануванні вулиць і майданів. Разом з тим нашарування, успадковані в матеріальній основі просторового каркаса утворення чи синтезовані в історичній забудові

архітектурно-стилістичні доповнення різних періодів його існування, є слідами, відбитками певних соціально-культурних процесів, історичних подій; власне, це — матеріальні свідки історії.

Безперечно, найкращим варіантом для виявлення та розкриття особливостей історичного середовища пам'яткових утворень можна було б вважати повне збереження історично усталеного устрою просторового каркаса (зокрема таких складових, як характерний ландшафт і забудова), тобто саму лише реставрацію та реновацію історичних споруд.

Проте, маючи статус історичного, пам'яткове довкілля не завжди характеризується композиційною довершеністю просторового каркаса. Адже в його структурі поряд із вартими уваги спорудами збереглися й малоцінні в архітектурно-мистецькому вимірі будівлі, до того ж мають місце і втрати забудови (внаслідок знесення окремих об'єктів у минулі роки), а це вносить дисонанс у систему. Тож постає проблема заміни малоцінних та поновлення втрачених споруд у забудові для відтворення історично успадкованого просторового устрою середовища того чи того об'єкта культурної спадщини.

Не аналізуючи різні підходи до вирішення цієї проблеми, зазначимо, що серед пам'яткоохоронців є чимало прихильників відтворення просторового каркаса історичного середовища шляхом зведення будівель на основі ретроверсій і реставраційних реконструкцій. На перший погляд, такий підхід може здатися логічним, бо при цьому ніби можна досягти архітектурно-пластичної цілісності історичної забудови. Але на підставі викладеної вище сутності історичного середовища, яке інтегрує в собі часові соціально-культурні нашарування і таким чином забезпечує правдиве відображення історії та архітектурного образу міста, можна зробити висновок, що будь-які імпровізації на архітектурно-стилістичні теми є неприйнятними. Поширення ретроімпровізацій у сучасній архітектурній творчості не лише призводить до театралізації та фальсифікації історичного середовища містобудівних утворень, спотворення історико-культурного образу міста, а й загалом гальмує розвиток архітектурної культури, орієнтує її у зворотному напрямку.

Не варто захоплюватися і реставраційними відтвореннями чи реконструкціями втрачених споруд, що визначали просторовий устрій міст. Реставраційні відбудови давно поруйнованих визначних архітектурних творів є винятковим явищем і доцільні лише тоді, коли становлять особливу історико-мистецьку чи містобудівну цінність. До того ж для таких робіт необхідна наявність іконографічних матеріалів, що дають вичерпну інформацію про їхню об'ємно-просторову структуру та пластичне трактування, а також можливість достеменно відтворити втрачені форми. Категорично неприйнятними є реставраційні реконструкції нині неіснуючих об'єктів рядової забудови, навіть за наявності документів.

Більшість сучасних здчих не сприймає вищезазначені підходи до оновлення історичних зон міста, що цілком зрозуміло, бо архітектура як мистецтво реального творення завжди, в усі епохи, через пластику форм, архітектурно-пластичну мову, характерну тільки для свого часу, засвідчує розвиток суспільства, його культуру, рівень науково-технічних та економіч-

них досягнень. Зрештою, нові споруди, де б вони не зводилися, зокрема й у історичному середовищі, мають бути сучасними, відображати новітній, в контексті світових досягнень, рівень архітектурної творчості й водночас віддзеркалювати національні традиції.

Постійна конфронтація між практикуючими архітекторами і пам'яткоохоронцями потребує відповіді на запитання: чи об'єктивно мають право на існування сучасні архітектурні форми в історичному середовищі, чи не зруйнують вони характерне історичне середовище.

Аналізуючи історичне середовище, ми звертали увагу на залежність його змістовності від стилістичного розмаїття забудови та широти хронологічного діапазону будівель, представлених у відповідному творенні. Але історично сформоване середовище не залишається константою — адже воно постійно зазнає часових змін внаслідок соціальних процесів, що відбуваються в міському організмі. Саме рух у часі фіксується стилістичними нашаруваннями забудови. Забезпечення збереженості автентичної матеріальної основи забудови з одночасними компенсаційними вбудовами нових об'єктів (в успадкований просторовий каркас у межах його усталених параметрів) дає можливість забезпечити сучасне існування і продовжує часовий вимір відповідної історичної частини міста. Безперечно, нові споруди мають підпорядковуватись історично успадкованому устроєві середовища, а також бути співмасштабними та гармонійно вписуватись в історичний контекст забудови — що значною мірою залежить від культури й професіоналізму архітектора. Тактовно вписані в історичне середовище, сучасні архітектурні форми можуть стати не тільки окрасою міста, а й своєрідними сигналами, що виявлятимуть автентичність історичного пласту забудови, засвідчуватимуть спадкоємність у розвитку міського організму.

Важливим чинником у формуванні середовища була діяльність людини й відповідне до утилітарно-функціональних дійств предметне його наповнення. Тож збереження характерного історичного середовища значною мірою обумовлюється сучасною функціональною адаптацією історичної забудови та функціональним призначенням об'єктів нового будівництва. Звичайно, за сучасних умов первинна функція історичної частини міста не може залишатися незмінною, але вона має бути принаймні адекватною до традиційної.

Новостворена форма, організована функціональним наповненням, наближеною до традиційного, та адекватна до просторових умов характерного довкілля і трактована сучасною архітектурно-пластичною мовою, має доповнювати історичне середовище сучасною архітектурою та віддзеркалювати образи сьогодення в майбутньому.

Отже, спираючись на територіальні засади охорони об'єктів культурної спадщини, можемо виявити ділянки потенційного нового будівництва в історичних зонах міста, а осмислення сутності й характеру історичного середовища відповідного утворення дає можливість визначити основні риси планувально-просторової структури та об'ємно-пластичного вирішення створюваного об'єкта.

Розглянувши методологічні та методичні засади реставрації пам'яток архітектури та містобудування, принципи їх функціональної адаптації, маємо підстави зробити такі висновки.

Слід розрізняти два види реставрації:

а) архітектурна реставрація — це система науково обґрунтованих архітектурно-технічних заходів інтрагенного характеру, спрямованих на збереження автентичної матеріальної структури та виявлення пластичних властивостей архітектурної форми пам'ятки. Архітектурна реставрація дає можливість застосовувати такі методи, як консервація, цілісна й фрагментарна реставрація;

б) містобудівна реставрація — це системний комплекс пам'яткоохоронних, архітектурно-реставраційних, містобудівних та інженерно-технічних заходів, спрямованих на збереження автентичної матеріальної поліструктури пам'яткового урбаністичного утворення, виявлення його містобудівної та історико-культурної значущості, а також на функціональну адаптацію утворення в організм міста чи іншого поселення. Містобудівна реставрація базується на двох методах — ревалоризації та регенерації.

Предметом дослідження та реставрації осібної пам'ятки архітектури є матеріальна структура та архітектурна форма з характерним довкіллям. Предметом дослідження та реставрації пам'ятки урбаністики є композиційно та функціонально поєднана система будівель і споруд, їх матеріальна поліструктура та просторовий устрій у системі міста чи іншого поселення.

Методика реставрації осібної пам'ятки архітектури визначається загальноприйнятою системою послідовного проведення дослідницьких, науково-проектних і реставраційно-виробничих робіт.

Методика реставрації пам'ятки урбаністики інтегрує в собі увесь спектр методичних засад архітектурної реставрації, на яких базується забезпечення збереження та оновлення об'єктів утворення; водночас вона покликана визначати на основі досліджень і розвитку містобудівної інфраструктури оптимальні шляхи збереження історично успадкованого просторового устрою, функціональної адаптації та виявлення композиційної ролі пам'ятки містобудування в системі міста чи іншого поселення.

Основою визначення сучасного утилітарного використання об'єктів архітектурної спадщини є розуміння діалектичної єдності архітектурної форми та історико-культурного змісту пам'ятки. На цьому методологічному підґрунті базуються основні принципи функціональної адаптації пам'яток:

- нове функціональне наповнення забезпечує повноцінну схоронність пам'ятки, її матеріальну структуру;
- утилітарна функція має забезпечувати широку доступність до пам'ятки;
- сучасна функція без будь-яких реконструктивних заходів повинна узгоджуватися з планувально-просторовим устроєм пам'ятки;
- нова утилітарна функція має відповідати духовному змісту пам'ятки, її історико-культурному образу.

ВИСНОВКИ

Огляд літературних джерел з історії архітектури України та архітектурного пам'яткознавства, аналіз бібліографічних джерел пам'яткоохоронного спрямування, а також ознайомлення з досвідом збереження пам'яток архітектури на вітчизняних теренах засвідчують необхідність розширення та поглиблення пам'яткознавчих досліджень у сфері архітектури, подальшої розробки засад наукової методики охорони та реставрації об'єктів архітектурної спадщини.

Базуючись на напрацюваннях пам'яткоохоронної науки та спираючись на результати морфологічного аналізу пам'ятки як об'єкта охорони та реставрації встановлено, що матеріально пам'ятка архітектури визначається архітектурною формою з відповідною поверхнею й пластичним вирішенням, матеріальною структурою та культурним шаром у параметрах пам'яткової території об'єкта, які разом становлять матеріальну субстанцію пам'ятки.

Пам'ятка містобудування матеріально визначається територією з характерним ландшафтом, планувальною мережею та забудовою або загалом пам'ятковим просторовим каркасом у параметрах відповідної території. Територія з культурним шаром і пам'ятковий просторовий каркас разом формують матеріальну субстанцію пам'ятки містобудування.

На підставі дослідження матеріальних складових пам'ятки сформульовано визначення автентичності об'єктів архітектурної спадщини. Автентичність розглядається як матеріальний стан пам'ятки, її матеріальна субстанція в контексті історично успадкованого середовища, стан якого забезпечує сучасне існування пам'ятки як документального свідчення історії й твору архітектурного чи містобудівного мистецтва відповідної історичної доби.

За результатами комплексного розгляду архітектурної спадщини України визначено соціально-культурну цінність пам'яток архітектури та містобудування, а також уточнено їхню класифікацію з позицій пам'яткоохоронної методики.

Уточнено поняття “архітектурна спадщина” — цим терміном означено успадковані від попередніх поколінь архітектурно-містобудівні напрацювання (історичні міста, ансамблі, комплекси, окремі будівлі й споруди), що засвідчують архітектурно-будівельну діяльність людей на відповідних територіях у минулому.

Містобудівну спадщину України репрезентують передусім історичні міста (таких міст у державі офіційно визнано 366), у структурі яких фрагментарно збереглися ділянки історичної забудови чи структурні містобудівні утворення на зразок вулиці, площі чи кварталу. Як пам'ятки урбаністики слід розглядати історично сформовані локальні ансамблі та комплекси. Багато фортифікаційних комплексів, увібравши нашарування різних епох, гармонійно поєднані з природним середовищем, склалися як довершені у мистецькому вимірі історичні ансамблі як, наприклад, фортеці у м. Хотині, Кам'янці-Подільському, Білгороді-Дністровському та інші. Упродовж тривалого часу складалася й забудова монастирських комплексів. Гармонія архітектурних форм споруд з природно-ландшафтним середовищем характерна для багатьох монастирських утворень, як, наприклад, Києво-Печерської лаври, Видубицького монастиря в Києві, Свято-Успенської Святогірської лаври у Словяногірську на Донеччині. Такі історичні ансамблі і комплекси, безумовно, становлять культурну цінність й мають охоронятися як пам'ятки урбаністики.

З XVI ст. у формуванні просторової композиції багатьох міст починають відігравати важливу роль ансамблі ринкових площ. Суцільна периметральна житлова забудова довкола квадратної конфігурації площі з ратушею в центрі була характерна для міст, що отримали Магдебурзьке право. Найбільш виразним і доволі збереженим таким пам'ятковим урбаністичним ансамблем є площа Ринок у Львові. Ансамбль площі Ринок разом із системою локальних ансамблів, зокрема Успенської церкви, монастиря бернардинів, кафедрального костелу, вулиці Вірменської та інших, поєднаних пам'ятковою забудовою, утворюють центральне ядро історичного міста — пам'ятки. Завдяки своїй унікальності історичний центр міста Львова занесений до Списку світової культурної спадщини UNESCO як пам'ятка містобудування.

Найдавніші пам'ятки мурованого зодчества на українських теренах збереглися в районах північного Причорномор'я, зокрема руїни античних міст Ольвії та Херсонеса, пам'ятки середньовіччя в містах Керчі, Судаку, Феодосії та інших. Починаючи з X ст. після прийняття християнського вірування, Київська Русь розвиває традиції будівництва з каменю. Освоєння багатовікового візантійського досвіду мурованої архітектури в поєднанні з місцевими традиціями поклали початок творення самобутньої архітектури на українських землях. Серед пам'яток цієї доби собор Св. Софії, церкви Кирилівська та Спаса на Берестові в Києві, Спасо-Преображенський собор в Чернігові, Успенський храм у Володимирі-Волинському та інші.

В умовах тяжкої боротьби з поневолювачами та зростанням національної самосвідомості українського народу в мурованому зодчестві XV–початку

XVII ст., зокрема на західноукраїнських землях, в органічному поєднанні з народними будівельними традиціями стверджуються пластичні мотиви стилістики Ренесансу. Архітектурну спадщину України цього періоду репрезентують такі визначні споруди, як замки в Луцьку, Острозі, Кам'янці-Подільському, Хотині, Олеську, Меджибожі та інші; пам'ятки храмової архітектури — Успенська церква у Львові, церква-замок у Сутківцях, житлові будинки на площі Ринок у Львові.

З другої половини XVII ст. центр розвитку мурованого будівництва переміщується на Середню Наддніпрянщину і Лівобережжя. Економічне піднесення та успіхи українського народу в національно-визвольній боротьбі створили умови для широкої архітектурно-будівельної діяльності. На основі попереднього досвіду мурування та традицій народної дерев'яної архітектури сформувалися засади архітектурно-стилістичного напрямку, що отримав назву українського бароко. Серед пам'яток цієї доби церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври, Юріївський собор Видубицького монастиря в Києві, Катерининська церква в Чернігові, Покровський собор в Харкові та інші.

Архітектура класицизму, що мала поширення від кінця XVII – до середини XIX століть, представлена такими пам'ятками, як Спасо-Преображенський собор в Новгороді-Сіверському, палаци в Сокиринцях та Качанівці на Чернігівщині, будинки університету та інституту шляхетних панянок у Києві та інші.

Стилістичною строкатістю характеризується мурована архітектура України другої половини XIX – початку XX ст. В архітектурній творчості зазначеного періоду характерне повернення до історичних стилів. Широкому загалу відомі такі пам'ятки цієї доби, як палац графа Воронцова в Алушці, будинки театрів в Одесі та Львові, Володимирський собор у Києві та інші. Низка об'єктів, збудованих у цей час, увібрала стилістику модерну, як, наприклад, колишній будинок губернського земства в Полтаві.

До скарбниці архітектурних надбань України увійшло чимало мурованих споруд, зведених у 20—30-х роках XX ст. Формування традицій мурованої архітектури на українських теренах відбувалося як під впливом західно-європейської будівельної культури, так і в органічному поєднанні з досвідом місцевих будівничих, народних майстрів, які використовували для зведення будівель місцеві матеріали, зокрема, дерево. Тож цілком правомірно, що до скарбниці національних архітектурних надбань увійшло чимало пам'яток традиційного дерев'яного будівництва. Важливою особливістю цього пласту пам'яток є їхня регіональна своєрідність і належність до певної школи народного будівництва – волинської, поліської, опільської, бойківської, лемківської, гуцульської, буковинської, подільської, середньонаддніпрянської, слобожанської та ін. Серед пам'яток традиційного дерев'яного храмубудування заслуговують на увагу церкви Св. Духа у с. Потелич, Св. Духа у м. Рогатині, Пресвятої Трійці у м. Жовкві, Св. Юрія у м. Дрогобичі, Пресвятої Богородиці у с. Матків, архангела Михаїла у с. Ужок, Вознесіння у смт Ясіня, які занесені до Списку світової культурної спадщини UNESCO в транскордонній номінації “Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі”.

Наприкінці XVIII ст. на українських теренах інтенсивного розвитку набуло садибне будівництво. До пам'яток палацово-паркової архітектури цього і наступного періодів віднесені, зокрема, парки в селах Качанівці та Сокиринцях на Чернігівщині, Верхівня — на Житомирщині, Старий Мерчик і Шарівка — на Харківщині; паркові комплекси в Криму — в Алушці та Лівадії. До найвизначніших пам'яткових аркових ансамблів належать парки “Олександрія” в м. Біла Церква та “Софіївка” в м. Умані.

Дещо скромно в скарбниці культурної спадщини представлені пам'ятки індустріальної архітектури та інженерного мистецтва. Серед найвідоміших пам'яток цього різновиду є міст О. Патона через р. Дніпро у Києві, пивоварний завод у м. Кам'янці-Подільському, кілька десятків водяних млинів і вітряків тощо. На стадії експертної оцінки знаходиться чимало й щойно виявлених об'єктів, які в разі позитивного вирішення питання, можуть поповнити Державний реєстр культурного надбання України. Високо оцінюючи пам'яткові надбання української держави, суспільство зобов'язане вжити всіх необхідних заходів щодо охорони та реставрації старожитностей.

Встановлено, що суспільна значущість об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини визначається передусім їхньою історичною, науковою, мистецькою, естетичною цінністю та іншими аспектами історико-культурної змістовності, втіленої в автентичній архітектурній формі та матеріальній субстанції пам'ятки. На підставі всебічного розгляду об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини сформульовано визначення пам'ятки. Отже, пам'ятка архітектури — це об'єкт, автентична архітектурна форма (матеріальна субстанція) якого засвідчує архітектурно-будівельну діяльність людей у минулому і в контексті історично успадкованого середовища становить історичну, наукову, мистецьку або іншу культурну цінність.

Пам'ятками містобудування є історичні міста, ансамблі, комплекси та інші урбаністичні утворення, сучасне існування яких засвідчується автентичною субстанцією історично успадкованого просторового каркаса забудови, що в поєднанні з характерним ландшафтом у межах їх композиційної й територіальної цілісності становить історичну, наукову, мистецьку або іншу культурну цінність.

За результатами комплексного дослідження архітектурних надбань України, з урахуванням структурних особливостей матеріальної субстанції пам'яток та їхньої історико-культурної значущості запропоновано наведену нижче класифікацію об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини:

за типами: осібні пам'ятки; ансамблі та комплекси; історичні міста;

за видами: пам'ятки містобудування; пам'ятки мурованої архітектури; пам'ятки народного дерев'яного зодчества; пам'ятки садово-паркового мистецтва; пам'ятки індустріальної архітектури та інженерного мистецтва.

Аналіз вітчизняного і світового досвіду збереження об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини став підґрунтям для визначення змісту поняття “охорона”, яким охоплено комплекс заходів правового, наукового, архітектурно-технічного, економічного та просвітницького характеру, зокрема облік пам'яток, законодавче та нормативне регулювання їх збереження, управ-

ління пам'яткоохоронною сферою та контроль за утриманням пам'яток, захист історично успадкованого середовища, реставрація та функціональна адаптація пам'яткових об'єктів, їхня музеєфікація та популяризація.

На підставі аналізу історичного середовища, його матеріальних складових уточнено методику здійснення заходів територіальної (містобудівної) охорони об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини. Доведено, що основою для визначення меж зон охорони об'єктів культурної спадщини, територій заповідників, пам'яток урбаністики, історичних ареалів слугує історико-архітектурний опорний план відповідного міста чи іншого поселення.

За результатами запропонованої методики територіальної охорони визначено та класифіковано форми комплексної охорони об'єктів нерухомої культурної спадщини, зокрема й архітектурно-містобудівної. У системі міста чи іншого поселення можуть бути запроваджені такі форми, як створення заповідника, визначення пам'яток урбаністики, історичних ареалів, організації музею просто неба (скансену).

На підставі аналізу реставраційного процесу на об'єктах архітектурної спадщини, вивчення наукових праць у сфері реставрації нерухомих пам'яток запропоновано визначення архітектурної реставрації як системи науково обґрунтованих архітектурно-технічних заходів інтрагенного характеру, спрямованих на збереження автентичної матеріальної субстанції пам'ятки та виявлення особливостей її архітектурної форми в контексті історично успадкованого середовища. Визначені на основі комплексного дослідження об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України особливості матеріальної субстанції та просторового устрою різних типів і видів пам'яток стали підґрунтям для розробки засад їх реставрації.

Розглянуто методичні засади функціональної адаптації пам'яток архітектури, дотримання яких має забезпечити схоронність автентичної матеріальної субстанції і збереження історичного планувального та об'ємно-просторового устрою пам'ятки.

Структурний аналіз історичних міст, пам'яткових містобудівних утворень, вивчення наукових праць з питань охорони пам'яток урбаністики дали підстави для визначення містобудівної реставрації як системного комплексу архітектурно-реставраційних, містобудівних та інженерно-технічних заходів, спрямованих на збереження автентичної матеріальної поліструктури пам'яткового урбаністичного утворення, виявлення його містоформівної та історико-культурної значущості, а також функціональну адаптацію утворення в організм міста чи іншого поселення.

У дослідженні розвиваються наукові й методичні засади охорони та реставрації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини. Дослідження орієнтоване на вдосконалення нормативно-правової бази пам'яткоохоронної галузі, поліпшення методики дослідження й проектування пам'яткоохоронних та реставраційних заходів на об'єктах, виконання всього комплексу робіт на пам'ятках на рівні світових досягнень, як і загалом, на забезпечення повноцінної охорони культурних надбань в українській державі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток культури в Україні (2017–1990) / В. І. Акуленко. — К.: Вища шк., 1991. — 274 с.
2. *Андреев Л. В.* Основы исследования и реконструкции города / Л. В. Андреев. — М.: МАРХИ, 1983. — 72 с.
3. *Андрущенко Н. П.* Днепропетровск: Архит.-исторический очерк / Н. П. Андрущенко. — К.: Будівельник, 1985. — 151 с.
4. *Андрущенко М.* Боротьба творчих методів і авторських концепцій при формуванні центральної площі Харкова / М. Андрущенко // Архітектурна спадщина України. — Вип. 5. — К.: НДІТІАМ, 2002. — С. 277–292.
5. Архитектурно-реставрационные термины: метод. пос. / под. ред. проф. И. А. Игнаткина. — К., 1990. — 148 с.
6. *Асеев Ю. С.* Архітектура Київської Русі / Ю. С. Асеев. — К.: Будівельник, 1969. — 190 с.
7. *Асеев Ю. С.* Джерела. Мистецтво Київської Русі / Ю. С. Асеев. — К.: Мистецтво, 1980. — 214 с.
8. *Асеев Ю. С.* Архитектор-реставратор Петр Дмитриевич Барановский / Ю. С. Асеев // Строительство и архитектура. — 1984, №11. — С. 23.
9. *Афанасьев К.Н.* Щусев А.В. / К. Н. Афанасьев. — М.: Стройиздат, 1978. — 192 с.
10. *Байрак Я.* Закарпатський музей народної архітектури та побуту: путівник / Я. Байрак, П. Федака. — Ужгород: Карпати, 1986. — 128 с.
11. *Бевз М.* Урбаністичні трансформації центральної частини міста Львова у ХІХ–ХХ ст. / М. Бевз // Архітектура Галичини ХІХ–ХХ століть. — Львів: ДУ “Львівська політехніка”, 1994. — С. 51–68.
12. *Бевз М.* Збереження історичного розпланувального укладу в проектах регенерації заповідних територій історичних міст / М. Бевз // Вісник НУ “Львівська політехніка”. Архітектура. — Львів, 2000. — С. 62–69.
13. *Бевз М.* Історичні міста Галичини: проблеми вивчення і збереження / М. Бевз // Записки Наукового т-ва ім. Т. Шевченка. — Львів: НТШ, 2001. — С. 84–112.

14. Бевз М. В. Збереження та регенерація історичних центрів у Західній та Центрально-Східній Європі. / М. Бевз // Проблеми теорії і історії архітектури України. — Вип. 4. — Одеса, 2003. — С. 155.
15. Бевз М. В. Методологічні основи збереження та регенерації заповідних архітектурних комплексів історичних міст: автореферат дис... доктора архітектури / М. Бевз. — Харків, 2004. — С. 10–13.
16. Безякин В. П. Пропорциональный анализ в реставрации памятников архитектуры / В. П. Безякин, О. А. Граужис // Строительство и архитектура. — 1977. — № 5. — С. 32–35.
17. Беккер А. Ю. О сохранении градостроительных систем прошлого / А. Ю. Беккер // Теория и практика реставрационных работ. — М.: Стройиздат, 1972. — С. 21–24.
18. Беккер А. Ю. Современная городская среда и архитектурное наследие / А. Ю. Беккер, А. С. Щенков. — М.: Стройиздат, 1986. — 204 с.
19. Белозерова В. Г. О понятии подлинности и историчности памятников искусства / В. Г. Белозерова // Материальная база сферы культуры. — Вип. 3. — М., 1998. — С. 3–27.
20. Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / М. Ф. Берлинський. — К.: Наук. думка, 1991. — 315 с.
21. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. — К.: Наук. думка, 1983. — 304 с.
22. Бунин А. В. История градостроительного искусства: В 2 т. / А. В. Бунин, Т. Ф. Саваренская. — М.: Стройиздат, 1979. — Т. 1. — 496 с.; Т. 2. — 412 с.
23. Верговський С. В. Давнє народне будівництво Українського та Білоруського Полісся / С. В. Верговський // Народна творчість та етнографія. — М., 1979. — №2. — С. 74–80.
24. Вечерський В. В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини / В. В. Вечерський. — К.: Головархітектура, 2001. — 350 с.
25. Вечерський В. В. До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини — Українська академія мистецтва / В. В. Вечерський. — К.: НАОМА, 2001. — Вип. 8. — С. 129–136.
26. Вечерський В. В. Спадщина містобудування України / В. В. Вечерський. — К.: НДІТІАМ — Головкиївархітектура, 2003. — 560 с.
27. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України / В. В. Вечерський. — К.: Видавн. дім А.С.С., 2005. — 586 с.
28. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми / В. В. Вечерський. — К.: Наш час, 2007. — 271 с.
29. Відтворення втрачених пам'яток: історичний та правовий аспект // Пам'ятки України. — 1994. — № 3–6. — С. 134–148.
30. Водзинський Є. Питання охорони містобудівної спадщини / Є. Водзинський // Архітектурна спадщина України. — Вип. 1. — К.: НДІТІАМ, 1994. — С. 231–238.
31. Водзинський Є. Історичні міста України: Дослідження та охорона спадщини / Є. Водзинський // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3. — К.: Українознавство, 1996. — С. 243–254.
32. Водзинський Є. Особливості складання містобудівних обліково-охоронних до-

кументів культурної спадщини Києва / Є. Водзинський // Вісник УТОПІК. — 2001. — Вип. 2. — С. 29–32.

33. Волков Ф. К. Старинные деревянные церкви на Волыни / Ф. К. Волков. — СПб, 1910 — Т. 1. — 24 с.

34. Восстановление памятников культуры / под. ред. Д. С. Лихачева. — М.: Искусство, 1981.

35. Гаццола П. Консервация и реставрация памятников и исторических зданий: пер. с франц. / П. Гаццола, Х. Дайфуку, Э. Коннели, П. Санпаолези, М. Секино, Х. Форамитти. — М.: Стройиздат, 1978. — 320 с.

36. Геврик Т. Дерев'яні храми України. Шедеври архітектури / Т. Геврик. — Нью-Йорк: Український музей, 1987. — 112 с.

37. Гендель Э. М. Инженерные работы по реставрации памятников архитектуры / Э. М. Гендель. — М.: Стройиздат, 1980. — 199 с.

38. Гоберман Д. Росписи гуцульских гончаров / Д. Гоберман. — Л.: Искусство; Ленингр. отд-ние, 1972. — 200 с.

39. Глямжа И. И. Памятники архитектуры Литвы (Охрана и реставрация) / И. И. Глямжа. — М.: Стройиздат, Ленингр. отд-ние, 1978. — 144 с.

40. Годованюк О. М. З досліджень Дерманського архітектурного комплексу. // Українське мистецтвознавство / О. М. Годованюк. — К.: Наук. думка, 1974. — Вип. 6. — С. 190–200.

41. Годованюк О. Типологія православних мурованих храмів Волині / О. Годованюк // Архітектурна спадщина України, 1994. — Вип. 1. — С. 75–91.

42. Годованюк О. М. Троїцький монастир-фортеця та його місце в розвитку монументального зодчества України / О. М. Годованюк // Архітектурна спадщина України, 1995. — Вип. 2. — С. 62–78.

43. Гольдзамт З. А. Градостроительная культура европейских социалистических стран / З. А. Гольдзамт, О. А. Швидковский. — М.: Стройиздат, 1985. — 463 с., ил.

44. Гошко Ю. Г. Населення українських Карпат XV–XVIII ст. / Ю. Г. Гошко. — К.: Наук. думка, 1976. — 204 с.

45. Гошко Ю. Г. Конструктивні особливості традиційного народного будівництва Полісся / Ю. Г. Гошко // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 2. — С. 54–57.

46. Грабар І. Дерев'яна церковна архітектура Прикарпатської Русі / І. Грабар // Пам'ятки України: історія та культура. — 1977. № 2. — С. 6–66.

47. Грицай Н. А. Архитектура последней трети XVIII — первой пол. XIX ст. / Н. А. Грицай, И. А. Игнаткин // Архитектура России, Украины и Белоруссии: XIV — первая пол. XIX ст. — Всеобщая история архитектуры, Т. 6. — М.: Стройиздат, 1968. — С. 423–450.

48. Гудченко З. С. Музеї народної архітектури України / З. С. Гудченко. — К.: Будівельник, 1981. — 118 с.

49. Гуцульщина: іст.-етнограф. дослідж. — К.: Наук. думка, 1987. — 472 с.

50. Гуляницький Н. Ф. О современном значении понятия “памятник архитектуры” / Н. Ф. Гуляницький // Теория и практика реставрационных работ. — М.: Стройиздат, 1972. — С. 13–15.

51. Давид Л. Некоторые вопросы теории реставрации памятников архитектуры

- / Л. Давид // Теория и практика реставрационных работ. — М.: Стройиздат, 1972. — С. 16–20.
52. Данилюк А. Г. Замкнені двори на Поліссі / А. Г. Данилюк // Народна творчість та етнографія. — 1975. — № 4. — С. 102–103.
53. Данилюк А. Г. Народне житло Волині другої половини XIX — початку XX ст. / А. Г. Данилюк // Народна творчість та етнографія. — 1981. — № 6. — С. 75–78.
54. Данилюк А. Г. Українська хата / А. Г. Данилюк. — К.: Наук. думка, 1991. — 190 с.
55. Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури України) // Пам'ятки України. Історія та культура. — 1999. — № 2–3. — С. 6–274.
56. Драган М. Українські дерев'яні церкви / М. Драган. — Ч. 1. — Львів, 1931. — 135 с.
57. Душкина Н. Понятие подлинности в современной теории и практике реставрации / Н. Душкина // Материальная база сферы культуры. — Вып. 3. — М., 1996. — С. 3–8.
58. Дьомін М. Загальні принципи документування пам'яток культури та містобудування України / М. Дьомін, В. Дьоміна, Л. Дмитрієв // Теорія та історія архітектури. — К.: НДІТІАМ, 2005. — С. 303–312.
59. Ернст Ф. Українське мистецтво XVII–XVIII віків / Ф. Ернст. — К., 1919. — 32 с.
60. Эстетические ценности предметно-пространственной среды [Текст] / ВНИИТЭ; под общ. ред. А. В. Иконникова. — М.: Стройиздат, 1990. — 335 с.
61. Жолтовський П. М. Золотий перетин / П. М. Жолтовський // Пам'ятки України. — 1986. — № 2. — С. 18–19.
62. Заболотный В. Использование памятников оборонного зодчества / В. Заболотный // Строительство и архитектура. — 1983. — № 1. — С. 28–29.
63. Завада В. Т. Локальные особенности в архитектуре деревянных храмов украинского Полесья / В. Т. Завада // Архитектурное наследие. — Вып. 37. — М.: Стройиздат, 1990. — С. 133–145.
64. Завада В. Особливості становлення стилю бароко у монументальній дерев'яній архітектурі Полісся / В. Завада // Архітектурна спадщина України. — Вип. 1. — 1994. — С. 113–123.
65. Завада В. Архітектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами / В. Завада // Архітектурна спадщина України. — Вип. 3, ч. 2. — К.: Українознавство, 1996. — С. 88–101.
66. Завада В. Т. Дерев'яні храми Полісся / В. Т. Завада. — К.: Техніка, 2004. — 168 с.
67. Законодавство про пам'ятники історії та культури. — К.: Політвидав України, 1970. — 464 с.
68. Закон УРСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури” Рад. Україна, 14 липня 1978. — С. 3.
69. Закревский Н. Н. Описание Киева. В 2 т. / Н. Н. Закревский. — М.: Изд-во Московского археолог. общ-ва, 1868. — Т. 1. — 455 с.; Т. 2. — 495 с.
70. Залозецький В. Готичні і барокові дерев'яні церкви в Карпатських краях / В. Залозецький. — Відень, 1926; пер. І. Старосольського // Вісник інституту Укрзахідпроектреставрація. — 2003. — № 8. — С. 177–231.

71. *Заремба С. З.* Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. — К.: Логос, 1995. — 448 с.
72. *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: історичний нарис / С. З. Заремба. — К.: Логос, 1998. — 244 с.
73. Збірник нормативно-правових актів сфери охорони культурної спадщини. — Чернігів: ВАТ "РВК Деснянська правда", 2011. — 796 с.
74. Звід пам'яток історії та культури України. Київ. Кн. 1., ч. 1. — К.: Українська енциклопедія, 1999. — 608 с.; Кн. 1., ч. 2. — К.: Українська енциклопедія, 2004. — С. 585–1216.
75. З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — 276 с.
76. *Івашко Ю.* Дерев'яне церковне зодчество Київщини / Ю. Івашко. — К.: Гопак, 2003. — 120 с.
77. *Ігнаткін І. О.* Архітектура / І. О. Ігнаткін. // Мистецтво кінця XVIII — першої половини XIX ст. // Історія українського мистецтва, Т 4, кн. 1. — К.: УРЕ, 1969. — С. 13–53.
78. *Ігнаткін І. О.* Палади і парки України / І. О. Ігнаткін. — К.: Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, 1971. — 20 с.
79. *Игнаткин И. А.* Охрана памятников истории и культуры / И. А. Игнаткин. — К.: Вища школа, 1990. — 223 с.
80. *Игнатов О. Н.* Архитектор О. Л. Красносельский / О. Н. Игнатов. — К.: Будівельник, 1966. — 56 с.
81. *Ієвлева В.* Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця XIX — першої третини XX століття / В. Ієвлева. — К.: ПресКІТ, 2008. — 248 с.
82. *Иконников А.* Основы архитектурной композиции / А. Иконников, Г. Степанов. — М.: Искусство, 1971. — 224 с.
83. *Иконников А. В.* Функция, форма, образ в архитектуре / А. В. Иконников. — М.: Стройиздат, 1986. — 288 с.
84. *Ильинская Н. А.* Восстановление исторических объектов ландшафтной архитектуры / Н. А. Ильинская. — 2-е изд., доп. — СПб.: Стройиздат; С.-Петербургское отделение, 1993. — 159 с., ил.
85. Инструкция о порядке учета, обеспечения сохранности, содержания, использования и реставрации недвижимых памятников истории и культуры. — М., 1986. — 88 с.
86. Інструкція до складання історико-архітектурних опорних планів населених місць України. — К.: Держбуд України. 1992. — 26 с.
87. Історія української архітектури / Ю С. Асєєв, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк та ін.; за ред. В. І. Тимофійєнка. — К.: Техніка, 2003. — 472 с., іл.
88. *Йокилето Ю.* Общие рамки концепции подлинности / Ю. Йокилето // Матеріальна база сфери культури. — М., 1996. — С. 26–46.
89. *Касяненко І. О.* Методичні рекомендації щодо підготовки пропозицій на занесення пам'яток до Списку всесвітньої спадщини / І. О. Касяненко // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — К.: Фенікс, 2007. — Вип. 3. — С. 8–50.
90. *Кілєссо С. К.* Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю / С. К. Кілєссо. — К.: Техніка, 2000. — 144 с.

91. *Кілессо Т. С.* Видубицький монастир / Т. С. Кілессо. — К.: Техніка, 1999. — 127 с., іл.
92. *Кілессо Т.* Вчений, реставратор пам'яток архітектури / Т. Кілессо // Українська академія мистецтва. — 2001. Вип. 8. — С. 287–290.
93. *Колосок Б. В.* Пам'ятки містобудування та їх охорона / Б. В. Колосок // Праці Центру пам'ятокознавства. — Вип. 3. — 2001. — С. 49–72.
94. *Колосок Б. В.* Кафедральні споруди Луцька / Б. Колосок. — 2002. — 224 с.
95. *Колосок Б. В.* Православні святині Луцька / Б. В. Колосок. — К.: Техніка, 2003. — 296 с., іл.
96. *Колосок Б. В.* Римо-католицькі святині Луцька / Б. В. Колосок. — К.: Техніка, 2004. — 224 с., іл.
97. *Корнеева В. И.* Новое в истории и реставрации Андреевской церкви / В. И. Корнеева, М. Г. Дехтярев // Строительство и архитектура. — 1979. — № 8. — С. 24–26.
98. *Косаревский И. А.* Искусство паркового пейзажа / И. А. Косаревский. — М.: Стройиздат, 1977. — 246 с.
99. *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля / Т. В. Косміна. — К.: Наук. думка, 1980. — 190 с.
100. *Кравчук О.* Досвід складання форм облікових документів на пам'ятки архітектури та містобудування / О. Кравчук // Теорія та історія архітектури та містобудування. — Вип. 6. — К.: НДТІАМ, 2005. — С. 303–312.
101. *Красовский М.* Курс истории русской архитектуры. — Ч. 1.: Деревянное зодчество / М. Красовский. — Петроград, 1916. — С. 149–165; 352–404.
102. *Крыжицкий С. Д.* Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н.э. — IV в. н.э.) / С. Д. Крыжицкий. — К.: Наук. думка, 1982. — 166 с.
103. *Крыжицкий С. Д.* Архитектура античных государств Северного Причерноморья / С. Д. Крыжицкий. — К.: Наук. думка, 1993. — 246 с.
104. *Лесик А. В.* Охрана и рациональное использование памятников архитектуры / А. В. Лесик. — Львов: Изд-во ЛГУ, 1987. — 128 с.
105. *Лесик О. В.* Замки та монастирі України / О. В. Лесик. — Львів: Світ, 1993. — 176 с.
106. *Линч К.* Образ города / К. Линч. — М.: Стройиздат, 1982. — 328 с.
107. *Лисенко Т. Л.* Методы пропорционирования планов деревянных церквей Галиции XVIII в. / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. — Вып. 33. — М.: Стройиздат, 1985. — С. 142–151.
108. *Лисенко Т. Л.* Общие приемы в строительстве деревянных церквей Карпатского региона / Т. Л. Лисенко. // Архитектурное наследство. — Вып. 33. — М.: Стройиздат, 1985. — С. 174–181.
109. *Лисенко Т. Л.* Конструктивные особенности деревянных церквей Карпатского региона / Т. Л. Лисенко // Архитектурное наследство. — Вып. 34. — М.: Стройиздат, 1986. — С. 142–151.
110. *Логвин Г.* Настінні розписи в дерев'яних будовах / Г. Логвин // Історія українського мистецтва. — Т. 3. — К.: УРЕ, 1968. — С. 154–171.
111. *Логвин Г.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки / Г. Логвин. — К.: Мистецтво, 1968. — 462 с.

112. *Логвин Г.Н.* Украинские Карпаты / Г.Н. Логвин. — М.: Искусство, 1973.—192 с.
113. *Логвин Г. Н.* Украина и Молдавия: справочник-путеводитель / Г. Н. Логвин. — М.: Искусство, 1982. — 454 с.
114. *Логвин Н.* Реставраційний “вибір”, або Марнотратство злидаря / Н. Логвин // Пам’ятки України. — 1991. — № 5. — С. 46–51.
115. *Лопушинская Е. И.* Спасо-Преображенский собор в Новгороде-Северском / Е. И. Лопушинская // Строительство и архитектура. — 1986. — № 6. — С. 27, 28.
116. *Лопушинская Е. И.* Мечеть Джума Джамии в Евпатории. История и реставрация / Е. И. Лопушинская // Строительство и архитектура. — 1989. — № 7. — С. 22–25.
117. *Лукомский Г. К.* Старинные усадьбы Харьковской губернии / Г. К. Лукомский. — Х.: Райдер, 2001. — 240 с.
118. *Максимов П. Н.* Архитектурные обмеры / П. Н. Максимов, С. А. Торопов. — Изд-во Акад. архитектуры СССР, 1949. — 150 с.
119. *Макушенко П. И.* Народная архитектура Закарпаття / П. И. Макушенко. — М.: Стройиздат, 1976. — 160 с.
120. *Маланюк В.* Розвиток функціональної організації садивно-паркових утворень Київщини наприкінці XVIII — початку XX ст. / В. Маланюк // Українська академія мистецтва. — Вип. 12. — 2005. — С. 263–273.
121. *Мандибура М. Д.* Полонинське господарство Гуцульщини / М. Д. Мандибура. — К.: Наук. думка, 1978. — 192 с.
122. *Маслов А. В.* Новая архитектура в исторической среде / А. В. Маслов. — М.: Стройиздат, 1990. — 192 с.
123. Материальная база сферы культуры: отечественный и зарубежный опыт. Вип. 3. — М., 1996. — 108 с.
124. *Мельник В. І.* Церква Святого Духа в Рогатині / В. І. Мельник. — К.: Мистецтво, 1991. — 144 с.
125. Методические рекомендации по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР. — К., 1982. — 120 с.
126. Методика реставрации памятников архитектуры / под общ. ред. Е. В. Михайловского. — М.: Стройиздат, 1977. — 168 с.
127. *Миляева Л. С.* Росписи Потелича / Л. С. Миляева. — М.: Искусство, 1971. — 216 с.
128. *Михайлишин О.* Містобудівні особливості локалізації палацово-паркових ансамблів Волині у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. / О. Михайлишин // Архітектурна спадщина України. — Вип. 5. — К.: Головкинвархітектура, 2002. — С. 247–269.
129. *Михайловский Е. В.* Реставрация памятников архитектуры. Развитие теоретических концепций / Е. В. Михайловский. — М.: Стройиздат, 1971. — 190 с.
130. *Михайловский Е. В.* Основы современного подхода к реставрации памятников культуры / Е. В. Михайловский // Методика и практика сохранения памятников архитектуры. — М.: Стройиздат, 1974. — С. 41–47.
131. *Михайловский Е. В.* Историческая городская среда и ее использование. — Памятники архитектуры в структуре городов СССР / Е. В. Михайловский. — М.: Стройиздат, 1978. — С. 71–88.

132. Михайловский Е. В. Реставрация памятников архитектуры / Е. В. Михайловский // Восстановление памятников культуры. — М.: Искусство, 1981. — С. 15–42.
133. Могитич І. Р. Колиби лісорубів / І. Р. Могитич // Народна творчість та етнографія. — 1973. — № 2. — С. 75–79.
134. Могитич І. Р. Традиции и влияние в народном зодчестве западных областей Украины / И. Р. Могитич // Архитектурное наследие. — 1984. — Вып. 32. — С. 114–118.
135. Могитич Р. Передмістя самоврядного Львова у першій половині XVII століття / Р. Могитич // Вісник Укрзахідпроектреставрація. — Вип. 13. — Львів, 2003. — С. 33–51.
136. Могитич Р. Передміські укріплення Львова XVII–XIX ст. / Р. Могитич // Вісник Укрзахідпроектреставрація. — Вип. 18. — Львів, 2008. — С. 106–116.
137. Музей народної архітектури та побуту у Львові: путівник / авт. тексту А. Г. Данилюк, І. Д. Красовський, Б. В. Шевчук. — Львів: Каменяр, 1980. — 183 с.
138. Музей народной архитектуры и быта Украинской ССР : фотопутеводитель / А. Матвиенко и др. — К.: Мистецтво, 1985. — 192 с.
139. Нариси з історії українського мистецтва. — К.: Мистецтво, 1966. — 670 с.
140. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період) — К.: Держ. вид. літератури з будівництва і арх. УРСР, 1957. — 558 с.
141. Народна архітектура українських Карпат XV–XX ст. — К.: Наукова думка, 1987. — 272 с.
142. Нельговский Ю. А. Некоторые особенности замков подольских земель Украины XIV — начала XVII в. / Ю. А. Нельговский // Архитектурное наследство. — 1979. — Вып. 27. — С. 89–96.
143. Нельговський Ю. А. Каменные замки Западной Украины конца XVI первой половины XVII в. / Ю. А. Нельговский, Годованюк Е. М. // Архитектурное наследство. 1986. — Вып. 34. — С. 125–133.
144. Онищенко М. Ю. Будівництво казенних будівель у Росії і на Україні за типовими проектами Андреяна Захарова / М. Ю. Онищенко // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К.: Держбудвидав УРСР, 1959. — С. 188–209.
145. Ополовников А. В. Реставрация памятников народного зодчества / А. В. Ополовников. — М.: Стройиздат, 1974. — 392 с.
146. Осадчий Е. И. Использование метода фотограмметрии в архитектуре / Е. И. Осадчий, В. А. Катушков. — 1988. — № 8. — С. 18, 19.
147. Охорона культурної спадщини : зб. міжнародних документів. — К.: АртЕк, 2002. — 136 с.
148. Охорона культурної спадщини. Нормативна база: зб. документів /авт.-упор.: Пархоменко М. Т., Титова О. М., Рудик Н. М., Левада М. Є.; Українське товариство охорони культурної спадщини. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — 3-тє вид., доп., перероблене). — К., 2010. — 580 с.
149. Очерки истории строительной техники России XIX — нач. XX вв. — М.: Стройиздат, 1964. — 371 с.
150. Павлуцкий Г. Г. Деревянные и каменные храмы / Г. Г. Павлуцкий // Древности Украины. — К., 1905. — Вып. 1. — 124 с.

151. Пам'ятки архітектури та містобудування України: довідник Державного реєстру національного культурного надбання. — К.: Техніка, 2000. — 664 с.; іл.
152. Пам'яткознавство: правова охорона культурних надбань: зб. док. — К.: Ін-т культурології Акад. мистец. України, 2009.
153. Памятники архитектуры в структуре городов СССР. — М.: Стройиздат, 1978. — 208 с.
154. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Справочник-каталог в 4 т. — Будівельник, 1983–1986: Т. 1 — 1983 — 156 с.; Т. 2 — 1985 — 336 с.; Т. 3 — 1985 — 336 с.; Т. 4 — 1986 — 376 с.
155. *Петришин Г. П.* Історичні архітектурно-містобудівні комплекси: наукові методи дослідження / Г. П. Петришин та ін. — Львів: Вид. “Львівська політехніка”, 2006. — 212 с.
156. *Пламеницька Є. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку / Є. М. Пламеницька // Археологія. — 1975. — Вип. 46. — С. 14–37.
157. *Пламеницька Є.* Дослідження і реставрація архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського / Є. Пламеницька, О. Пламеницька // З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — С. 122–134.
158. *Пламеницька О.* Фортеця Кам'янець / О. Пламеницька. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 2012. — 672 с., іл.
159. *Подъяпольский С. С.* Реставрация памятников архитектуры: учеб. пособие / С. С. Подъяпольский, Г. Б. Бессонов, Л. А. Беляев, Т. М. Постникова. — М.: Стройиздат, 1988. — 264 с.
160. Полесье: матеріальна культура / В. К. Бондарчик, И. Н. Брайм, Н. И. Бураковская и др. — К.: Наук. думка, 1988. — 448 с.
161. *Пономарев А. П.* Историко-этнографическое районирование / А. П. Пономарев // Украинцы. — М.: Наука, 2000. — С. 27–43.
162. *Посацький Б. С.* Простір міста і міська культура (на зламі XX–XXI ст.) / Б. С. Посацький. — Львів: Вид. “Львівська політехніка”, 2007. — 208 с.
163. Правова охорона культурної спадщини: зб. документів. — К.: ХІК, 2006. — 576 с.
164. Правові акти з охорони культурної спадщини. — К.: Держбуд України, 1995. — 150 с.
165. *Прибега Л. В.* Млинарські споруди українського села XIX — початку XX ст. / Л. В. Прибега // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 3. — С. 54–57.
166. *Прибега Л. В.* Народное зодчество Украины: охрана и реставрация / Л. В. Прибега. — К.: Будівельник, 1987. — 103 с., ил.
167. *Прибега Л.* Форма, образ, функція пам'яток архітектури / Л. Прибега // Архітектура України. — 1992. — № 1. — С. 19–21.
168. Хліборобські будівлі українського села XIX — початку XX ст. // Народна творчість та етнографія. — 1993. — № 4. — С. 37–41.
169. *Прибега Л. В.* Кам'яне зодчество України: Охрана та реставрация / Л. В. Прибега. — К.: Будівельник, 1993. — 72 с., ил.
170. *Прибега Л. В.* Методика охорони та реставрація пам'яток народного зодчества України / Л. В. Прибега. — К.: Мистецтво, 1997. — 143 с., ил.
171. *Прибега Л. В.* Пам'ятка архітектури як об'єкт охорони та реставрації: мето-

дологічний аспект / Л. В. Прибега. — Українська академія мистецтва, 1997. — Вип. 4. — С. 67–71.

172. *Прибега Л.* До питання морфологічного аналізу пам'ятки архітектури / Л. Прибега // Праці центру пам'ятокознавства. — 2001. — Вип. 3. — С. 39, 40.

173. *Прибега Л. В.* Народна дерев'яна архітектура / Л. В. Прибега // Історія української архітектури. — К.: Техніка, 2003. — С. 372–378; 387–399.

174. *Прибега Л. В.* Храми України / Л. В. Прибега. — К.: Мистецтво, 2004. — 296 с.

175. *Прибега Л. В.* Тарас Шевченко як дослідник архітектурної спадщини України / Л. В. Прибега // Мистецькі обрії. — Вип. 6. — К., 2004. — С. 29–38.

176. *Прибега Л. В.* Історичне середовище як пам'яткоохоронна категорія / Л. В. Прибега. — Українська академія мистецтва. — 2004. — Вип. 11. — С. 177–185.

177. *Прибега Л. В.* Пам'ятка містобудування: сутність в контексті міжнародних документів / Л. В. Прибега // Вісник НУ “Львівська політехніка”. Архітектура. — Львів: Вид-во “Львівська політехніка”, 2004. — С. 238–242.

178. *Прибега Л. В.* Територіальна охорона об'єктів культурної спадщини: методологічний аспект / Л. В. Прибега // Праці центру пам'ятокознавства. — 2004. — Вип. 6. — С. 3–15.

179. *Прибега Л. В.* Традиційні дерев'яні храми України: типологічний аспект / Л. В. Прибега // Мистецькі обрії. — К., 2005. — Вип. 7. — С. 268–281.

180. *Прибега Л. В.* Історичні ареали населених місць (методологічний аспект) / Л. В. Прибега // Праці центру пам'ятокознавства. — 2006. — Вип. 10. — С. 254–262.

181. *Прибега Л. В.* Дерев'яні храми українських Карпат / Л. В. Прибега. — К.: Техніка, 2007. 168 с.

182. *Прибега Л. В.* Замки та фортеці / Л. В. Прибега. — К.: Мистецтво, 2007. — 352 с., іл.

183. *Прибега Л. В.* Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: Методологічний аспект / Л. В. Прибега. — К.: Мистецтво, 2009. — 304 с., іл.

184. *Прибега Л. В.* Народне зодчество / Л. В. Прибега. — К.: Мистецтво, 2010. — 320 с., іл.

185. *Прибега Л.* Архітектурна реставрація в Україні: від витоків до сьогодення / Л. В. Прибега // Українська художня культура: пам'яткоохоронні проблеми. — К.: Ін-т культурології НАМ України, 2011. — С. 9–39.

186. *Прибега Л.* Музеефікація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини: (Методологічний аспект) / Л. В. Прибега. — Українська академія мистецтва. Вип. 19. — 2012. — С. 159–166.

187. *Пруцын О. И.* Архитектурно-историческая среда / О. И. Пруцын, Б. Рымашевский, В. Борусевич. — М.: Стройиздат, 1990. — 408 с.

188. Разработка историко-архитектурных опорных планов и проектов зон охраны памятников истории и культуры исторических населенных мест: методические рекомендации. — М.: Ростреставрация, 1990. — 36 с.

189. *Ранинский Ю. В.* Памятники архитектуры и градостроительства / Ю. В. Ранинский. — М.: Высшая школа, 1988. — 64 с.

190. *Раппопорт А. Г.* Форма в архитектуре / А. Г. Раппопорт, Г. Ю. Сомов. — М.: Стройиздат, 1990. — 344 с., ил.

191. *Регамэ С. К.* Городские историко-культурные заповедники. // Комплексная охрана и реставрация ансамблей и историко-культурных заповедников / С. К. Регамэ. — М.: Науч.-метод. совет по охране пам., 1989. — С. 15–27.
192. Реставраційні, консерваційні та ремонтні роботи на пам'ятках культурної спадщини. ДБН В.3.2-1-2004. Державний комітет України з будівництва та архітектури. — К., 2005.
193. *Ричков П. А.* Почаївська Свято-Успенська лавра / П. А. Ричков, В. Д. Луц. — К.: Техніка, 2000. — 136 с., іл.
194. *Ричков П. А.* Містобудівна еволюція Станіслава у XVII–XIX ст. / П. А. Ричков // Архітектурна спадщина України. — 2002. — Вип. 5. — С. 196–209.
195. *Ричков П. А.* Сакральне мистецтво Володимира-Волинського / П. А. Ричков, В. Д. Луц. — К.: Техніка, 2004. — 192 с., іл.
196. *Родічкін І. Д.* Старовинні маєтки України / І. Д. Родічкін, О. І. Родічкіна. — К.: Мистецтво, 2005. — 384 с., іл.
197. *Рубцов Л. И.* Достопримечательные парки Винницкой области / Л. И. Рубцов // Бюллетень Главн. бот. сада АН СССР. — Вып. 33. — 1959. — С. 38–43.
198. *Самойлович В. П.* Українське народне житло / В. П. Самойлович. — К.: Наук. думка, 1972. — 56 с.
199. *Самойлович В. П.* Народное архитектурное творчество / В. П. Самойлович. — К.: Будівельник, 1977. — 230 с.
200. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. — К., 1895.
201. *Сирохман М.* Церкви України: Закарпаття / М. Сирохман. — Львів: Мс, 2000. — 880 с.
202. *Січинський Є.* Муровані церкви на Поділлі / Є. Січинський. — Львів–Кам'янець-Подільський, 1925.
203. *Січинський В.* Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI–XIX ст. / В. Січинський. — Львів, 1925. — 49 с.
204. *Січинський В.* Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах / В. Січинський. — Львів, 1927. — 32 с., 31 с. іл.
205. *Скібіцька Т.* Прибутковий будинок як провідний архітектурний тип у забудові міст України кінця XIX — початку XX ст. / Т. Скібіцька // Теорія та історія архітектури. — К.: НДІТІАМ, 1995. — С. 105–117.
206. *Скібіцька Т.* Стильова поліфонія в розвитку архітектури України середини XIX — початку XX ст. / Т. Скібіцька // Архітектурна спадщина України. — Вип. 4. — К.: Українознавство, 1997. — С. 178–185.
207. Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження історико-архітектурних опорних планів, спеціальної науково-проектної документації для визначення історичних ареалів населених місць України. ДБН Б.2.2-3:2008. — К.: Мінрегіонбуд України, 2008.
208. Склад, зміст, порядок розроблення, погодження та затвердження науково-проектної документації щодо визначення меж та режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування. ДБН Б.2.2-2:2008. — К.: Мінрегіонбуд України, 2008.
209. Склад, порядок розроблення, погодження і затвердження науково-проектної

документації для реставрації об'єктів нерухомої культурної спадщини. ДБН А.2.2-2008. — К.:Мінрегіонбуд України, 2008.

210. Скорик Л. П. Вибираємо відродження /Л. Скорик // Пам'ятки України. — 1991. — № 5. — С. 52–56.

211. Слободян В. Церкви України: Перемиська єпархія / В. Слободян. — Львів, 1998. — 864 с.

212. Таранушенко С. Вітряки / С. Таранушенко // Народна творчість та етнографія. — 1958. — № 1. — С. 80–82.

213. Таранушенко С. Клуні українського Полісся / С. Таранушенко // Народна творчість та етнографія. — 1968. — № 3. — С. 60–64.

214. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С. Таранушенко. — К.: Будівельник, 1976. — 334 с.

215. Таранушенко С. Український іконостас / С. Таранушенко // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. — Л., 1994. — С. 141–170.

216. Тарас Я. Досвід вивчення витоків української дерев'яної сакральної архітектури / Я. Тарас // Народознавчі зошити. — Львів: ІН НАН України, 2003. — Зош. 1–2. — С. 276–283.

217. Тарас Я. Генеза сакральної дерев'яної архітектури українців Карпат // Народознавчі зошити / Я. Тарас. — Львів: ІН НАНУ, 2004. — Зош. 5–6. — С. 831–869.

218. Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура: Методика і методи її дослідження / Я. Тарас // Народознавчі зошити. — Львів: ІН НАН України, 2004. — Зош. 3–4. — С. 483–490.

219. Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура: словник-довідник / Я. Тарас. — Львів: ІН НАНУ, 2006. — 584 с.

220. Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат / Я. Тарас. — Львів: ІН НАНУ, 2007. — 640 с.

221. Тимофеев В. И. Жилая застройка городов Украины в период катаклизма / Тимофеев В. И. // Строительство и архитектура. — 1972. — № 8. — С. 52–57.

222. Тимофеев В. И. Одесса: архит.-истор. очерк / Тимофеев В. И. — 2-е изд. — К.: Будівельник, 1984. — 160 с., ил.

223. Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века / В. И. Тимофеев. — К.: Наук. думка, 1984. — 220 с.

224. Тимофеев В. И. Формирование градостроительной культуры Юга Украины / В. И. Тимофеев. — К.: КиевНИИТИ, 1986. — 284 с.

225. Тимофієнко В. І. Українська садибна архітектура другої половини XVIII — першої третини XIX століття / В. І. Тимофієнко. — К.: НДІТІАМ, 1993. — 43 с.

226. Тимофієнко В. І. Зодчі України кінця XVIII — початку XX ст.: біограф. довідник / В. І. Тимофієнко. — К.: НДІТІАМ, 1999. — 477 с.

227. Тимофієнко В. Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття / В. Тимофієнко. — К.: Інститут проблем сучасного мистецтва, 2002. — 472 с.

228. Тиц А. А. Пластический язык архитектуры / А. А. Тиц, Е. В. Воробьева. — М.: Стройиздат, 1986. — 312 с.

229. Товстенко Т. Д. Реконструкция исторической застройки городов / Т. Д. Товстенко. — К.: Будівельник, 1984. — 72 с.

230. Толочко П. П. Древний Киев / П. П. Толочко. — К.: Наук. думка, 1983. — 328 с.

231. *Толочко П. П.* Київська Русь / П. П. Толочко. — К.: Наукова думка, 1996. — 360 с.
232. *Трегубова Т. О.* Нове про архітектуру середньовічного житла на площі Ринок у Львові / Т. О. Трегубова // Українське мистецтвознавство. — К.: Наук. думка, 1969. — Вип. 3. — С. 150–157.
233. *Трегубова Т. А.* К истории развития Печерска в Киеве / Т. А. Трегубова // Строительство и архитектура. — 1979. — № 6. — С. 25–27.
234. *Трегубова Т. О.* Львів: архіт.-істор. нарис / Т. О. Трегубова, Р.М. Мих. — К.: Будівельник, 1989. — 270 с.
235. *Трегубова Т. О.* Реконструкція розпланування середньовічного Львова за письмовими джерелами / Т. О. Трегубова // Архітектурна спадщина України. — 1996. — Вип. 3, ч. 2. — С. 17–31.
236. Україна в міжнародно-правових відносинах. — Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей. — К.: Юрінком Інтер, 1997. — 864 с.
237. *Устенко Т. В.* Формирование архитектурно-художественного облика центров городов / Т. В. Устенко, Е. С. Кондратенко, Е. Е. Водзинский. — К.: Будівельник, 1989. — 120 с.
238. *Федака М.* Реліктові форми будівель на Закарпатті / М. Федака // Народна творчість та етнографія. — 1980. — № 2. — С. 73–77.
239. *Холостенко М. В.* Успенський собор Печерського монастиря / М. В. Холостенко // Стародавній Київ. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 107–170.
240. *Цапенко М. А.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII вв. / М. А. Цапенко. — М.: Стройиздат, 1967. — 235 с.
241. *Цинкаловський О.* Волинські дерев'яні церкви (XVII–XVIII ст.) / О. Цинкаловський. — Львів, 1935. — 16 с.
242. *Чепелик В. В.* Український архітектурний модерн / В. В. Чепелик. — К.: КНУБА, 2000. — 378 с.
243. *Черкес Б. С.* Планування повоєнного Львова / Б. С. Черкес // Вісник ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Архітектура”. — 1999. — № 375. — С. 19–35.
244. *Черкес Б.* Національна ідентичність в архітектурі міста / Б. Черкес. — Львів: Вид-во “Львівська політехніка”, 2008. — 268 с.
245. *Шевченко Л.* Основні містобудівні чинники формування садибно-паркових комплексів Полтавщини у XVIII–XIX ст. / Л. Шевченко. — Українська академія мистецтва. — Вип. 13. — 2006. — С. 158–167.
246. *Шмелев В. Г.* Музеи под открытым небом / В. Г. Шмелев. — К.: Наук. думка, 1983. — 118 с.
247. *Щенков А. С.* Современный облик памятников прошлого / А. С. Щенков, Т.Н. Вятчанина, И. Ю. Меркулова и др. — М.: Стройиздат, 1983. — С.140–183.
248. *Щербаківський В.* Дерев'яні церкви на Україні та їх типи / В. Щербаківський // Записки Наук. товариства ім. Т. Шевченка. — Львів, 1905.
249. *Щербаківський В.* Українське мистецтво: Дерев'яне будівництво і різьба по дереві / В. Щербаківський. — Львів–Київ, 1913.
250. *Юрченко П. Г.* Дерев'яне зодчество України / П. Г. Юрченко. — К.: Вид-во Академії архітектури УРСР, 1949. — 132 с.
251. *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура / П. Юрченко // Історія українського мис-

тецтва: В 6 т. — К.: УРЕ, 1966–1970. — Т. 3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. — 1968. — С. 21–69.

252. *Юрченко П. Г.* Дерев'яна архітектура України / П. Г. Юрченко. — К.: Будівельник, 1970. — 192 с.

253. *Ясевич В. Е.* Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков / В. Е. Ясевич. — К.: Будівельник, 1988. — 184 с.

254. *Brykowski R.* Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczy Pospolitej. — Warszawa, 1995. — 260 s.

255. *Polak Tadeusz.* Zamki na Kresach. — Warszawa, "Pagina" Sp. z o.o., 1997. — 223 s.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абросимов П. 75
 Акуленко В. І. 105, 107, 111, 180, 183
 Александрова (Говденко) М. 27
 Альошин П. 75
 Андреев Л. В. 19, 132, 133, 171, 180, 183
 Андрущенко М. (Н. П.) 13, 180, 183
 Антонович В. 22, 23
 Антонюк А. 36
 Апанович О. 28, 111
 Асеев Ю. С. 13, 26, 28, 29, 70, 111, 143, 180, 183, 187
 Афанасьев К. Н. 38, 143, 180, 183
 Ачкасова В. 36

Б

Бажан М. 28, 111
 Байрак Я. 17, 180, 183
 Бальзак О., де 66
 Барановський П. 27, 152
 Баранько В. 33
 Бевз М. 17, 19, 36, 41, 55, 133, 134, 147, 148, 171, 180, 183, 184
 Безякін В. П. 21, 33, 184
 Беккер О. (А. Ю.) 18, 126, 127, 132, 133, 147, 171, 184
 Бессонов Г. Б. 191
 Беляєв Л. А. 191
 Беретті В. 22, 72, 73, 80
 Белозьорова В. Г. (Белозерова) 18, 143, 145, 184
 Берлінський М. Ф. 12, 24, 145, 184
 Бикова Р. 29, 32
 Біляшівський М. 110
 Бланк К. 73

Блор Е. 68, 74
 Богуцький Ю. 8
 Бондарчик В. К. 16, 191
 Борусевич В. 18
 Ботані Д. 66
 Брайм І. Н. 16, 191
 Бриковський Р. 16, 196
 Брюховецький І. 59
 Бунін А. В. 17, 38, 184
 Бураковська Н. (Н. І.) 16, 191

В

Васильєв Є. 72, 73
 Вербицький О. 81
 Верговський С. В. 16, 33, 184
 Вечерський В. В. 13, 17, 19, 29, 33, 36, 52, 54, 55, 62, 132, 133, 134, 171, 184, 187
 Віолле-ле-Дюк Е. Е. 21
 Вобан С. 77
 Водзинський Є. (Е. Е.) 17, 19, 29, 33, 36, 52, 55, 127, 132–135, 171, 184, 195
 Вовк Ф. 14, 23, 185
 Волков Ф. К. *див.* Вовк Ф.
 Воробйова О. 43
 Воронцов М. (граф) 74, 180
 Вуйцик В. 29, 32
 Вятчанина Т. Н. 38, 151

Г

Гай Г. 80
 Гайда М. 32
 Гаряєв Р. 132, 171
 Гаццола П. 20, 185
 Геврик Т. 16, 185
 Гельмер Г. 81
 Гендель Э. М. 185
 Гесте В. 60
 Глінка М. 66
 Глямжа Й. (І.І.) 52, 105,

132, 133, 147, 171, 185
 Гнатюк В. 23
 Гоберман Д. 16, 185
 Говденко Г. 27
 Говденко М. 14, 19, 27, 29, 30, 31, 32, 34
 Гоголь М. 35, 152
 Головка Г. 28, 111
 Гончар О. 28, 111
 Гнатюк В. 23
 Годованюк О.М. (Е.М.) 13, 29, 31, 32, 54, 76, 185, 187, 190
 Гольдзамт З. А. 62, 185
 Горголевський З. 81
 Городецький В. 37, 74, 83
 Гошко Ю. Г. 16, 185
 Грабар І. 14, 24, 185
 Граужис О. А. 21, 29, 31, 184
 Григорович-Барський І. 72, 79
 Грицай Н.А. 13, 26, 35, 48, 185
 Грінченко Б. 23
 Грушевський М. 110
 Гудченко З.С. 13, 26, 48, 185
 Гуляницький М. (Н. Ф.) 18, 50, 185

Д

Давид Л. 18, 144, 185
 Дайфуку Х. 20, 185
 Данилюк А. Г. 16, 17, 33, 186, 190
 Дехтярев М. Г. 14, 188
 Дмитрієв Л. 81, 107, 186
 Дмитрієв О. 81
 Довнар-Запольський М. 22
 Драган М. 14, 167, 186
 Дубровський П. 67, 72
 Душкіна (Душкина) Н. 18, 186

- Дьомін М. 27, 36, 107, 186
 Дьоміна В. 107, 186
 Дяченко Д. 75, 81
Е
 Ернст Ф. 12, 25, 110, 186
Є
 Єфимов Н. 22
Ж
 Жолтовський П. М. 16, 186
 Жуков К. 74
З
 Заболотний В. 26, 81, 155, 186
 Завада В. Т. 16, 186
 Загребельний П. 28, 111
 Закревський М. (Н. Н.) 12, 186
 Залозецький В. 14, 186
 Заремба С. З. 110, 111, 187
 Захарівич Ю. 80
 Захаров А. 72, 73, 80
І
 Іваненко І. 29, 31, 34, 36
 Іванишев М. 22
 Івашко Ю. 16, 187
 Ігнаткін І. О. (И. А.) 13, 17, 19, 26, 28, 29, 52, 62, 65, 105, 107, 111, 183, 185, 187
 Ігнатов О. Н. 13, 26, 28, 187
 Ієвлева В. 18, 187
 Іконников В. 22, 127, 133
 Іконников (Иконников) А. В. 18, 41, 42, 111, 156, 186, 187
 Ільїнська Н. (Ильинская Н. А.) 19, 187
И
 Йокілето Ю. 20, 187
К
 Кальченко Г. 28, 111
 Каманін І. 22
 Камерон Ч. 72, 73
 Карнабід А. 28, 111
 Касіян В. 28, 111
 Касяненко І. О. 115, 187
 Катущков В. А. 14, 190
 Качковський П. (садиба) 81
 Кваренгі Дж. 72, 73, 80
 Квасов А. 72
 Кібальник Ю. 36
 Кілессо С. К. 13, 29, 32, 54, 62, 187
 Кілессо Т. С. 13, 167, 188
 Кіндзельський Б. 29, 32, 33
 Ковалишин І. 32
 Ковнір С. 72
 Колесса О. 23
 Колосок Б. В. 13, 17, 18, 29, 33, 52, 132, 188
 Кондратенко Е. С. 195
 Кониський О. 23
 Коннелі Е. 20, 185
 Корнеева В. І. (В. И.) 14, 19, 29, 30, 32, 188
 Косаревський І. (И. А.) 17, 34, 65, 188
 Косміна Т. В. 16, 18, 188
 Костирко П. 31, 81
 Костомаров М. 22
 Косьяненко В. 19, 31, 33, 37
 Котляревський І. 35, 152
 Котов Г. 23, 152
 Котовський Л. 81
 Кравець С. 75, 81
 Кравчук О. 107, 108, 188
 Красовський І. Д. 17, 190
 Красовський М. 12, 188
 Крижицький С. Д. 13, 54, 55, 188
 Кричевський В. 74, 81, 110
 Крощенко Л. 31
 Кубійович В. 23
 Кудрявцев М. 18
 Кучерук М. 36
Л
 Лавров В. 171
 Лазаревський О. 22
 Лашкарів П. 22
 Ле І. (Мойся І.) 28, 110
 Лебединцев П. 22
 Левада М. С. 118, 190
 Левицький О. (Орест) 22
 Левинський І. 74
 Левинський Л. 74
 Ледоховський І. 81
 Леонтович В. 25, 110, 167
 Лесик О. В. (А. В.) 13, 19, 29, 155, 156, 188
 Лінч (Линч) К. 127, 128, 188
 Лисенко М. 23
 Лисенко Т. Л. 16, 188
 Лихачев Д. С. 143, 145, 151, 185
 Логвин Г. Н. 13-15, 26, 28, 29, 33, 62, 76, 87, 111, 188, 189
 Логвин Н. 29, 52, 153, 189
 Лопушинська Є. (Е. И.) 14, 29-32, 34, 189
 Лохвицький К. 22
 Лукомський Г. К. 12, 25, 189
 Лук'яненко В. 33
 Лук'яненко В. 31
 Луц В. Д. 193
 Лушпинський О. 74
М
 Макаренко М. 12, 24, 25, 167
 Максимов П. Н. 162, 189
 Максимович М. 22
 Макушенко І. 27, 29, 32
 Макушенко П. І. (П. И.) 15, 29, 33, 189
 Маланюк В. 18, 65, 189
 Мандибура М. Д. 16, 189
 Маркіз В. 33, 37
 Маслов О. (А. В.) 19, 127, 128, 189
 Матвієнко (Матвиенко) А. 17, 190
 Мезенський А. 30,
 Мельник В. І. 189
 Мельник М. 16
 Мельников А. 72
 Меретин Б. 79
 Меркулова І. (И. Ю.) 38, 151
 Мехович Ф. 22, 80
 Міляєва (Миляева) Л. С. 16, 189
 Мих Р. М. 195
 Михайлишин О. 18, 65, 189
 Михайловський Є. (Е. В.) 18, 19, 38-40, 43-45, 65, 127, 133, 143, 144, 147, 153, 158, 162, 167, 189, 190
 Могитич І. Р. (И. Р.) 15, 29, 30-33, 36, 190
 Могитич Р. 17, 190
 Модзалевський В. 110
 Мойсенко З. 13, 54, 62
 Моргілевський І. 12, 25
 Мосціпанов М. 66, 73
Н
 Нарбут Г. 110
 Нельговський Ю. А. 13, 26, 28, 29, 76, 111, 190
 Нестор Літописець (т-во) 22
 Новаківська Г. 32
 Новаківський А. 32
 Новгородов В. 33, 34
О
 Обмінський Т. 74
 Оніщенко М. Ю. 13, 190
 Ополовников О. (А. В.) 19, 144, 162, 166, 167, 190
 Осадчий Є. (Е.И.) 19, 29, 31, 190
 Отченашко В. 29, 32

П

Павлуцький Г. Г. 12, 190
Петичинський В. 27, 29
Пархоменко М. Т. 118, 190
Петришин Г. П. 17, 191
Петров М. 22
Планинецька Є. М. 14, 19, 29, 30, 32, 76, 191
Планинецька О. 13, 33, 191
Под'япольський С. С. 18, 42, 45, 144, 158, 167, 191
Покришкін П. 23–25, 152, 167
Пономарев А. П. 191
Пономарьова Л. 14, 19
Посацький Б. С. 17, 191
Постникова Т. М. 191
Прахов А. 23, 152
Прибега Л. В. 13, 16, 19, 29, 33, 36, 134, 145, 147, 155, 162, 166, 167, 191, 192
Присяжний К. 32,
Пруцин О. (О. И.) 18, 192

Р

Ранінський Ю. В. 19, 38, 52, 132, 133, 147, 192
Раппопорт О. (А. Г.) 41, 192
Растреллі Б. 30, 72, 79
Регаме С. К. 19, 132–133, 193
Реріх М. 113
Решін І. 66
Рибенчук М. 37
Римашевський Б. 18
Ричков П. А. 13, 17, 193
Рігль Алоїз 23
Рішельє 64
Родічкін І. Д. 17, 65, 193
Родічкіна О. І. 17, 65, 193
Розумовський К. 73
Романов В. 33,
Рубцов Л. (Л. И.) 17, 65, 193
Рудик Н. М. 118, 190
Руска Л. 34, 73, 80

С

Саваренська (Саваренская) Т. Ф. 17, 38, 184
Самойлович В. 15, 33, 87, 193
Санпаолезі П. 20, 185
Секино М. 20, 185
Серафимов С. 75, 81
Силин Л. 28, 111
Сирохман М. 16, 193
Сіверс В. 37
Сецинський Е. *див.* Сіцінський Є.

Сіцінський Є. 12, 193
Січинський В. 12, 193
Скібіцька Т. 13, 193
Скорик Л. П. 33, 36, 194
Сліпченко Н. 32, 36
Слободян В. 16, 194
Сомов Г. Ю. 41
Смолінський С. 33
Старов І. 72
Старосольський І. 29, 30, 32, 33,
Степанов Г. 187
Стецюк К. 28,
Стещенко І. 110
Суслів В. 23

Т

Таранушенко С. 12, 25, 29, 33, 194
Тарас Я. 16, 167, 194
Тарновський Ф. 22
Телегін Д. 28, 111
Тертичний В. 35
Тиманович Є. 28, 29, 111
Тимофієнко В. І. (Тимофеєнко В. И.) 13, 17, 29, 38, 54, 62, 65, 187, 194
Титова О. М. 118, 190
Тиц О. (Тиц А. А.) 43, 194
Товстенко Т. Д. 19, 33, 133, 194
Толочко П. П. 13, 194, 195
Томон Тома, де 72, 73, 80
Торопов С. А. 162
Трегубова Т. О. (Т. А.) 13, 17, 29, 32, 33, 54, 76, 195
Тронько П. 28, 110

У

Устенко Т. В. 33, 127, 133, 171, 195

Ф

Федака М. 16, 195
Федака П. 17, 33, 183
Фельдман М. 81
Фельгер М. 75
Фетисов П. 74
Фельнер Ф. 81
Філіпова Т. 33
Фомін І. 75
Форамітті (Форамитти) Х. 20, 185
Франко І. 23, 35, 152

Х

Холостенко М. В. 12, 13, 27, 29, 32, 152, 195
Хохол Ю. 35
Хромченко В. 33

Ц

Цапенко М. А. 13, 26, 28, 111, 195
Цимбалюк С. 37
Цинкаловський О. 12, 195
Цяук Л. 33

Ч

Чепелик В. В. 13, 29, 195
Черкес Б. С. 13, 17, 195
Чумак М. 37

Ш

Шамраєва А. 19
Швець В. 32, 37
Швидковський О. А. 62, 185
Шевченко В. 29, 34, 65
Шевченко Л. 18, 195
Шевченко Т. Г. 22, 35, 66, 152
Шевчук Б. В. 17, 190
Шедель Й. 72
Шепітько Н. 33
Шептицький А. 23
Шмелев В. Г. 195
Шміт Ф. 25
Шмультсон І. 27, 29, 31
Штернберг В. 66
Шуляр А. 30
Шретер В. 81
Шухевич В. 23

Щ

Щенков О. (А. С.) 18, 38, 45, 127, 133, 147, 151, 184, 195
Щербаківський В. 12, 110, 195
Щусев О. 24, 74, 152

Ю

Юрченко П. Г. 13, 26, 33, 87, 195, 196

Я

Яворницький Д. 110
Яковлев І. 37
Ясієвич В. (Ясневич В. Е.) 13, 196

Brykowski R. *див.* Бриковський Р. 196
Polak Tadeusz 196

ABSTRACT

Preservation of Ukraine's cultural heritage, including architectural heritage, has recently become significantly more of an issue in the country. There are two main reasons for that: on one hand, Ukrainian society is becoming more interested in the past and its legacy; on the other hand, the country is facing an economic crisis. Thus, it is necessary to explore both the scientific tools and methods of preserving the heritage and the theoretical framework of restoring it.

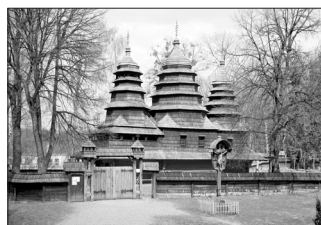
The author of this book has performed bibliographic studies and in situ measurements in order to take up an extensive discussion on Ukraine's architectural heritage. The following topics are reviewed: historical trends in formation of cities; the nation's famous architectural ensembles and structures; stylistic, typological, structural, and technical features of the country's historic stone buildings and folk wooden architecture. Thus the discussion offers a framework to deal with the social importance and memorial significance of historic architectural heritage, including the component of urban construction.

This research analyzes historic origins and development of methods for heritage protection and restoration (applied in Ukrainian context and internationally) in order to shed light on the significance and goals of protecting architectural monuments, particularly the examples of urban architecture. This endeavor encompasses a comprehensive list of activities: the monuments' documentation; legislative control; local area control; maintenance of the monuments; protection of historic cultural environment; restoration and functional adjustment of the monuments; promotion of the nation's cultural legacy, etc.

This paper also delves deeper into the theory and methodology of restoration of architectural heritage, particularly historic urban construction.

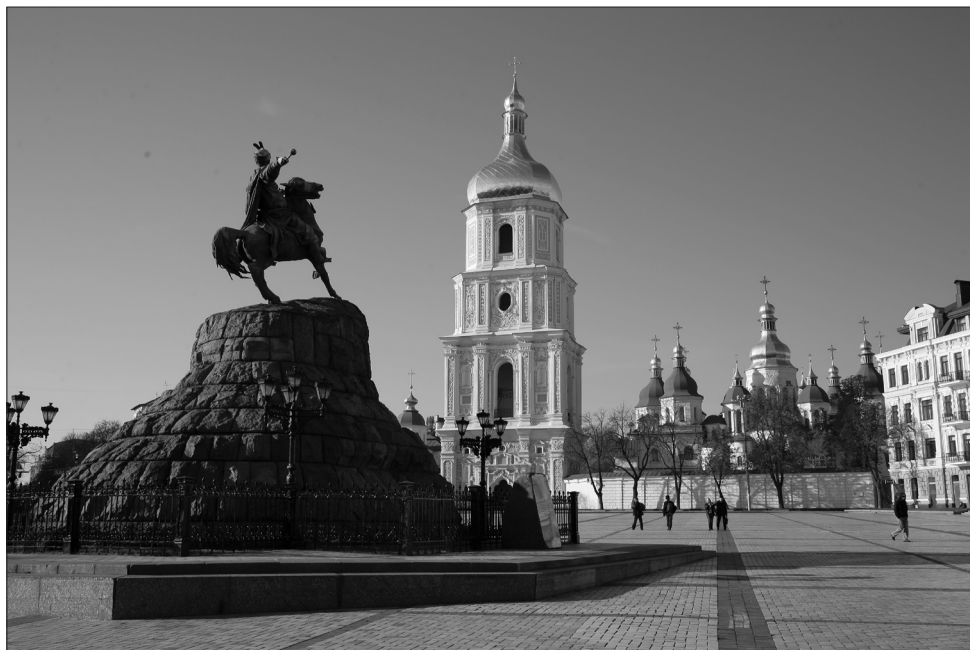
It is an established fact that the restoration process of cultural heritage first and foremost requires preservation of authentic material hypostases of the objects; the second priority is revealing the hidden or lost features of architecture or its remnants. Restoration is characterized as a scientific system of architectural and technical methods that stem from motivation to preserve the authentic material hypostases and discover the plastic characteristics of the monument's architectural form. Thus to properly assess the quality of restoration, one needs to evaluate the extent to which the authentic material structure and architectural form are preserved. The paper uses this theoretical foundation to discuss the basics of methodology for exploratory design and restoration of individual monuments and urban architectural ensembles.

ІЛЮСТРАЦІЇ

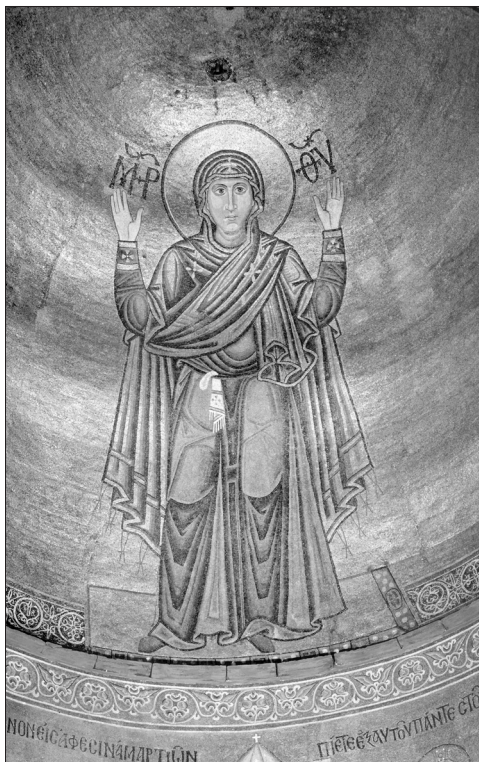
*Собор Св. Софії у м. Києві. 1037 р. Реставрація 60-х років XX ст.
Занесений до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO*

*Собор Св. Софії та дзвіниця (XVIII ст.)
в історичній забудові м. Києва*

*Собор Св. Софії у Києві.
Фрагмент реставрованих апсид*

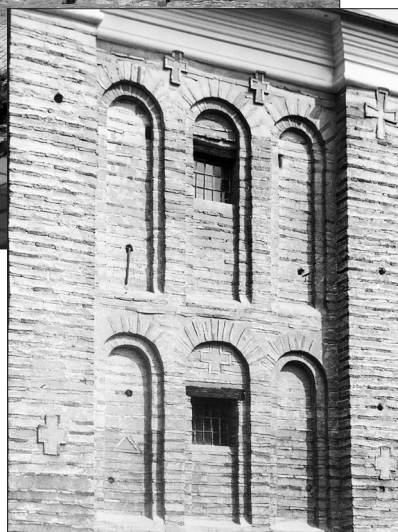
*Собор Св. Софії у Києві.
Мозаїка храму. Реставрація 60-х років
XX ст.*

Церква Богородиці Пирогощі в м. Києві. Реконструкція 1998 р.

*Церква Спаса на Берестові в Києві. XII ст.
Реставрація 1909–1914 років.
Занесена до Списку об'єктів Світової
культурної спадщини UNESCO*

*Церква Всіх Святих
Киево-Печерської лаври
у Києві. 1696 р.*

*Ансамбль Києво-Печерської
лаври у м. Києві.
Занесений до Списку об'єктів
Світової культурної
спадщини UNESCO*

*Успенський собор
у м. Володимирі-
Волинському Волинської
обл. XII ст.
Реставрація 1896–
1900 років*

*Василівська церква
в м. Овручі
Житомирської обл. XII ст.
Реставрація
1904–1911 років*

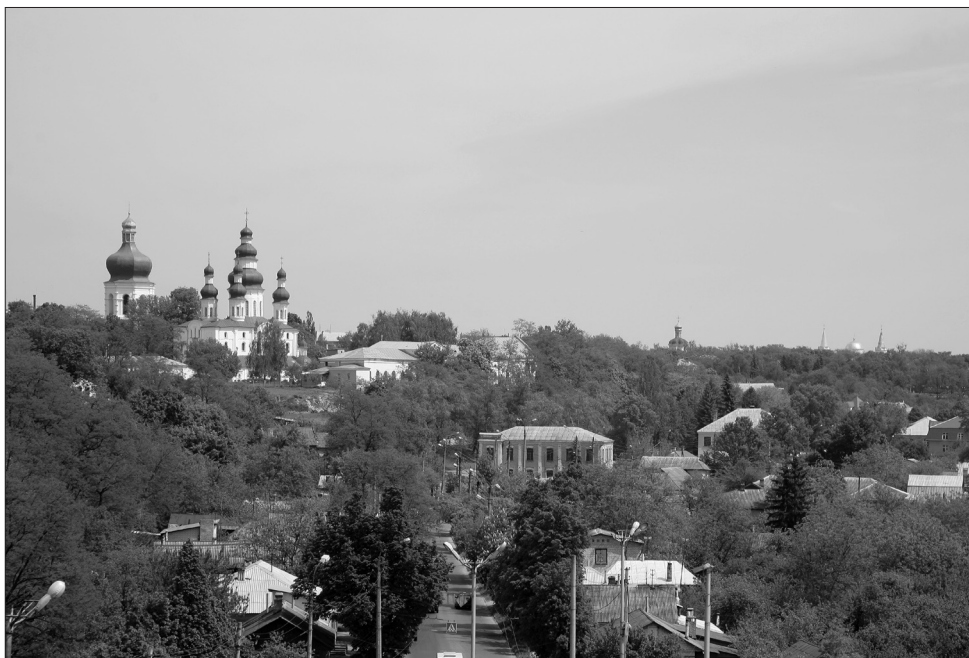
*Борисоглібський собор
у м. Чернігові. XII ст.
Реставрація 40–50 років XX ст.*

*П'ятницька церква
у м. Чернігові. XIII ст.
Реставрація 40–50 років XX ст.*

*Спасо-Преображенський
собор у м. Чернігові. XI ст.
Реставрація
кінця 60-х років XX ст.*

*Ансамбль Селецького монастиря (XII–XVII ст.)
у просторовій структурі м. Чернігова*

*Замок у м. Кам'янці-Подільському Хмельницької обл.
XIII–XVIII ст.
Реставрація 50–90-х років XX ст.*

*Кам'янець-Подільський над річкою Смотрич.
Літографія за малюнком Наполеона Орди. 1870-і роки*

*Острог. Літографія за малюнком Наполеона Орди.
1870-і роки*

*Мурована вежа замку
князів Острозьких у м. Острог
Рівненської обл. XIV ст.
Реставрація початку XX ст.*

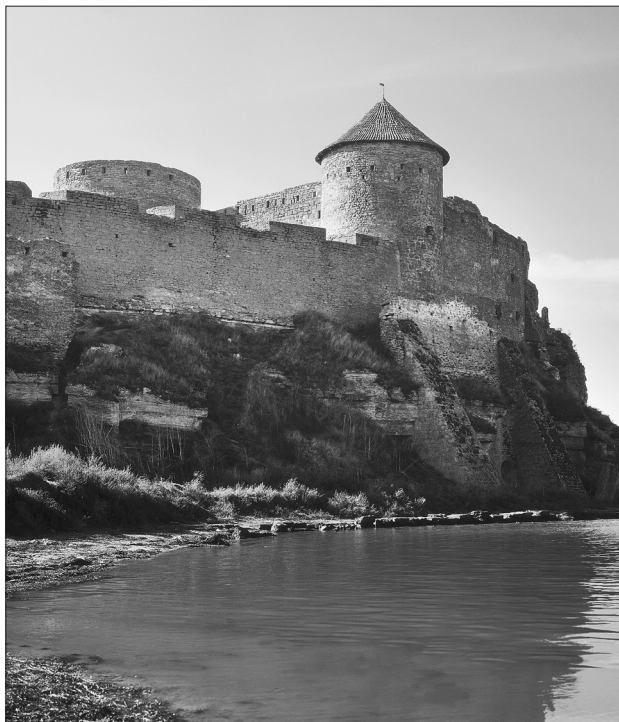
*Кругла башта замку князів
Острозьких у м. Острог
Рівненської обл.
XVII ст.*

*Надбрамна вежа
Луцького замку. XIII ст.
Реставрація початку XX ст.*

*Верхній замок (XIII–XVI ст.)
м. Луцька Волинської обл.
Реставрація 70-х років XX ст.*

*Фортеця
в м. Білгороді-
Дністровському
Одеської обл. XV ст.*

*Замок у м. Хотині Чернівецької обл. XIII–XVII ст.
Реставрація 60–70-х років XX ст.*

*Ансамбль Троїцького монастиря-фортеці в с. Межиріч Рівненської обл.
XV–XVII ст.*

Комплекс замку в смт Меджибіж Хмельницької обл. XIV–XVII ст.

*Замок в Олеську Львівської обл.
XIII–XVIII ст.
Реставрація 60–70-х років
XX ст.*

*Миколаївська церква
в с. Чесники
Івано-Франківської обл.
XIV–XV ст.*

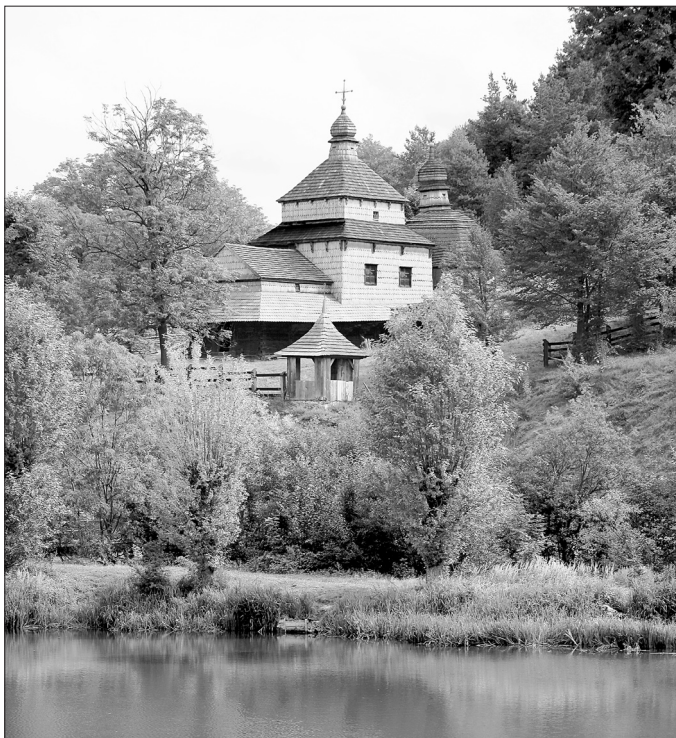

*Ансамбль Святогірського
Успенського монастиря
в с. Зимне Волинської обл.
1495–1550 роки*

*Успенський собор Святогірського
Успенського монастиря
в с. Зимне Волинської обл.
Реставрація
70–80-х років XX ст.*

*Церква Св. Духа
в с. Потелич
Львівської обл. 1502 р.
Загальний вигляд*

*Замок Паланок
у м. Мукачеве
Закарпатської обл.
XIV-XVIII ст.*

Церква Св. Духа в с. Потелич Львівської обл. 1502 р.
Фрагмент стінопису

*Каплиця Боїмів у м. Львові.
1609–1615 роки*

*Каплиця Боїмів у м. Львові.
1609–1615 роки.
Фрагмент фасаду*

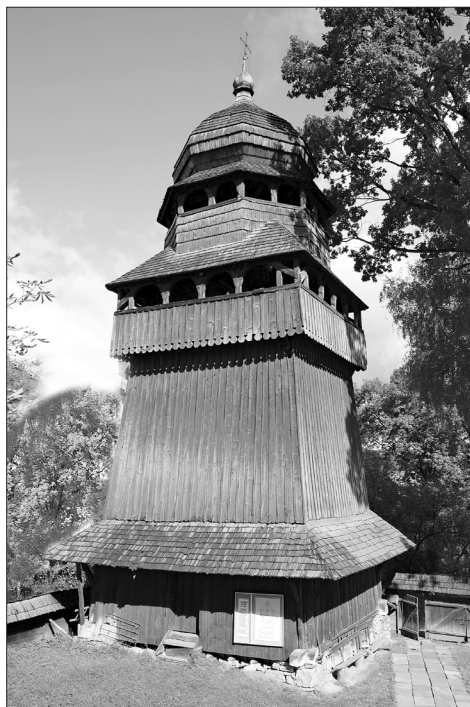
*Ансамбль Успенської церкви
у м. Львові. 1591–1629 роки*

*Каплиця Трьох Святителів
у м. Львові. 1578–1591 роки*

а

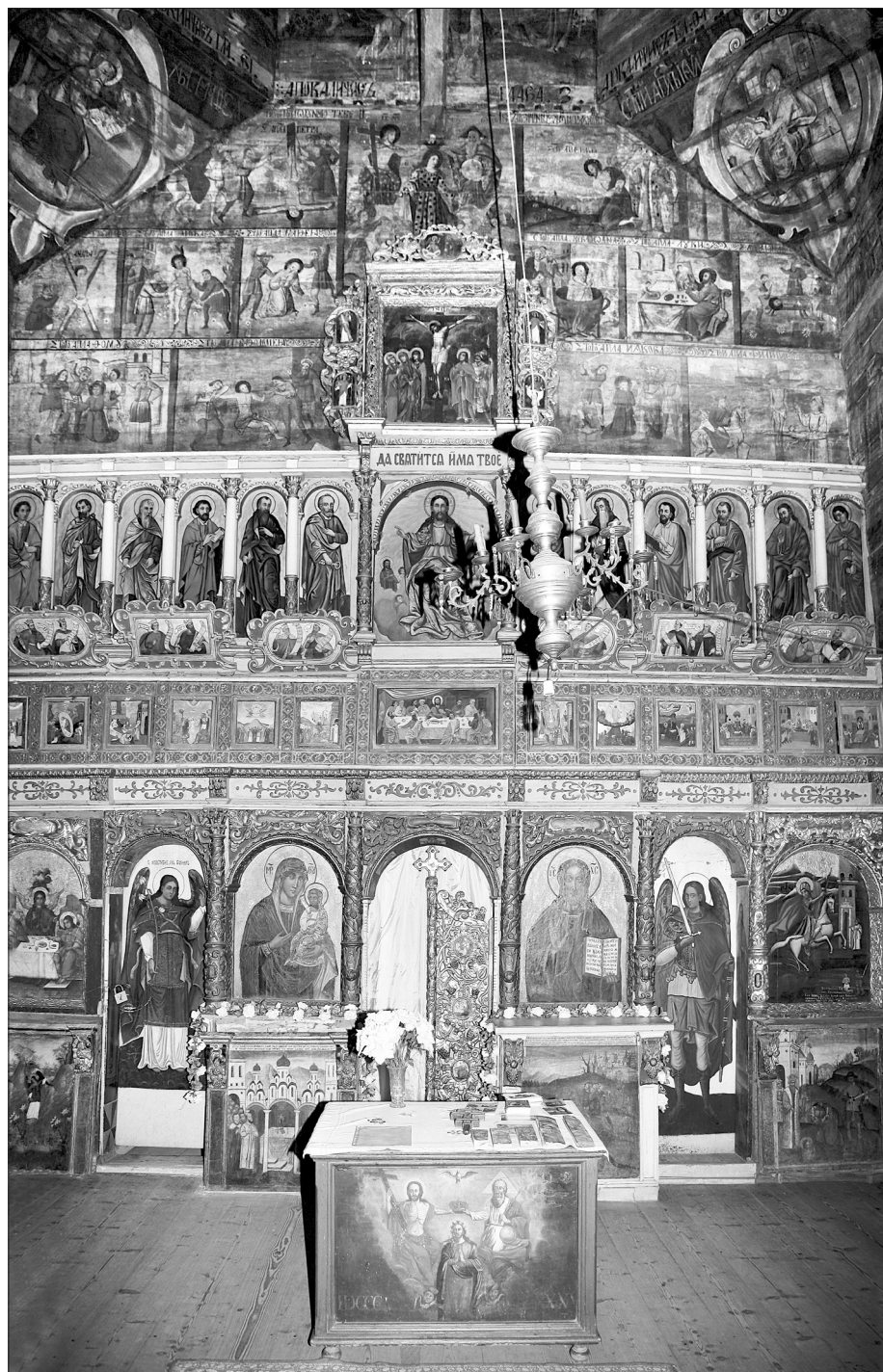

б

в

Собор Св. Юрія в м. Дрогобичі Львівської обл. 1692 р., 1708 р.:
 а – загальний вигляд; б – дзвіниця собору, 1670 р.; в – фрагмент стінопису.
 Занесений до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO

Собор Св. Юрія в м. Дрогобичі. 1692 р., 1708 р. Іконостас собору

*Богоявленський собор
у м. Острог
Рівненської обл. XV ст.
Реставрація
1886–1890 років*

Синагога в м. Жовкві Львівської обл. 1687 р.

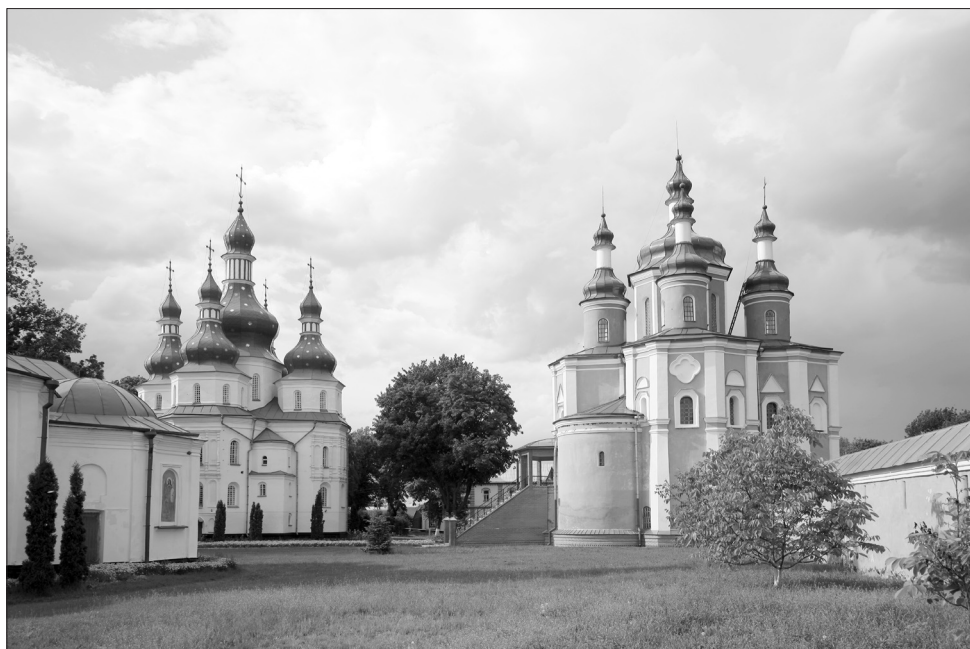
Костел св. Лаврентія у м. Жовкві Львівської обл. 1606–1623 роки

*Ансамбль замку Жолкевських та пл. Ринок у м. Жовкві Львівської обл.
XVI–XVII ст.*

Т. Шевченко. В Густині. Церква Петра і Павла. Акварель. 1845 р.

*Ансамбль Густинського монастиря в с. Густиня Чернігівської обл.
XVII–XVIII ст. Реставрація 90-х років XX ст.*

*Т. Шевченко. Богданова церква у Суботіві.
1845. Акварель*

Іллінська церква та дзвіниця в с. Суботіві Черкаської обл. 1653 р.

*Ансамбль Троїцько-Глїнського монастиря в м. Чернігові.
1679–1695 роки*

*Надбрамна дзвіниця Спасо-Преображенського монастиря
у м. Новгороді-Сіверському Чернігівської обл. XVI–XIX ст.*

*Катерининська церква
в м. Чернівці. 1715 р.*

*Собор Різдва Богородиці
у смт Козелець
Чернігівської обл.
1752–1766 роки*

Садиба Ґалаґанів у с. Сокиринці Чернігівської обл. 1824–1831 роки

*Палацово-парковий комплекс у с. Качанівка Чернігівської обл.
XVIII–XIX ст.*

*Парковий комплекс "Софіївка" в м. Умані Черкаської обл.
1796–1852 роки*

Парк "Софіївка" в м. Умані Черкаської обл. 1796–1852 роки

*Ансамбль Генуезької фортеці (X–XVIII ст.) у м. Судак, АР Крим.
Реставрація 70-х — початку 80-х років XX ст.*

*Руїни міста Херсонеса. Севастополь, АР Крим. VI ст. до н.е. — XV ст.
Занесений до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO*

*Ханський палац у Бахчисарай.
АР Крим. XVI–XVIII ст.
Реставрація 70–80-х років
XX ст.*

*Воронцовський палац і парк
у м. Алушка, АР Крим.
1824–1878 роки*

*Церква із с. Плоске Закарпатської обл.
Перевезена та реставрована в 70-х роках XX ст. НМНАП України в Києві*

*Група вітряків із Полісся.
Перевезено та реставровано в 70-х роках XX ст. НМНАП України в Києві*

*Церква із с. Дорогинка Київської обл.
Перевезена та реставрована на початку 70-х років XX ст. НМНАП України в Києві*

*Хата із с. Стеблівка Закарпатської обл.
Реставровано на початку 80-х років XX ст. НМНАП України в Києві*

Т. Шевченко. Вознесенський собор у Переяславі. Акварель. 1845 р.

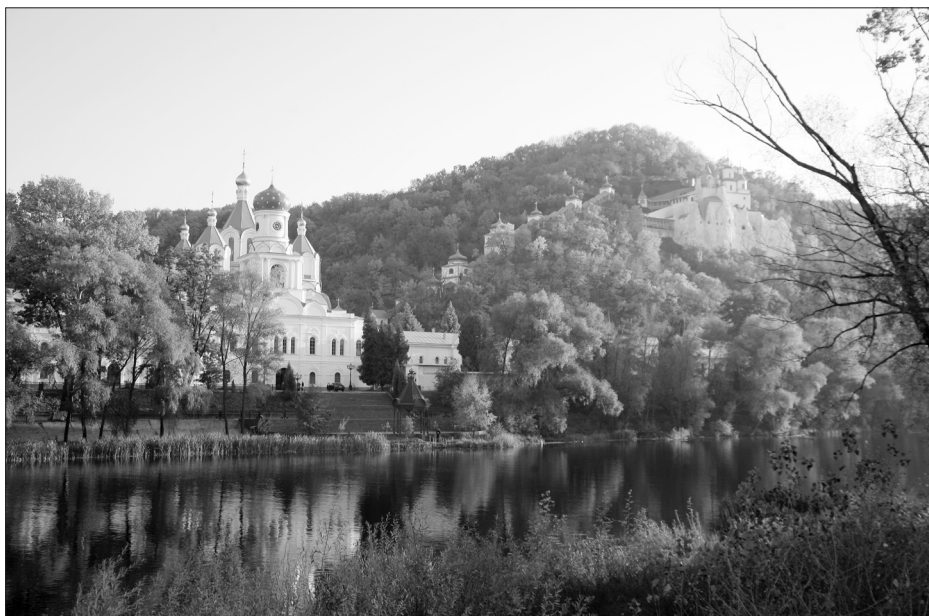
Вознесенський собор у м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл. XVII ст.

*Георгіївський собор
Видубицького монастиря
у м. Києві.
1696–1701 роки.
Реставрація 80-х років XX ст.*

*Покровська церква в м. Києві.
1766–1772 роки*

*Ансамбль Свято-Успенської Святогірської лаври
в м. Слов'яногірську Донецької обл. XVII–XIX ст.*

*Оборонні мури з Глинянською надбрамною вежею Львівського монастиря
бернардинів. XVII–XVIII ст. Реставрація 70-х років XX ст.*

*Андріївська церква в м. Києві.
XVIII ст.
Реставрація
початку 70-х років XX ст.*

*Іконостас Андріївської церкви
в м. Києві. XVIII ст.
Реставрація
початку 70-х років XX ст.*

*Забудова Приморського бульвару
в м. Одесі. Середина XIX ст.*

*Будинок міського театру
в м. Одесі. 1884–1887 роки*

Будинок міського театру в м. Львові. 1895–1900 роки

*Ансамбль площі Ринок у м. Львові. XVI–XIX ст.
Історичний центр м. Львова занесено до Списку об'єктів
Світової культурної спадщини UNESCO*

*Собор Св. Юра
у м. Львові.
1770–1774 роки*

*Будинок
колишнього галицького
крайового сейму
у м. Львові.
1877–1881 роки*

Костел св. Андрія монастиря бернардинів у м. Львові. XVII–XVIII ст.

*Дзвіниця
церкви Миколи Доброго
в м. Києві. XVIII ст.
Реставрація
70-х років XX ст.*

*Житловий будинок
на вул. Великій Житомирській
у м. Києві.
1928–1930 роки*

*Житловий будинок
на розі вулиць
Володимирської
та Прорізної
у м. Києві. 1899–1902 роки*

*Покровська церква
у с. Пархомівка
Київської обл. 1907 р.*

*Троїцький собор
у м. Новомосковську
Дніпропетровської обл.
1775–1780 роки*

*Ансамбль
Круглої площі в м. Полтаві.
Початок XIX ст.*

Воскресенська церква в м. Суми. 1702 р.

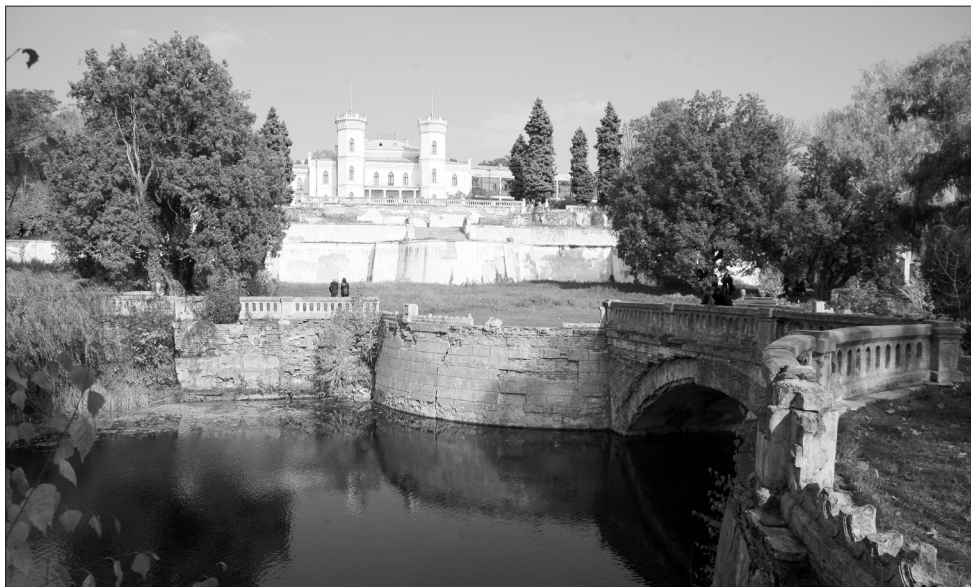
*Будинок
губернського земства
у м. Полтаві.
1903–1908 роки*

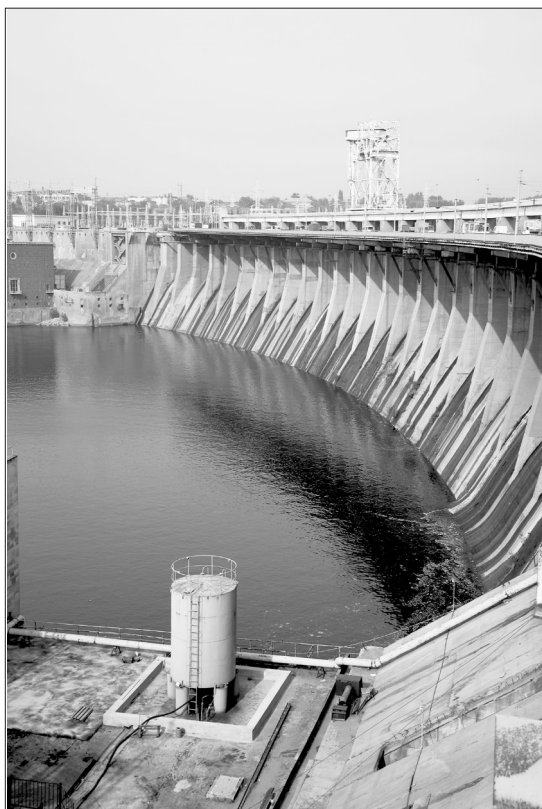
*Покровський собор
у м. Харкові. 1689 р.*

*Палацово-парковий ансамбль
у с. Шарівка
Харківської обл. XIX ст.*

*Комплекс Держпрому
в м. Харкові.
1925–1929 роки*

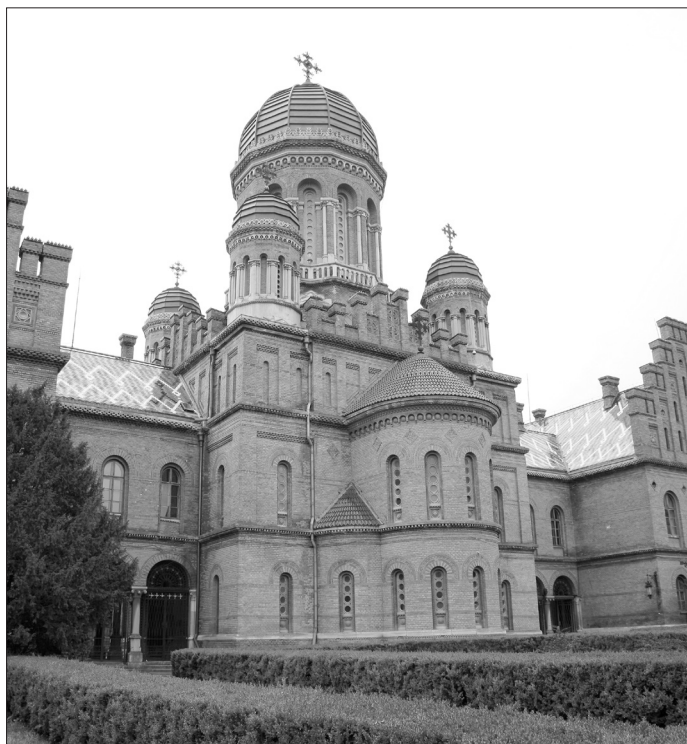

*Гребля Дніпрогесу
в м. Запоріжжі.
30-і роки XX ст.*

*Миколаївська церква
в с. Колодне Закарпатської обл.
XVI ст., 1770 р.
Реставрація 70-х років XX ст.*

*Ансамбль резиденції
буковинських митрополитів
у м. Чернівцях. 1878 р. Фрагмент.
Занесений до Списку об'єктів
Світової культурної спадщини
UNESCO*

*Троїцька церква в м. Жовкві
Львівської обл. 1720 р.
Занесена до Списку об'єктів
Світової культурної спадщини
UNESCO*

*Миколаївська церква
із с. Кривка Львівської обл.
Музей народної архітектури
та побуту у Львові. 1763 р.*

*М. Сажин. Рештки Золотих воріт.
1846. Папір, акварель, олівець*

Золоті ворота в м. Києві. Реконструкція 1982 р.

*Т. Шевченко. Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві.
1846. Папір, акварель*

Михайлівський Золотоверхий собор у м. Києві. Реконструкція 1999 р.

Список ілюстрацій

Собор Св. Софії у м. Києві. 1037 р. Реставрація 60-х років XX ст. Занесений до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO	202
Собор Св. Софії та дзвіниця (XVIII ст.) в історичній забудові м. Києва	202
Собор Св. Софії у Києві. Фрагмент реставрованих апсид	203
Собор Св. Софії у Києві. Мозаїка храму. Реставрація 60-х років XX ст.	203
Церква Богородиці Пирогощі в Києві. Реконструкція 1998 р.	203
Церква Спаса на Берестові в Києві. XII ст. Реставрація 1909–1914 років. Занесена до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO	204
Церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври у Києві. 1696 р.	205
Ансамбль Києво-Печерської лаври у м. Києві. Занесений до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO	205
Успенський собор у м. Володимирі-Волинському Волинської обл. XII ст. Реставрація 1896–1900 років	206
Василівська церква в м. Овручі Житомирської обл. XII ст. Реставрація 1904–1911 років	206
Борисоглібський собор у м. Чернігові. XII ст. Реставрація 40–50 років XX ст.	207
П'ятницька церква у м. Чернігові. XIII ст. Реставрація 40–50 років XX ст.	207
Спaso-Преображенський собор у м. Чернігові. XI ст. Реставрація кінця 60-х років XX ст.	208
Ансамбль Єлецького монастиря (XII–XVII ст.) у просторовій структурі м. Чернігова	208
Замок у м. Кам'янці-Подільському Хмельницької обл. XIII–XVIII ст. Реставрація 50–90-х років XX ст.	209
Кам'янець-Подільський над річкою Смотрич. Літографія за малюнком Наполеона Орди. 1870-і роки	209
Острог. Літографія за малюнком Наполеона Орди. 1870-і роки	210
Мурована вежа замку князів Острозьких у м. Острог Рівненської обл. XIV ст. Реставрація початку XX ст.	210
Кругла башта замку князів Острозьких у м. Острог Рівненської обл. XVII ст.	210
Надбрамна вежа Луцького замку. XIII ст. Реставрація початку XX ст.	211
Верхній замок (XIII–XVI ст.) м. Луцька Волинської обл. Реставрація 70-х років XX ст.	211
Фортеця в м. Білгороді-Дністровському Одеської обл. XV ст.	212
Замок у м. Хотині Чернівецької обл. XIII–XVII ст. Реставрація 60–70-х років XX ст.	212
Ансамбль Троїцького монастиря-фортеці в с. Межиріч Рівненської обл. XV–XVII ст.	213
Комплекс замку в смт Меджибіж Хмельницької обл. XIV–XVII ст.	213

Замок в Олеську Львівської обл. XIII–XVIII ст. Реставрація 60–70-х років XX ст.	214
Миколаївська церква в с. Чесники Івано-Франківської обл. XIV–XV ст.	214
Ансамбль Святогірського Успенського монастиря в с. Зимне Волинської обл. 1495–1550 роки	215
Успенський собор Святогірського Успенського монастиря в с. Зимне Волинської обл. Реставрація 70–80-х років XX ст.	215
Церква Св. Духа в с. Потелич Львівської обл. 1502 р. Загальний вигляд	216
Замок Паланок в м. Мукачеве Закарпатської обл. XIV–XVIII ст.	216
Церква Св. Духа в с. Потелич Львівської обл. 1502 р. Фрагмент стінопису	217
Каплиця Боїмів у м. Львові. 1609–1615 роки	218
Каплиця Боїмів у м. Львові. 1609–1615 роки. Фрагмент фасаду	218
Ансамбль Успенської церкви у м. Львові. 1591–1629 роки	219
Каплиця Трьох Святителів у м. Львові. 1578–1591 роки	219
Собор Св. Юрія в м. Дрогобичі Львівської обл. 1692 р., 1708 р.: а – загальний вигляд; б – дзвіниця собору, 1670 р.; в – фрагмент стінопису. Занесений до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO	220
Собор Св. Юрія в м. Дрогобичі. 1692 р., 1708 р. Іконостас собору	221
Богоявленський собор у м. Острог Рівненської обл. XV ст. Реставрація 1886–1890 років	222
Синагога в м. Жовкві Львівської обл. 1687 р.	222
Костел св. Лаврентія у м. Жовкві Львівської обл. 1606–1623 роки	223
Ансамбль замку Жолкевських та пл. Ринок у м. Жовкві Львівської обл. XVI–XVII ст.	223
Т. Шевченко. В Густині. Церква Петра і Павла. Акварель. 1845 р.	224
Ансамбль Густинського монастиря в с. Густиня Чернігівської обл. XVII–XVIII ст. Реставрація 90-х років XX ст.	224
Т. Шевченко. Богданова церква у Суботіві. 1845. Акварель	225
Іллінська церква та дзвіниця в с. Суботіві Черкаської обл. 1653 р.	225
Ансамбль Троїцько-Іллінського монастиря в м. Чернігові. 1679–1695 роки	226
Надбрамна дзвіниця Спасо-Преображенського монастиря у м. Новгороді-Сіверському Чернігівської обл. XVI–XIX ст.	226
Катерининська церква в м. Чернігові. 1715 р.	227
Собор Різдва Богородиці у смт Козелець Чернігівської обл. 1752–1766 роки	227
Садина Ґалаганів у с. Сокиринці Чернігівської обл. 1824–1831 роки	228
Палацово-парковий комплекс у с. Качанівка Чернігівської обл. XVIII–XIX ст.	228
Парковий комплекс “Софіївка” в м. Умані Черкаської обл. 1796–1852 роки	229
Парк “Софіївка” в м. Умані Черкаської обл. 1796–1852 роки	229
Ансамбль Генуезької фортеці (X–XVIII ст.) у м. Судак, АР Крим. Реставрація 70-х — початку 80-х років XX ст.	230

Руїни міста Херсонеса. Севастополь, АР Крим. VI ст. до н.е. — XV ст. Занесений до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO	230
Ханський палац у Бахчисараї. АР Крим. XVI–XVIII ст. Реставрація 70–80-х років XX ст.	231
Воронцовський палац і парк у м. Алушка, АР Крим. 1824–1878 роки	231
Церква із с. Плоске Закарпатської обл. Перевезена та реставрована в 70-х роках XX ст. Національний музей народної архітектури та побуту України в Києві	232
Група вітражів із Полісся. Перевезено та реставровано в 70-х роках XX ст. Національний музей народної архітектури та побуту України в Києві	232
Церква із с. Дорогинка Київської обл. Перевезена та реставрована на початку 70-х років XX ст. Національний музей народної архітектури та побуту України в Києві	233
Хата із с. Стеблівка Закарпатської обл. Реставровано на початку 80-х років XX ст. Національний музей народної архітектури та побуту України в Києві	233
Т. Шевченко. Вознесенський собор у Переяславі. Акварель. 1845 р.	234
Вознесенський собор у м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл. XVII ст.	234
Георгіївський собор Видубицького монастиря у м. Києві. 1696–1701 роки. Реставрація 80-х років XX ст.	235
Покровська церква в м. Києві. 1766–1772 роки	235
Ансамбль Свято-Успенської Святогірської лаври в м. Слоб'яногірську Донецької обл. XVII–XIX ст.	236
Оборонні мурі з Глинянською надбрамною вежею Львівського монастиря бернардинів. XVII–XVIII ст. Реставрація 70-х років XX ст.	236
Андріївська церква в м. Києві. XVIII ст. Реставрація початку 70-х років XX ст.	237
Іконостас Андріївської церкви в м. Києві. XVIII ст. Реставрація початку 70-х років XX ст.	237
Забудова Приморського бульвару в м. Одесі. Середина XIX ст.	238
Будинок міського театру в м. Одесі. 1884–1887 роки	238
Будинок міського театру в м. Львові. 1895–1900 роки	239
Ансамбль площі Ринок у м. Львові. XVI–XIX ст. Історичний центр м. Львова занесено до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO	239
Собор Св. Юра у м. Львові. 1770–1774 роки	240
Будинок колишнього галицького крайового сейму в м. Львові. 1877–1881 роки	240
Костел св. Андрія монастиря бернардинів у м. Львові. XVII–XVIII ст.	241
Дзвіниця церкви Миколи Доброго в м. Києві. XVIII ст. Реставрація 70-х років XX ст.	242
Житловий будинок на вул. Великій Житомирській у м. Києві. 1928–1930 роки	242
Житловий будинок на розі вулиць Володимирської та Прорізної у м. Києві. 1899–1902 роки	243
Покровська церква в с. Пархомівка Київської обл. 1907 р.	243
Троїцький собор у м. Новомосковську Дніпропетровської обл. 1775–1780 роки	244

Ансамбль Круглої площі в м. Полтаві. Початок XIX ст.	244
Воскресенська церква в м. Суми. 1702 р.	245
Будинок губернського земства у м. Полтаві. 1903–1908 роки	245
Покровський собор у м. Харкові. 1689 р.	246
Палацово-парковий ансамбль у с. Шарівка Харківської обл. XIX ст.	246
Комплекс Держпрому в м. Харкові. 1925–1929 роки	247
Гребля Дніпрогесу в м. Запоріжжі. 30-і роки XX ст.	247
Миколаївська церква в с. Колодне Закарпатської обл. XVI ст., 1770 р. Реставрація 70-х років XX ст.	248
Ансамбль резиденції буковинських митрополитів у м. Чернівцях. 1878 р. Фрагмент. Занесений до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO	248
Троїцька церква в м. Жовкві Львівської обл. 1720 р. Занесена до Списку об'єктів Світової культурної спадщини UNESCO	249
Миколаївська церква із с. Кривка Львівської обл. Музей народної архітектури та побуту у Львові. 1763 р.	249
М. Сажин. Рештки Золотих воріт. 1846. Папір, акварель, олівець	250
Золоті ворота в м. Києві. Реконструкція 1982 р.	250
Т. Шевченко. Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві. 1846. Папір, акварель	251
Михайлівський Золотоверхий собор у м. Києві. Реконструкція 1999 р.	251

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПРИБЕГА Леонід Володимирович

**АРХІТЕКТУРНА СПАДШИНА
УКРАЇНИ
ПАМ'ЯТКООХОРОННИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Дизайн обкладинки

Наталія Загоскіна

На обкладинці: церква Всіх Святих Києво-Печерської лаври. 1696 р.

Завідувач редакційно-видавничого
та художньо-технічного відділу

Наталія Загоскіна

Редактор

Людмила Петік

Технічне редагування,
комп'ютерна верстка

Лілія Фадейкова

У дизайні обкладинки та на шмуцтитулах використано фото *Андрія Прибегу*

Інститут культурології
Національної академії мистецтв України
бульвар Т. Шевченка, 50-52, к. 710, Київ, 01032
Свідоцтво про внесення до Держреєстру
ДК № 3329 від 09.12.08.

Підписано до друку 17.02.2016. Формат 70х100 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 19. Ум. друк. арк. 20, 64. Наклад 200 прим. Зам.

Друк ПП “Фірма “Гранмна”
03151, м. Київ, пр-т Повітрофлотський, 94а